I

Потомлені коні зупинилися біля корчми, що причаїлася під крутим горбом на березі річки Говтви край битого Полтавського шляху. Кучер, зіскочивши з передка, став обтрушувати зі свитки пилюгу. З брички, критої халабудою, почувся грубий голос:

— Гей, шинкарко, гостей зустрічай!

Двері корчми заскиглили, мов немазаний віз. На порозі з'явилася не шинкарка, а три худорляві, середнього зросту чоловіки. На головах у них ледь трималися поруділі шапки. Підтримуючи один одного та непевно ступаючи, вони вийшли на вулицю. З них виділявся той, що одна нога його була взута у чобіт, а друга боса. Взутою ногою він тупав об землю, приспівуючи:

— "Закаблукам лиха дам... Достанеться й передам!.." Гей, роздавайся, море, решетилівські чоботарі гуляють!

Шибайголови заходилися танцювати, не звертаючи уваги на подорожніх. До них підійшов кучер, промовив:

— Боже поможи у вашому ділі! Напівбосий підвів голову, розпростер руки:

— Микито! Звідки тебе, брате, занесло сюди?

Далі зняв чобота, жбурнув його в розбиту шибку корчми.

— Давай, шинкарко, і за цей чобіт горілки!

Крізь розбиту шибку шинкарка подала жбан горілки.

— Пий, Микито, бо чоботарі сьогодні гуляють, пропивають останнє, щоб завтра легко було у далекій дорозі. Вночі зустрінемося з побратимом Семеном і — бувайте здорові...

— Ц-с-с! — застережливо підняв пальця другий чоботар. Тим часом із брички зійшли два подорожні.

— Кого це ти, Микито, везеш? — запитав босий.

— Та то ж пан Сухопень...

— Сухопень? Ха-ха-ха!.. Пика панська, і вуси по-шляхетському підстрижені... А Сухопень! Їй-богу, не панське прізвище... А ще надувається... А то що за жевжик біля нього з ґудзиками на фуркальці... Ніби якийсь возний...

— Та то ж такі мундирчики носять фертики, що сидять біля паперів у полтавському магістраті, — додав другий. — Але цей не схожий на них... І сорочку з чумацькими рукавцями видно. Та й очі добрі, не злі... Воно щось таке...

— То домашнього навчателя найняв Сухопень... Іваном Петровичем звуть...

— Ім'я нашенське... Та й скрипка, видати, не з циганських рук дісталась йому. Може, не відмовить і нам заграти? — хитруватими прижмурками босоногий поглядав на подорожнього.

— Запитай! Може, не погордує нами, — стиха докинув інший.

Ступивши кілька кроків, босоногий вклонився і насмілився звернутись до юнака:

— Витанцьовуємо біля цієї корчми, бо поміняли чоботарські шила та дратву на бурлацькі торби. Тепер не прославлені ми решетилівські шевці, а бурлаки, — знявши шапку, ударив нею об землю. — Якщо ваша ласка, мосьпане, то затриндикайте нам відхідної на скрипці.

Не зронивши жодного слова, юнак узяв смичок, заграв. Гультяї принишкли, вловлюючи мотив мелодії. Один, наче протверезившись, добрим голосом почав за скрипкою:

Ой горе тій чайці,

Горе небозі,

Що вивела чаєняток

При битій дорозі...

Спохмурніло похилились бурлацькі голови. Стрепенула їхні душі пісня. Вторячи тужливий мотив, обнялись і попростували шляхом до села. А навздогін голосила скрипка, присмутком колишучи три велетенські тіні, що їх поволокли за собою сіроми до похилих, поруділою соломою критих чоботарських осель.

Дрімотно насурмилась у яворовому затінку спорожніла корчма. Як той обдертий, згорблений літами старець блимає з-під обвітрено-острішкуватих брів на багатія, так вона позирала своїми побляклими вікнами на той бік річки, де недавно виріс двоповерховий палац, обнесений муром. На вежі палацу герб власника і число "1786". То рік, коли цариця Катерина "пожалувала" село Решетилівку із степами й лугами своєму фавориту, сподвижникові князя Потьомкіна вельможному Попову Василю Степановичу, закріпостивши 1800 душ козацького населення.

Ще недавно на тому майдані, де збудовано палац, збиралася козацька громада в сіряках, сюди прибували запорожці із Січі замовляти в решетилівських шевців добротні чоботи. Та розвіялася за вітром слава.

Збудувавши палац, новоявлений володар кріпацьких душ, наляканий повстанням у селі Турбаях, подався супроводжувати царицю в її мандрах, залишивши своїх "яничарів" наводити кріпосницькі порядки. Коли ж царські війська зруйнували Турбаї, що кілька років були озброєною фортецею-республікою, вельможний господар бундючно в супроводі загону кінноти з'явився у свій палац, гучно бенкетував дні і ночі, вибив срібну медаль на пам'ять про щедру милість цариці.

А бенкетувати Василь Степанович навчився, ще будучи правою рукою Потьомкіна при користуванні державною казною.

Коли хто з менш вельможного панства проїжджав шляхом повз палац, то мусив іти туди на уклін. Не міг не піти до вельможі, повертаючись із Полтави, і золотоніський поміщик Герасим Сухопень, який добув собі маєтність і дворянство з ласки Потьомкіна та Попова. Залишивши свого кучера, кухаря та найнятого учителя біля корчми, Сухопень якраз потрапив на бенкет.

А юнак-учитель сидів задумливо біля корчми, на пеньку край двору, прислухався, як надвечір прокидалася десь пестлива дівоча пісня. Щедра позолота від заходу сонця обсипала старезні явори, що розкинули віти на солом'яну стріху корчми.

Уже бралися туманом голубі сутінки над річкою, а юнак сидів у глибокій задумі. Біля корчми розташувалися ночувати подорожні. Поскидали ярма з волів, розвели багаття, відпарювали суху тараню, готували вечерю. Навколо запахло вареною рибою. Можна було віддаля пізнати, що то отаборилися чумаки.

Щоб послухати про чумацькі мандрівки, до багаття посходилася молодь, чоловіки. З'явився кобзар. Чумаки привітали його, запросили до вечері.

Незабаром забриніли струни кобзи, понесли невимовну печаль у сиві присмерки. Юнак прислухався до кобзарського співу. Такої пісні ще не чув. А коли до кобзаря приєдналися чоловічі голоси, юнак звівся й наблизився до гурту. Тихо, притамовано лунала пісня:

Зібралися всі бурлаки

До рідної хати.

Тут нам любо, тут вам мило

Журбу заспівати...

Старечі й молоді голоси обіймалися вільним плином, вимовляючи жадання простору, скарги живої душі, затамованої пристрасті. Здавалося, ті звуки вигойдувалися й сповивалися в колисці суворої народної бувальщини, щоб єднати людські серця в побратимській задушевності.

Пісня билася в захмарене крайнебо, стогоном котилася, шепотом прокляття розносилася очеретами і завмирала.

Глибокі сірі очі юнака ставали ще глибшими. Коли тужне гудіння струн обірвалося і запанувала така тиша, що чути було биття стривожених сердець, — юнак обізвався:

— Чолом вам, добрі люди! Прийміть сердечну щирість від мандрівної людини.

— Хто ж ти, сину, звідки й куди мандруєш? — запитав із гурту найстаріший.

— Я з Полтави. А мандрую до Золотоноші. Звуть мене Іваном, а прозивають Котляревським.

— Видно, щира душа. Приставай до нашого гурту. Юнак витяг з-під кобеняка скрипку.

— То ти і на скрипці тямкуєш? Може, нашу скорботу розважиш?

— Заграйте веселої, — попрохали дівчата.

Під награвання нежданого скрипаля полилася пісня:

Ой бачиться — не журюся, в тугу не вдаюся,

А як вийду за ворота, од вітру валюся...

Аж ось, ніби якийсь привид, виринула з пітьми, поволі наближаючись до вогнища, висока постать. Навіть при млявому світлі можна було розглядіти, що людина дуже стомлена. Рука мандрівника спиралась на палицю. Прислухаючись до розмов, він несміливо наблизився, зняв кудлату шапку, вклонився, схиливши скуйовджену чорну голову.

— Хто ти і що шукаєш серед ночі? — обізвався один з гурту.

— Хто я — питай вітра в полі. А шукаю того, чого важко знайти, — тихим, густим, як дзвін, голосом відповів невідомий.

— Як же тебе занесло сюди, може, шукаєш загублене?

— Угадали. Загубив долю, а шукаю правду.

— То, мабуть, довго ти шукатимеш її?

— Шукатиму, аж поки сили матиму, — зовсім тихо відповів мандрівник.

Задушевна, таємнича розмова викликала приязнь до нього. Від вогнища підвівся отаман чумацької валки. Сиві вуси, широкі вибійчані штани на очкурі, кремезні, засмаглі руки надавали поважності його постаті. Підійшов до завіталого, зміряв своїм допитливим поглядом, заговорив:

— Ке мені свою руку, чоловіче! — Взяв руку, стиснув її і голосом поважного господаря додав: — Рука жорстка, мозоляста і без злодійської лихоманки. По очах бачу, що чоловік путящий. А наші діди навчали: "Коли їси святий хліб, то дай і тому з'їсти, хто прийде до твоєї трапези". Отож сідай, чоловіче, біля нас і покуштуй чумацької тарані та чабаку. А може, й кулешу поглитаєш з вагана.

— Спасибі, — відповів, сідаючи на землю, невідомий. їв він швидко, важко дихаючи. При світлі вогнища можна було примітити на щоці в нього закруглений, ще свіжий шрам. Увага всіх була звернута на несподіваного гостя. Він подякував за вечерю і схилив голову на руки.

— З яких країв ідеш, чоловіче? — приязно обізвався з гурту старечий голос.

Ніби прокинувся від сну мандрівник.

— З яких країв, легко вам питати... З тих країв, де залишив найдорожчі дні свого життя. Чули про турбаївців?

— О чули, чули!..

— Звичайно, чули!..

— То ти з Турбаїв?

— Бодай не казати, не згадувати. Воювали ми довго з царським військом. Але несила... Здались у літню спеку цього року. Зруйнували, спалили дотла кожен двір люті гусари. Перетворили наше квітуче село на гробовище...

Полилась наповнена гіркотою розповідь.

— Всіх непокірних погнали царські гусари десь на заселення південних степів. А я не піддався посіпакам, утік...

Голос оповідача забринів гнівом і обірвався. Чоловік звівся, взяв у руки палицю.

— Куди ж ти зібрався? Можемо тебе приютити на ночівлю...

— Спасибі за ласку. А приютить мене темна ніч серед степу.

Юнак із скрипкою в руці підійшов до мандрівника, потис його руку.

— Ти вразив моє серце... Скажи, як звати тебе, куди тепер мандруєш? Може, будеш у Полтаві, то...

— Ні, мої шляхи стеляться лісами та байраками. Кажуть, нескорені люди помандрували на Кубань, а дехто за Дунай... Може, і я натраплю на ті шляхи. Маю добрих побратимів, десь чекають. Охрестили мене Семеном, а прозивають Битим, — кинув, уже ідучи по шляху, подорожній. Ще зупинився, поглянув убік, де світились вогні панського палацу, і грізно посварився дужим кулаком:

— Веселіться, прокляті!

Почувся віддаля кличний свист і якийсь гук. Постать мандрівника ніби розвіялась у пітьмі. Тільки там, куди пішов він, розлягалася і поволі стихала пісня, завмираючи в бездонні неба:

Гомін, гомін по діброві,

Туман поле покриває...

А коли зовсім завмерла пісня, кобзар тихо промовив:

— Добрий співака, щасти йому в путі-дорозі... Догорало вогнище, налягала темінь на землю. Але молодь не розходилася.

— Послухати б ще думу про Марусю Богуславку, — обізвалася з гурту дівчина.

— Про Морозенка, Наливайка і Остряницю, — додав парубок.

— То підкиньте ще хмизу до вогнища, а я трохи поладнаю струни, — відповів кобзар.

Швидко юнаки шаснули на берег, набрали оберемки гілля. Спалахнуло багаття, жбурляючи в темінь неба вогняні жмутки, які, розсипаючись, падали на землю червонястими бризками. Обважніле згаром повітря щільніше кутало землю.

— Слава не вмре, не поляже, всьому світу розкаже, — почав кобзар, а далі полилися його співи, наповнюючи збуджену уяву полтавського юнака.

Коли співак обривав речитативи паузами, то його бандура своїм гудінням продовжувала промовляти не домовлене в думі. Під цей спів мереживом снувалися думки-картини...

Це ж жива історія народу. Вона вся в пісні... Тут можна пізнати велике вічноживе серце народу. Просторами рідного краю в кривавій боротьбі змагалася воля з неволею, засіваючи трупом поля боїв. Жалощами никла трава на полі, і вітри несли до майбутніх поколінь розлогу пісню, думу та надію...

Думкою обіймався з героями Вергілієвої "Енеїди". Наче вичитував на її сторінках, як колись у семінарії, про славні походи троянців. Пригадалося, як тоді перемайстровував на свій лад вергіліївський вірш, за що прозвали його семінаїристи римачем.

Линули, як широка повінь, мрії юнака, а з ними росли і мужніли настирливі думки. В душі прокидалося щось раніше невідоме. Стривожена думка виривалася на волю, як; розбуркана пташка із клітки. Палка уява заповнювалася близькими, рідними картинами. Ніби самі герої древнього Вергілія перевдягалися в кобеняки і козацькі жупани, ставали близькими до сучасності, рідними братами, а береги давньої латинської землі заквітчувалися широколисттими тополями, сумовитими вербами, вишневими садками рідного краю, просторами якого звучить голосна мова народу, виплекана в історичних бурях і мирній хліборобській праці.

Нові й нові думи розгорталися за кобзарським співом, снувалося мереживо римованих рядків, що лягали основою перелицьованої "Енеїди". А коли замовкав співець, то урочиста тиша ніби продовжувала уронену ним мелодію, і зорі напилялися нижче, слухаючи та впиваючи в себе кришталеві звуки землі...

Ніч пливла, як важкий човен у безкрайому морі. Уже помилився на небі золотавий Чумацький Шлях. З заходу підіймалися темні хмари, повіяв вітер, почувся відгомін громовиці, не зовсім звичайної для передосені. Молодь поволі розходилась. Пошкутильгав і кобзар до своєї хати...

А юнакові ще довго вчувалися співи та звучання бандурці, і перед очима розкривалися якісь вікові завіси, поставали ще не пізнані, не зміряні зором, не доторкані мріями далі. На тлі голубого безмежжя ніби гойдалися, щезали і знову виринали обриси краєвидів і силуетів. Вони поволі пливли, ринули. Хотілося збагнути таємниці того безмежжі. Думка росте, несеться на невидимих крилах, поринає в глибину минувшини, кружляє голубкою біля тієї корчми, щр самотньо причаїлася край шляху, зазирає в похиле вікно, щоб пізнати заховані таємниці. Серед хмар блукає блідий місяць, ніби шукає десь пристановища на незахмареному плесі неба. Але темні хмари закривають його і зловтішно торжествують свою перемогу. Густа темінь пливе назустріч світанкові. В небі гримить. Надходить грозовий ранок.

2

Важко розвіяти думи, коли вони опановують почуттями, викликають бажання збагнути невідомий світ. Тоді кожна видима під час подорожі картина породжує живе слово великої повісті-поеми, і уява перегортає її сторінки, переноситься в епоху, овіяну невмирущими піснями, переказами, думами.

Другий день мандрівки приніс нові враження. Пан Сухопень був у доброму гуморі. Він навіть посадив найнятого учителя в бричці поруч з собою і назвав його Іваном Петровичем. Та чому й не бути йому в доброму гуморі? Дуже припав до душі вчорашній бенкет у великосвітському палаці. Особливо сподобалося, як потішав придворний блазень гостей. А червона чирва, налатана ззаду на штанях, що мінилася в інші кольори, коли блазень кланявся панству, повертаючись задом до менш вельможних гостей, весь час мерехтіла в очах і викликала посмішку. Є чому повчитися з розваг панства і повезти у свій, хоч і не дуже вельможний, але багатий будинок.

До того ж пан Сухопень радів з нового придбання. Він порадував вельможного Попова, подарувавши барана бухарської породи, а той у свою чергу подарував йому молоду дівчину-кріпачку Наталку, яка,

прислужуючи у панських горницях, навчилася одягати панночок та зашнуровувати огрядну пані. Всю цю корисну науку має привезти Сухопень до свого будинку.

Трьома добрими кіньми правив старий кучер. За бричкою у простому кованому возі їхав панський кухар. На воза посадили і "кріпацьку душу" — Наталку.

Коні збивали копитами куряву, і вона неслася за вітром, стелячи в просторах осінню печаль, що проймала дівоче серце. В сумному гудінні вітру, який бився об придорожню стерню, вчувалися їй і тихий материнський спів, і прокльони бездольців. Сиділа нерухомо, наверталися сльози на очі, крили туманом усе навколишнє. Лише дорога стелилася в каламутну невідомість. Журавлі, відлітаючи в теплі краї, ронили на землю жалібне курликання і несли за собою прощальну гіркоту.

Щось мугикав стиха старий кучер. Панові не сподобалось його тоскне наспівування, і він почав жартувати:

— Чого ти, Микито, все однієї бубониш?

— Співаю про конячу душу...

— А хіба в коня є душа?

— Звісно, є... така терпка, як і в мужика. Скільки не періщ по ребрах, застряє в горлянці душа і не вилітає до неба. Коняча і мужича душі рідні. Хіба не доводилось вам бачити, як плаче або сміється кінь?

Щоб викликати кучера на розважливі розмови, пан запитав:

— Розкажи, Микито, що ти посіяв би, якби тобі сама цариця подарувала оце поле?

— Для цариці посіяв би гречку!

— А чому гречку, а не щось інше?

— А, кажуть, вона дуже любить у гречку стрибати. От щоб догодити... Може, як бувало колись з Нечосою, пострибала б.

Іван Петрович лише посміхнувся і додав:

— Для цариці гречку сіють у столиці.

— Про царів не годиться такого говорити, — суворо зауважив пан, — царів треба шанувати і ласку до них виявляти.

— Тож я зичу ласку і від себе, і від оцих загнузданих коней. Погляньте, як вони нашорошили вуха, прислухаються. Но, гніді! — кучер погнав коней трюхцем і знову прокволисте затяг пісню, доповнюючи гудіння вітру.

Іван Петрович увіходив думками й почуттями у той спів. Чулась у ньому приборкана воля, що котилася перекотиполем по колючих стернищах, забираючись у ковилеве роздолля та воронцеве квітіння. Уявляв маловторовані шляхи. Ким і коли протолочені вони? Які ватаги топтали шумливу тирсу й задумливі чебреці? Кому сонце споконвіку дарувало тут щедроти тепла й багряні заграви сходу й заходу, щоб переливати їх у мелодійні слова і нести для поколінь жагу почуттів та сподіванок?

Хотілося юнакові приєднати до них свій голос, влити краплини власної крові, щоб заповнити гармонію незамулених плином часу уявлень і почувань. У думках перегортав відомі й ще незбагненні сторінки народного життя, обвітреного суховіями й грозами повитого. Небо і землю обіймали сизі далі, на тлі яких вимальовувались уявою виплекані мандрівники, що несуть пригоди своїх блукань і невичерпну

життєву снагу. Пізнавав одчайдушну ватагу Енея. Наче зустрічався з ним віч-на-віч.

Замовк, наспівавшись, кучер, а відгомін посіяної тривоги колихався в придорожніх поруділих гірчаках. Рідний голос вчувався у них. Може, то долинало відлуння добрих слів матері, наче ронить їх вона _синові, як заповітне напуття.

Ніби відчув Микита настрої юнака і почав розповідати казку про Марка Пекельного.

— І ходить той Марко по світу, товчеться у пеклі, б'ється до дверей святого раю. Та ніде не знаходить пристановища і знову мандрує.

Довга розповідь лилася з уст кучера — про вічного мандрівника, вічного шукача щастя. Що такому пекло? Він бродить по ньому, як сірий віл у болоті...

Слухаючи кучера, пан задрімав. А Івана Петровича розповідь повела знову до Енея і його козацької ватаги. Еней теж може перебрести через пекло, щоб вільно піти просторами широкої землі разом з козаками-троянцями. Гомоном, дотепами, піснями стелиться їх шлях... "Куди вони йдуть, там бори гудуть..."

— Прийде час, і принесе Марко Пекельний правду для народу, бо недаремно він її всюди шукає... — веде розповідь панський кучер...

Коні то бігли, то йшли повільно ступою. Ось колеса врізалися в піщану колію. Кременчуцький шлях стелився до переправи через Псьол. Сухопень намірився побувати в Кременчуці на ярмарку. По шляху дедалі більше траплялося скрипучих дерев'яних возів, широких гарб. А коли наблизилися до Псла, то важко було пробитися до порома. Даремно Сухопень сперечався і гукав, щоб розступилася "мужва". Довелося

затриматися, доки переправляли збиті у валку селянські та чумацькі вози.

Котляревський підійшов до порома, де збилися люди, вози, коні, воли, корови, вівці. Тут стояв ярмарковий гамір. Поромник — здоровий, обпалений сонцем літній чоловік з засуканими по лікті рукавами брудної сорочки — здавався казковим перевізником у пекло через Стікс. А цей з торбою за плечима? Чи не Марко Пекельний, що про нього розповідав кучер? Чи не в пекло простує? Адже його без черги бере на переправу поромник. А ось стара циганка, ніби та Сівілла, що супроводила живих людей у пекло. Куди ж пробивається вона? До Наталки, яка зійшла з воза, наблизилась до річки.

— Дай, золотоволоса красуне, руку. Скажу, за ким думки у серці носиш.

— За своєю невільною долею...

— Циганка покличе твою долю. Циганка дасть приворот-зілля і відворот-зілля... Циганка дасть зілля, і твоя доля буде прозорою, як вода у Пслі.

Юнак наблизився, слухав розмову. Дівчина пішла далі до берега, задивилася на воду. Прозора вода здавалася їй каламутною хвилею. Схиливши голову на груди, дівчина відчувала на собі погляд юнака. Здавалося, що тим поглядом він торкався до її зашарілого лиця, до засмаглої шиї, до рук, навіть до грудей, що прискорено підіймалися і опускалися. Пасмо світлого волосся, вибившись з коси, спадало на плече і тремтіло з кожним її подихом.

Юнак хотів наблизитись, ступив крок і застиг вражений, побачивши, як дівчина зронила у воду сльозу.

О, скільки таких Наталок носять сповнені горем серця незміряними просторами краю! Хто розповість про ту сердечну повінь почуттів людини, хто збере ті кришталево чисті сльози? Проходять покоління цими наснаженими гіркотою шляхами і несуть, несуть у рідному слові, у рідній пісні снагу життя. Несуть у прийдешні віки. І нема тому кінця-краю.

3

Будинок, у який потрапив Котляревський, стояв недалеко від Золотоноші на пригорбі серед лугів, що стелилися низиною до Дніпра. Господар після подорожі в Полтаву почав заводити нові порядки. Вимагав, щоб усі дворові величали його "вашим сіятельством", хоч ніяким "сіятельством" він не був, а вибився у дворяни з міщанства і добув за послуги від Потьомкіна хутір на півтораста кріпацьких душ. Бентежило Герасима Петровича не зовсім шляхетське прізвище — Сухопень, але боявся переінакшити його, щоб не було розбіжності з дворянським реєстром. Бо його рід хіба що уславився тим, що Герасимів дід, об'ївшись вареників з сметаною, відправив свою душу до безславних предків.

Родина Сухопеня невелика. Найпомітніша в ній — огрядна, богом суджена Гликерія Степанівна. Обіцяла бути не менш огрядною і дев'ятнадцятилітня донька Марта. Менші хлопчик і дівчинка почали навчатися в Івана Петровича.

Тоскно і одноманітно минали дні в панському будинку. Особливу нудоту нагонили обіди, які тяглися довго і томливо. "Його сіятельство" вимагав, щоб учитель під час таких обідів розповідав щось жартівливе, бо господиня дому вважала, що від сміху смачнішає страва. Вона сперечалася з донькою Мартою, яка доводила, що краще під час довгого обіду перечитувати сторінки якогось сентиментального роману, а після обіду співати найулюбленішу пісню: "Стонет сизый голубочек". Тоді її біле лице здавалося ще блідішим, а темні очі наливалися самовтіхою.

З цією піснею Марта залишала їдальню, а діти сідали за свій стіл для занять. Поважно поруч з ними займав крісло Герасим Петрович, а господиня, начепивши на голову святковий оксамитовий кораблик, сідала біля вчителя. Вона вважала, що найкраще для дітей слухати уроки після обіду, бо на голодний шлунок наука не піде в голову.

Починався урок. Діти вивчали заповідь: "Чти отця свого і матір свою". Учитель добирав до заповіді ілюстрації з біблійних легенд, розповідав про Ноя та його дітей. Вставляв своє і Герасим Петрович:

— Кожне созданіє да убоїться свого создателя!.. Потім починався урок арифметики. Іван Петрович вигадував задачі, в яких треба було довідуватися, як діти в лісі збирали гриби й квіти та як поділили між собою і скільки дісталося кожному. Хлопчик і дівчинка охоче розв'язували задачі. Але тут втрутилася Гликерія Степанівна і запропонувала учителю вигадати таку задачу, де б говорилося про гоноровиту сусідку поміщицю Голубецьку.

— І щоб її, кляту, потрясла трясця так, щоб аж волосся повилазило на голові, — поставила категоричну вимогу Гликерія Степанівна.

Котляревський посміхнувся, подумав.

— У поміщиці Голубецької, — став складати задачу, — 200 кріпацьких душ, а волосся на голові стільки, що вистачило б кожній кріпацькій душі висмикнути по чотири волосинки. Коли ж напала на Голубецьку трясця, то стільки повипадало у неї волосся, що залишилося по одній волосині на дві кріпацькі душі. Отже, треба обчислити: скільки залишилося волосся на голові у Голубецької, а скільки повипадало, коли її била трясця?

Господиня задоволено слухала задачу, втішно посміхалася.

— Подумайте, діти, — сказав Іван Петрович. Швидко хлопчик відповів:

— У поміщиці Голубецької залишилося на голові сто волосинок.

— Правильно. А випало скільки? Відповіла дівчинка:

— Випало сімсот волосин...

— Сімсот волосин забрала трясця у поміщиці Голубецької... Щоб їй і ті, що залишилися, повипадали! — поправила мати і оголосила закінчення уроку.

Коли почало вечоріти, Котляревський, переодягнений у парубоцьке вбрання, пішов на вулицю. Молодь збиралася віддаля од села аж на березі Дніпра, під старезним крислатим дубом, який здавна звався дубом Івана Сірка.

І знову в збудженій уяві поставали герої добре вивченої в семінарії поеми мудрого Вергілія. Помандрували вони світами після руйнування Трої шукати пристановища на новій землі. Описи тих мандрівок перелицьовували наступні поети різних народів. Земними просторами пішов безстрашний Еней, якого зустрічали всюди в країнах, де шанувалася лицарська відвага, сміливість і духовна дужість. Прибуває він з своєю ватагою троянців і до Дніпрових берегів, а звідси вирушає і за Дунай та на Кубань.

Думки напрошуються розповісти історію країни переінакшеними з Вергілія епізодами, наповнити їх промовистим гумором, показати незламність волі до перемоги лихоліттям перестражданих людей. Долею биті, гартовані негодами, засмаглі під вітром і сонцем ідуть по рідній землі кремезні, великодушні, несхибні в побратимстві, незламні переможці пригод. Здається, сама природа вселяє мудрість

товариського єднання в запеклі душі одчайдушних шукачів незвіданих тривог.

Пізно повертався Іван Петрович до двору. Ще довго не спав. Брався читати книгу, яку придбав на ярмарку в Кременчуці. "Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку" Осипова. В її гуморі знаходив розважливу принаду, та не відчував тієї історії, в таємниці якої з благоговінням входить потомок, перегортаючи літописи своїх предків. Уява обгортала прочитане. Заглиблювався в нерозгадані таємниці народного життя і вів за собою в думках ватагу моторного козака Енея в далекі мандрівки по широкому світу. Здавалося, ніби янтарними зорями ніч освітлювала їх безмежну путь...

4

З кожним днем більше проникав у глибину задуманої поеми — перелицьованої "Енеїди", прагнув надати їй народного змісту, поєднати повсякдення з героїкою історичних подій. Адже проблиски онароднення літератури принесли просвітителі, а народні рухи XVIII століття відкрили завісу нового осмислювання літературних тем, привели Радіщева до сміливого викриття кріпосництва. Проймаючись тими ідеями, молодий поет не обмежувався своєю учительською працею, наполегливо брався писати фрагменти задуманого твору. Народжувались волелюбні герої, здатні на подвиги, побратимство у взаєминах. Тут пригодились поетові знання народних пісень і дум та життє-ствердджуючого гумору. Кожен задуманий епізод наснажував здоровим, дотепним сміхом. Адже то разюча зброя в житті несхибного у своїх шуканнях народу.

Творив не в тихому кабінеті, не за насидженим столом, а усамітнюючись на роздоллі. Вітер з Дніпрових низин обгортає думне чоло, а сонце мережить веселкою писані рядки. У твореннні знаходив своє покликання і наче сам вирушав у далекі мандрівки з ватагою одчайдушного товариства, очоленого безстрашним Енеєм. У слові ніс життєву мудрість народу.

Минала осінь, зима... Одного погожого весняного дня пан надумався всією сім'єю виїхати на берег Дніпра, щоб там у прохолоді провести день. Служниця Наталка та учитель супроводили поміщицьку сім'ю. Коли пан і пані з дітьми поснули в холодку під деревом, а Марта захопилася читанням роману, Котляревський відійшов і сів під своїм улюбленим дубом, що звисав вітами над урвищем. Шепіт молодого дубового листя навівав думки. Здавалося, що то пестливо перешіптується лист з шелестом степової тирси і в таємничих звуках срібною ниткою снується казка, лине в мережану даль минувшини. Може, родилась вона ще тоді, коли дикий половець або злий татарин підстерігали тут під дубом свою здобич. А розквітала та казка, заповнювалась подихом волелюбства тоді, як десь під цим дубом сходилися покривджені під прапори Богдана Хмельницького або Залізняка. Ніби вчувалося іржання бойових коней...

Розкритою залишалась книга на сторінках, де йшлося про зруйнування Трої, а її герої помандрували морями і понесли до берегів нової землі свої звичаї і завзяття. Так і нескорими запорожці пішли шукати нові шляхи, щоб понести ними свою життєву силу, розвіяти тугу просторами несходимої землі, в синьому безмежжі морів, повитих грізними вітровіями.

Ось вони постають в уяві — засмаглі під вітром і сонцем, кремезні, великодушні, несхибні у товаристві, незламні в боротьбі. Уміють пити, гуляти і рубати ворогів. Перед ними постелилися шляхи мандрівок, пригод, героїчних подвигів... Знову й знову перегорталися сторінки історії, живої, наснаженої подихом пісні, найближчої подруги надії. Легко промайнула тінь і обірвала думки поета. Біля нього стояла задумлива Наталка. Рівна, гнучка, вона ніби принесла з собою шелест запашних трав і подих рути-м'яти.

— Чого ви відбилися від гурту? Там Марта так мило наспівує про сизого голубочка, що він скоро здохне від тої пісні... — Лукава посмішка промайнула на устах дівчини. Зникла з її лиця жура, голос бринів рівно, привабливо. — Ви можете тут під дубом так довго сидіти?

— З дубом я поділяю свою самотність.

— І часто ви тут буваєте?

— Приходь сюди, то ще частіше буватиму.

— Заважатиму вам думати...

— Ні... Не заважатимеш, я ділитиму з тобою свої думи...

Розмова раптово обірвалася. Рвучкою ходою наблизилась Марта.

— Наталко! — гукнула. — Мама кличуть тебе допомогти одягнутись.

Дівчина зірвалась, побігла. Марта залишилася.

— Чого ви відбилися від гурту? — з докором, ніби підслухавши, повторила вона слова Наталки.

— Люблю самотність...

— І в романах люблять самотність ті, що закохані або мають намір закохатися.

— Ні того, ні другого за собою не помічаю.

— Ой, як шкода, як шкода...

— Нема чого шкодувати.

— Чогось ви сумуєте...

— Бо прикро жити тій людині, яка не здатна сумувати.

— А я думала, що ви не такий...

— Такий, як бачите.

— Ні, не такий...

— А який?

— Скажу потім, коли ви не будете шкарубким і колючим, — зітхнула так, наче героїня недавно прочитаного французького любовного роману...

Часто приносив Іван Петрович свої пекучі думи і хвилювання до Сіркового дуба. Кожного разу слухав у шелесті листя нескінченну казку, зачаровувався нею. Щось просторе, незмірне чулося в ній. Внизу хвиляста течія підмивала дубове коріння. Душа ставала ніби натягнута струна, вразливо вловлювала кожен дотик повітря, гойдання кожного трав'яного стебельця, тремтіння листу. Все те зливалося у великий гомін, і в ньому чулась розповідь про буття могутнього народу, поставали історичні його шляхи і роздоріжжя. Віки розкривали перед ним обійми, і вимальовувалася жива неозора історія. Треба розповісти про неї, передати дотепними словами про подвиги і походи, про боротьбу за рідний край.

Народжувалися нові сторінки сповненої народної мудрості поеми, героєм якої виступає сам народ, що увібрав у своїй мові, в незрівнянному гуморі та задушевній пісні живлющу красу сонця. Хай ту нев'янучу красу понесуть у світи виплекані в думах герої...

Приходила Наталя, приносила польові квіти і відкрите для почуттів своє вразливе серце. Цим зустрічам був радий.

— Я не заважатиму вам... тільки віддаля сидітиму. Тут так, що й співати хочеться.

— Співай, співай, Наталю! Твоя пісня доповнює мої думи. Розповідай про все, що чула від батька, від матері, від діда про його походи.

Дівчина розповідала, і в її голосі бринів невільничий стогін. Хотілося присунутися ближче до неї, приголубити. Але не смів порушити зачарованості. Здавалося, що та розповідь єдналася з сумом польових квітів і лагідним плескотом хвилі.

— А що то ви все пишете, пишете? — запитала несміливо.

— Нікому ще не читав, а тобі прочитаю;

Еней був парубок моторний

І хлопець хоть куди козак...

Лилися нові й нові рядки. Дівчина сердечне слухала, і в її задумливо непорушних очах ятрилися перлини невловимої втіхи.

— Вперше чую, щоб по писаному так вимовлялося, як усі ми говоримо, прості люди... Таке цікаве, ніби слухаю розповідь свого діда про козацьке життя і походи.

— Так, Наталю, так... Про походи. Наш народ зазнав багато грізних бур, земля наша рясно полита кров'ю. Багато створено переказів, пісень, казок. Коли б усе зібрати, списати, то була б велика книга... Така книга, які залишили для поколінь інші народи... А наші брати скніють у темряві, але носять у собі велику, ще не виявлену силу.

Наталя не все могла сприйняти з цієї розмови, але серцем відчувала щирість, сердечну теплоту і в думках відповідала собі: "Правда... То все правда".

Голубливе усміхалася, та не насмілювалась уронити зайве слово... Десь почулися голоси парубків, що вже збиралися на вулицю. Наталя зірвалася.

— Побіжу, а то засміють мене, що одна приходжу сюди до вас.

— Повертайся ще, Наталю!

— Може, й повернусь!

Побігла. Зупинилася аж на стежці біля калини, що вже квітчалася зелено-рожевими кетягами. Наламала калини, звила віночок. А потім на світанку, дивлячись на віночок, вишивала рушничок — червоними гронами та чорними листочками. Бережно згортала вишивання, ніби ховала в ньому плекану дівочу надію.

Родинні свята бучно відзначалися в панському дворі. Ось і тепер заворушився весь хуторянський Олімп, бо календар указував на день святої Гликерії. До двору Сухопеня з'їхалося чимало гостей. Прибув навіть родич господарки конотопський поміщик Максим Парпура. Це була культурна людина, охоча на вигадки та анекдоти. Він часто приїжджав з Петербурга на Україну. Дружина Парпури змагалася з поважною іменинницею в розумінні добрих страв та манірному поводженні з гостями. Обидві вони виявляли свою прихильність до прибулого в гості офіцера Сергія Вербицького, який служив у Кременчуці і знав добре, де й коли справляють іменини в сусідніх поміщиків. Гирявий, як огірок, він хвацько закручував вуса, що покривали товсту червону пику і задиралися вгору напомадженими вістрями. Коли Наталка, прислуговуючись гостям, подала йому рушничок, він підморгнув їй і безцеремонне обняв за стан:

— Красуня яка...

Дівчина, ніби вжалена, відскочила, почервоніла. Котляревський помітив поведінку офіцера, але нічим не виявив свого обурення. Господар доручив Івану Петровичу розважати гостей:

— Як домашньому вчителеві, наказую розважати гостей різними розмовами, щоб регітно було!

— Сміх — то велика сила. Від сміху і плакати можна...

— Ні, мені треба іншого. Давай веселого сміху, щоб животи рвалися, щоб очі вирячувались на лоба!

— То це страшний сміх! Не певен у тому, що виконаю таке доручення.

— А начепіть ззаду на штанях червону чирву і носа кирпатого намостіть. Щоб так, як у вельможних Попових на бенкеті було. Він привіз із самої столиці такого блазня, який навіть царицю сміхом розважав.

— Блазнем я не збираюся бути, ваше сіятельство.

— То я ж гроші тобі плачу і вимагаю, щоб сміхом і різними там викрутасами розважав гостей!

— Розважатиму, як зумію.

— Дивись, щоб було регітно, — суворо додав господар.

У просторій кімнаті на столах були поставлені різні лакомини, печені поросята, кендюхи, вергуни і буханці. Тут стояли сулії горілки, наливки та варенухи з сливами і родзинками. Та й квасу поставили, бо так велося

на бенкетах у Потьомкіна і Попова. Сухопень навіть пробував так само відпускати нижню губу, як відпускав її на бенкеті Попов.

Коли гості сіли за стіл, господар підняв келих, прохарамаркав подяку гостям за привітання супутниці його життя.

Івану Петровичу було відведено місце на краєчку столу. Обік стояла збентежена Наталка, готова до послуг і несподіванок. Вона навчилася приховувати свій неспокій і огиду.

Швидко зчинився гамір, галас, ревище. Найбільше галасували пані Сухопеньова і Парпурова. Між ними виникла сварка. Пані Парпурова зауважила, що печене порося треба шпигувати яблуками, а не якимось хмизом. Але цю суперечку обірвав, піднявши келих, офіцер Вербицький.

— Пані і панове! — звернувся він. — Даваймо вип'ємо за чудовий жіночий рід, за жіночу красу, бо жіноча краса — це... це, розумієте... це богом дане чудо... Красу треба любити... Як...

Він не поспішав випити келих і кілька разів закручував вуса, силкуючись вразити гостей якимось дотепом. В очах його відбивалося стільки нахабства і безсоромності, самолюбства та духовного убозтва, що Іван Петрович з огидою відвернувся і хотів сплюнути, як від чогось нестерпно нудного.

Випивши, офіцер хвацько закрутив вуса і кинув зухвалий погляд на Наталку. Вона ображено опустила очі.

Опустила очі і Марта, що весь час ловила кожне слово бравого офіцера, їй було прикро, що він кинув погляд не на неї, одягнуту в модне вбрання, а на просту кріпачку.

Іван Петрович чув про цього мартопляса, що не минав жодної нагоди попиячити, поволочитись за жінками. Про Вербицького розповідали, як

він викрадав кріпацьких дівчат і навіть чужих жінок, а сам, живучи холостяком, заводив у себе в домі породистих собак. Розповідали, що він викликав ревнивих чоловіків на дуель і виходив переможцем.

"Таке убоге думкою, а носа граблями не дістанеш..." — подумав Іван Петрович.

— А тепер, — пробасив господар, — наш придворний учитель розповість вам щось смішне. Підбирайте животи, панове!

— Просимо!..

— Давай!..

— Слухаємо!..

Котляревський підвівся:

— Прошу пробачити, що я не наліпив носа, як наліплюють блазні. Не буду я ковтати шпаги, як ковтають їх ярмаркові артисти. Шпагу я залишу для лицарів, які проймають жіночі серця, від чого вона часто затуплюється і стає не зброєю, а ламаним веретеном.

Далі розповів анекдот про дурня, який танцює на похоронах, співає похоронної на весіллі.

— А на іменинах крутить вуса вгору і щедро кидає посмішку скромним дівчатам, — закінчив, глянувши в бік Вербицького.

Гості стримано засміялися.

— Давай ще! — буркнув господар.

— Прочитаю вам про грішників у пеклі, — розгорнув зошит і став читати, як кипіли в пекельній смолі "ксьондзи, до баб щоб не іржали", та й ті, "жінок своїх що не держали в руках, а волю їм давали", "і в гречку деякі скакали"...

Багатим та скупим вливали

Розтопленеє срібло в рот,

А брехунів там заставляли

Лизать гарячих сковород...

Це читання особливо сподобалося Максимові Парпурі. Він підійшов до Івана Петровича, просив дати йому зошит. Той пообіцяв дати, але іншим разом.

— Смішного! — вимагав господар.

— Можна... Було це тоді, коли бог творив видимий світ, а сатанил перешкоджав йому. Задумав бог створити пана і мужика. Замісив з ангелами пухке пшеничне тісто, щоб зліпити пана, і житнє з висівками, щоб зліпити мужика. Виліпивши пшеничне тіло огрядного пана і чорне тіло мужика, виставив їх на сонці запектись, а сам пішов до раю, щоб набрати там у мішок духу і вдихнути його в нові створіння. Та, на жаль, робота ця припала аж на шостий день божої праці по створенню світу, і старий бог дуже стомився — та й сів відпочити в раю. Потомилися й ангели, які наглядали за новими створіннями. Поснули так, що від їхнього хропіння затремтіли світила небесні. А тим часом дуже спритний сатанил, перекинувшись у собаку, прибіг, понюхав мужиче, житнє, тіло і тільки чхнув. Понюхав панське, пшеничне, і поглитав його. Приходить бог, несучи цілий міх живлющого духу, а на тому місці, де виставив проти сонця панське тіло, сидить сірий пес і облизується. Розгніваний бог вогняною різкою-блискавкою розбудив ангелів, гукаючи: "На біса ви

мені здалися, такі нероби! Ще й день суботній не наступив для відпочинку, а вже поснули". Ангели почали верещати, а бог як гукне на них:

"Відбираю у вас право голосу на всі часи! Хай і всі створіння з ангельською душею залишаться без права голосу! Тільки тому даю право, хто з сатанила вилупиться!" А далі ухопив бог пса за вуха, той аж заскавучав. Як ударить його, держачи за вуха, об дуба, так і вискочив пан Дубовецький. Як ударить вдруге об вербу, так і вистрибнув Вербицький, як ударить об сухий пень, так і виліз...

Розповідач обірвав на цьому, не назвавши прізвища свого господаря. Але дехто з гостей поглянув у бік Герасима Петровича, який ніби проковтнув щось. Офіцер Вербицький моргнув, немовби кріль, вусами. Добре, що розповідач згадав його рід як панський, створений божою та собачою ласкою. Вербицький вважав собак прикрасою всього живого божого створіння, тому лише тихо бовкнув;

— Кожен панський рід має свою гордість...

— І кожен півень гордо хорохориться на своєму смітникові, — так само тихо додав Іван Петрович, а далі, скориставшись з суєтні після розповіді, підвівся з-за столу, зняв скрипку. Швидко полилися мелодії — спочатку грайливі, а далі — сумні, як кигикання чайки. Лише Наталка могла вловити відомі їй мелодії.

— Що це за музика? — нахилившись через стіл, запитав господар офіцера Вербицького.

— То з французької опери, — авторитетно відповів той.

— Це добре... Хай грає, — задоволено поглянув господар.

Далі полилася мелодія пісні "Чого вода каламутна". Наталка звела голову, поглянула на скрипаля, догадалася, що він для неї грав. Зустрілися поглядами,

— А це що він грає? — знову запитав господар офіцера.

— Це з італійської опери...

— Я так і догадувався, що з італійської, бо наші такого не видумають...

Та незабаром господар звівся:

— Доволі нас заграничною музикою розважати!

— Папа, хай грає, — благала дочка.

— Доволі, говорю, виводити заграничні викрутаси! Звуки скрипки раптово обірвалися, і скрипаль окинув поглядом присутніх.

— Давай циганський квартеті — гукнув господар. В зал увійшли чотири цигани, законтрактовані в Кременчуці і привезені спеціально на банкет. Хрипко полились звуки. Підводилися гості від столу, ставали до танців. Першою виступила іменинниця. В парі з офіцером Вербицьким вона виконувала єдиний доступний для неї танок — "Бариню". Але швидко захекалась і сіла. Її заступила пані Парпурова, ніби дратуючи господарку: ось як, мовляв, у нас танцюють, у самій столиці, з вихилясами. Вона так розходилася, що й очіпок грезетовий сповз на потилицю. Ці вихиляси припали до серця Вербицькому, і він у такт музиці примовляв сороміцькі приспіви, від яких Марта ніяковіла. Шукаючи порятунку, підійшла до Івана Петровича, і той одразу запросив панночку до вальса.

Циганський квартет виконував старовинний вальс у ярмарковому стилі. Марті здавалося, ніби вона носиться на крилах, її партнер був майстерним танцюристом. Панночка схилила голову йому на плече, млосно зазирала у вічі. Нікого не бачила перед собою, зачаровано кружляючи в шаленому вихорі.

— Стомилась, — промовила Марта, — вийдемо надвір...

— Прошу, — Іван Петрович повів панночку до вихідних дверей.

Ніч була зоряна, запашна. Вже відцвіли липи, а дуби запліднились блакитно-зеленими жолудями. Повітря пашіло зрілими хлібами, в яких десь солодко белькотав перепел.

Зупинилися на доріжці до льоху. Марта мовчала і горнулася до грудей Івана Петровича. Але раптовий брязкіт розбитого скла на доріжці розвіяв зачаровані хвилини. То Наталя несла наливку з льоху і від несподіванки випустила з рук пляшки.

— Наталю! Чого ти? — обізвався Іван Петрович і підійшов допомогти їй.

Це образило гордовиту Марту. Вона рвучко повернула до будинку. В дверях зустрів її Вербицький і повів танцювати.

Іван Петрович залишився серед двору біля Наталі. В докірливому погляді дівчини заблищали вогні. Взяв її за руку. Вирвала, промовила:

— Я служниця, не руште мене...

— Ні, ти чарівниця, бо можеш полонити серце...

— Не глуміться наді мною... Я сирота...

— Ні, ти ясніша за вечорову зорю, — взяв її за обидві руки, пригорнув.

Промайнули хвилини, що здатні заступити собою вічність... Небо тремтіло зорями...

— Наталко! Неси наливку! — почувся голос господарки від будинку.

Наталка зірвалася, побігла. Він стояв на доріжці біля битого скла, тихо промовив услід дівчині:

— Народ, що виплекав жінку з прозорою душею Форнаріни, не породив свого Рафаеля...

Срібними серпанками повита, пливла збентежена ніч...

6

Після банкету ставлення до Івана Петровича в панській сім'ї погіршало. Його поведінкою на вечорі був незадоволений Сухопень, а пані перестала навіть відвідувати заняття з дітьми.

Та юнак і не шукав поблажливості до себе від господаря і господарки. Він охочіше зустрічався з дворовими людьми та кучером Микитою, слухав дотепні розповіді, скарги.

У свята збиралися конюхи, погоничі, скотарі, чабани біля похилої хати Микити. Сідали на сіно і вели розмови, в яких господар вів перед. Він багато бачив на своєму віку і багато зазнав прикростей. Тому вважав найкращими своїми друзями коней, яких завжди турботливо доглядав, і вірив, що коняча душа така ж, як і душа панського попихача.

— А панська душа, — додавав Микита, — подібна до собачої душі...

— Та то ще яка й собака, — втручався молодий погонич. — Є собаки добрі, а є злі...

— Коли б пани покосили та очерет поносили, то, може б, добрішими стали.

— Пани не будуть косити. То ми їм косимо, а собі хліба просимо...

— Панам і в пеклі почесне місце, — докидав своє Микита. — Вони якщо й косять там пекельний очерет, то для того, щоб підігрівати казани з смолою, в яких паряться мужики.

Дотеп Микити викликав веселий сміх.

Розмови захоплювали Котляревського. Він розпитував, як колись відзначалися свята, яке носили вбрання, яку варили страву і коли їли її.

З особливою дотепністю розповідав Микита пригоди свого прадіда-запорожця.

Тоді заворожено замовкали всі.

— Я був ще маленьким, коли чув казки від прадіда, може, щось перебрешу, то вибачайте, люди добрі.

— Та бреши, аби доладне було.

— Не любо, не слухай, а брехать не заважай, так казав і прадід мій. Хай йому легко зітхнеться, якщо потрапив у рай, і гірко гикнеться, якщо чорти забрали душу в пекло. Щоправда, то йому не первина — бувати у пеклі. Там усі чорти йому запанібрата. А відьми, так ті і хвости свої піджимали, коли зустрічалися з прадідом. Він з ними таке виробляв, що одна, закохавшись, не знесла розлуки, коли він виступив у похід, і

спалила себе на кострищі — тільки смалятиною зашкварчало. Коли довідався про це прадід, то лише промовив: "Хай їй вічне царство, а мені щире побратимство і щоб ще раз така моргуха-краля ізна-йшлась!.."

Розповіді сіяли в уяві поетичні домисли. Під їх враженням малювалися картини святкових розваг, ігрищ, танків, пісень.

А найбільше думки снувалися навколо дотепних розповідей про пекло і грішників у ньому. Ці роздуми нанизувалися рядками:

Панів за те там мордовали

І жарили зо всіх боків,

Що людям льготи не давали

І ставили їх за скотів.

За те вони дрова возили,

В болотах очерет косили,

Носили в пекло на підпал.

Чорти за ними приглядали,

Залізним пруттям підганяли,

Коли який з них приставав.

Хай палахкотить пекельна смола, хай пече заклятих і породжує сміх. Сміючись, поет складає гімн вольності, розуму, людяності!

Дійшло до серйозної розмови з господарем дому.

Весь час відчував Котляревський, що умови його перебування в поміщика стають нестерпними. Сухопень перестав запрошувати поета разом обідати. Невдоволення виявлялося і в поводженні панночки Марти, яка не могла пробачити, що домашній учитель більше виявляє приязні до кріпачки, ніж до неї, та байдуже ставиться до її романтичних зітхань, до кокетливого загравання.

Зачекавши, коли господар після сніданку залишився один у їдальні, Іван Петрович підійшов до нього.

— Ваше сіятельство!

— Що маєте до мене?

— Серйозну розмову!

— Он як! — звів здивований погляд.

— Я давно маю намір говорити.

— То говори...

— Хочу говорити про вашу кріпачку — дівчину Наталку.

— Он як? Дівчина справна. Не один пан, гостюючи в мене, накида на неї оком. Така принада!

Цими словами ніби вдарили по обличчю домашнього учителя. Він заявив рішуче:

— Я хочу зараз просити її звільнення від кріпацтва... Вона...

— Он як! Ха-ха-ха-ха!

Зухвалий регіт ображав почуття людської гідності, гнівом сповнював серце юнака. Прибравши серйозного вигляду, Сухопень повів далі:

— Можна... При умові, що тебе, як домашнього слугу, заведемо в ревізькі списки. Мені треба побільше кріпацьких душ.

Ці слова до глибини потрясли душу поета.

— Прошу не сміятися... Я теж дворянин. Мав трьох закріпачених і відмовився від них...

— Таких голодрабих дворян багато бродить по світу Не один з них радо пішов би для притулку в ревізькі списки і став би кріпаком у доброго пана.

— Я хочу серйозно говорити. Ви згодні на викуп Наталки?

— Для цього треба багато грошей... Дівка добра.

— То скільки вимагаєте за викуп? Я говорю як дворянин з дворянином.

— Що говорити, коли таких грошей не може мати бідний навчатель. Штани треба полатати, а потім...

Котляревський звівся, ледве стримуючи своє обурення Раптово розчинилися двері, і в кімнату ступив Максим Парпура. Він потис руку господарю, учителю.

— Вітаннячко всій добрій сім'ї! А це той козак, що про Енея описує? — звернувся до Івана Петровича. — Добре смішить нашого брата... Оце

проїздом з Кременчука... Спродувався, бо скоро їду знову на службу в Петербург. От добре було б повезти туди і описаного Енея. Те, що ви зачитували ще тоді, на іменинах... Повезти треба в столицю. Хай читають там і знають, що ми теж люди чубаті та бувалі по всіх усюдах, у самому пеклі!

— Прошу до вітальні, — запросив господар гостя. Котляревський постояв трохи і вийшов, тамуючи біль зневаги. На ґанку ненароком зустрів Наталку.

— У Івана Петровича, мабуть, дуже голова болить? Зблідли...

— Ой болить, Наталю, болить. І голова болить, і серце болить.

— Може, до баби піти. Тут є така, що допомагає.

— Не допоможе...

І поповзли після цього чорною примарою хвилини, години, дні і ночі...

7

Щоб розквитатися з поміщицьким будинком, у якому зазнав багато прикростей і образ, Іван Петрович, перебуваючи одного разу в Кременчуці, записався кадетом у Сіверський карабінерний полк.

Цей вчинок домашнього вчителя спантеличив усю поміщицьку сім'ю. Господар жалкував, що не встиг занести його в ревізькі списки. Дочка, перемагаючи ревнощі, висловлювала бажання зустрітися з Іваном Петровичем, коли він вислужиться до офіцерського мундира. Діти щиро плакали, бо полюбили вчителя за веселість і дотепну розважливість. Пані горювала, боячись, що діти від цього можуть втратити апетит.

Котляревський шукав нагоди поговорити з Наталею. Йому тяжко було розставатися з дівчиною, яка своєю вдачею, щирістю, співами торкнулася найчутливіших струн юнацького серця.

Одного вечора, коли земля починала врунитись паростю, Іван Петрович і Наталка пішли знайомою доріжкою до Дніпра. Повінь підточувала могутнє коріння дуба, що вперше цієї весни вітав своїх гостей.

Іван Петрович не зважувався повести розмову. Його тривогу без слів відчувала дівчина і хилилася до плеча, ніби упившись лелінням перших квітів. Відчувала теплу руку на своєму стані. А в душі народжувалась якась невимовна музика і лягала смутком на шовкові трави.

— Хочу тобі, Наталю, сказати, що я залишаю поміщицький дім, — тихо вимовив і замовк.

Здавалося, зорі насторожились, прислухаючись до сказаного. Чути було, як у темному небі десь заґелґотіли дикі гуси, летячи із ірію до старих гнізд, та ніжним рюмканням пробуджувалося тихе плесо...

— Так, Наталю, завтра вирушаю в дорогу, — з хвилюванням продовжував юнак. — Уже записався в полк... Нестерпно лишатися тут.

Наталя, слухаючи, затамувала подих.

— То це остання зустріч?

— Ні, не остання... Повернусь... Добуду звання офіцера... Це для тебе, щоб звільнити, викупити тебе з цієї неволі.

Наталя мовчала, не плакала, не благала. Стояла задумлива і тиха, як конвалія перед цвітінням.

— Хай буде свідком нашого розставання цей дуб, що спостерігав не одну подію за своє життя.

— Хай буде, — промовила, не подаючи виду, що в серці проносилися бурі. Здалося, що й вітер ударив по вітах, як по струнах, і загула від того земля під ногами, а трава ніби зів’яла.

— Хотіла б, — вела далі дівчина, — на дорогу дати вишиваний рушничок, та ще не помережила краєчків.

— Домережуй, Наталю, і бережи до того часу, як наші руки зв'яжуть цим рушничком, коли повернуся.

— Домережу і збиратиму в нього свою печаль...

8

Сіверський карабінерний полк, заснований Румянцевим-Задунайським при реорганізації козачих військових частин, стояв на Україні, в Кременчуці. Котляревський потрапив сюди у рік смерті Катерини Другої та приходу до імператорської влади Павла Першого. Серед офіцерів полку ішли розмови про ці події. Доходили чутки, що Павло Перший повернув із Сибіру Радіщева, звільнив від ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці сатирика-просвітителя Новикова, надав волю полоненому герою польського народу Костюшку, а полководця Суворова піддав опалі.

А тим часом висунувся підступний, хитрий і жорстокий свавілець комендант столиці Аракчеєв, який домігся вищих посад, вдавався до провокацій, користуючись довір'ям імператора. Тому чутки про "помилування" Радіщева та інших здавалися непевною грою, до чого не раз в історії вдавалися підступні можновладці і тирани.

Навколо Котляревського групувалося тісне коло офіцерів, що наважувались висловлювати сміливі думки. Коли сходились, то жартома обирали "курінного отамана". Іноді цю роль виконував Іван Петрович.

Багато несподіванок приніс Котляревському 1798 рік. Він одержав звання прапорщика, і з цієї нагоди зібралося "курінне" товариство. Цього разу за отамана обрали прибулого з столиці учасника інспекційної комісії. Виявилося, що це колишній полтавський семінарист, який знав і поважав Котляревського. Він здивував присутніх привезеною з столиці книгою, на обкладинці якої значилося:

"ЕНЕИДА"

на малороссійскій языкь перелиціованная И. Котляревскимъ

Часть I

Съ дозволенія Санкт-Петербургской цензуры

Иждивением М. Парпуры

В Санкт-Петербурге

1798 года".

Така несподіванка радувала і завдавала прикрості Івану Петровичу.

— Цього я не сподівався, не сподівався... Як же так? Хто дозволив Максимові Парпурі друкувати? Я цього не хотів. Це ж тільки три частини... Твір не закінчений...

— Частини, але дуже дотепні, Іване! Пригадуєш, ще в семінарії тебе обзивали римачем. Отже, недаремно.

— Я так не хочу... Не хочу, — збуджено повторював поет. — Я того Парпуру теж у пекло пошлю за цей вчинок:

Якусь особу мацапуру

Там шкварили на шашлику,

Гарячу мідь лили за шкуру

І розпинали на бику.

Натуру мав він дуже бридку

Кривив душею для прибитку,

Чужеє оддавав в печать...

— Здорово, Іване... Здорово. Ну хай там шкварчить у пеклі мацапура, а книга є на славу нашим землякам. Чудова книга!

Друзі перегортали сторінки, читали окремі рядки, сміялися. Далі слухали про столичні події, про які сміливо розповідав "курінний".

— На Сенатській площі кожен день паради перед лицем імператорської величності. Заводить муштру на прусський манір. Кожного разу виявляє якесь невдоволення. Одного разу перед імператором проходила рота велетнів гренадерів. Це роздратувало низькорослу величність. Він виявляє неприязнь до кожного, вищого зростом за нього. Пролунала команда: "Стій!" Рота зупинилася. "На коліна!" — заверещав імператор. Гренадери-велетні стояли нерухомо. Тоді ще хрипкіший пролунав вереск: "Кроком руш на Сибір!" Рота рушила за місто, а далі маршем попростувала шляхами на Сибір.

— Це ганьба!

— Образа честі воїна!

— Образа честі людини!

Звівся Іван Петрович.

— Панове! — почав він. — Згадаймо того, хто говорив:

"Скажи же, в чьей голове может бьггь больше несообразностей, если не в царской?"

— Радіщев! — обізвався один із офіцерів, який знав, що проголошені слова належать автору "Путешествия из Петербурга в Москву" — твору забороненого, але розповсюджуваного просвітителями в рукописних списках. Тому напівголосно додав офіцер: — Це той, що мав мужність сказати: "Не бойся громов всесильного!.. А сия цензура єсть лишняя. Один несмысленнмй урядник благочиния может величаишии в просвещении сделать вред й на многие лета остановку в шествии разума".

Жвавішала розмова. Коли ж виявилося, що не тільки обраний за "курінного" офіцер, а й сам начальник інспекційної комісії генерал Дотішамп критично ставиться до заходів нового імператора, Іван Петрович прочитав присутнім :

Вельможі царство збунтовали,

Против царя всіх наущали;

Вельможі! Лихо буде вам.

Вельможі! Хто царя не слуха,

Таким обрізать ніс і вуха

І в руки всіх оддать катам.

— Здорово вліпив!

— Обрізать ніс і вуха! Залишить тільки мідний лоб і свинячу потилицю, як в Аракчеєва!

— Ха-ха-ха...

— Правильно!

— Просимо ще Івана Петровича!

Коли вгамувався регіт веселих офіцерів, Котляревський продовжував далі читати уривки з нової, четвертої частини "Енеїди".

Але жваві, невимушені розмови раптово обірвалися, бо в кімнату ввійшов офіцер Вербицький.

— Вербицький духом чує, де можна випити, — обізвався хтось із гурту.

— Така моя доля, — поправив вуса Вербицький і налив келих. — За здоров'я нашого батюшки-царя Павла, — додав він, п'ючи.

— І за упокій душі його батенька Петра Третього, що не своєю смертю помер, — додав один з офіцерів, викликавши усмішки інших.

Стежка до Сіркового дуба не заростала, бо нею ходила Наталя, як тільки могла бодай на часинку залишити панське подвір'я. Ще не доходячи до дуба, прислухалася до шелесту листя. Пригадувала, як казав Іван Петрович: "Багато про що шепоче те листя".

Хотіла збагнути його таємничий шепіт. З хвилюванням підходила ближче, але нікого не знаходила тут. Схилялася позолочена гілка, задумливо гнулася до води. Повійне вітер — і розносить, розсипає шепіт. А коли падає листя додолу, то з ним падає і той тихий шепіт. Такий він рідний, дорогий. Хочеться зібрати його в пригорщі, не дати вітрові розносити в безвість.

Тримаючись за віти, нагиналася гнучким станом, зазирала у глибінь. Там, як у дзеркалі, бачила себе, ніби гойдалася на легкій хвилі. Думала: "Кажуть люди, що й русалки гойдаються так на вітах. Та хоч би й русалкою стати, аби..."

Повіяв вітер, погнав жвавіше хвилю, і в ній затремтіла віддзеркалена постать. Заспівала тихо, щоб не приглушити рідний передзвін листя:

Віють вітри, віють буйні,

Аж дерева гнуться,

Ой як болить моє серце,

А сльози не ллються.

Де ти, милий...

Війнув ще рвучкіший вітер, зірвав цілий жмуток жовто-гарячого листя. Погналася за ним, але він упав на течію. Ступила по коліна у воду, та .не спіймала. Дивилася, як пішли по воді від її ніг брижі,

погнали листя, і воно закружляло на водограї, мішаючись із збитою піною.

Так і доля людини...

Де ти, милий,

Голуб сизий?

Де ти, озовися?

Пісня застрявала в горлі...

Сіла на вогку землю, обняла коліна руками і думала-гадала, ніби розмовляла з дубом.

Повільно кружляючи, на коліна упав листок. Взяла його, притулила до теплих уст. Пригадувала...

"Він говорив, що листя стає жовто-багряне тоді, коли вбере в себе досхочу сонця... І пахне сонцем".

Пригортала до грудей листок. Здавалося, що вона не одна. Ставало тепліше, втішніше. Зачаровано заніміло дубове гілля...

Та ось знову рвонув вітер, заворушив вітами, покотився тривожний шелест, братаючись із плескотом розбудженої хвилі. В тому шелесті знову й знову снувалася нескінченна розповідь-казка.

Через море до султанських берегів ходили визволителі невільників. Там, на Чорному морі, на камені білому, стояла темниця кам'яна. То не сизії орли клекотали, не буйнії вітри повівали, а біднії невольники плакали-ридали. Ті ридання дівка-бранка зачуває, темницю відмикає,

невольни-ків визволяє. Не повернулася до рідного краю дівка-бранка. Зустрівшись на мурах з турецьким пашею, вона сміливо кинула йому прокляття і загинула. Щоб не щезла слава про неї, невільники, повернувшись до рідного краю, насипали в степу на роздоллі високу могилу і назвали її Дівочою могилою. З вітрами розмовляє вона на просторі. А прийде час, — так розповідали люди, — повіють вітри з чотирьох боків — і почується живий голос дівки-бранки. Тоді застугонить дивним гомоном земля...

А вітри гудуть і гудуть, стелять казку-пісню, якою не раз милувався той, з ким поділяла такі оповіді.

Померкле сонце окуталось позолотою. Вловлювала останні його промені. Холод проймав босі ноги. Підвелася, випросталася, склала руки на груди, щоб було тепліше, і понесла свій смуток до панського двору. В думці складала лист до єдиної дорогої людини, називала її соколом сизокрилим, благала, звертаючись до вітру, до зів'ялої трави, сухого очерету, щоб понесли до нього невгамовану скорботу. Шкодувала, що не встигла добре навчитися від нього грамоти.

Чим ближче підходила до панського двору, болючішими ставали думки. Пан став пильніше приглядатися, вимагає одягати нове вбрання, коли наїздять гості. Терпить зневаги від Вербицького, коли той приїздить свататись.

У дворі з докорами зустріла панна, а пані, вирячившись, не вгавала, як перед дощем жаба. Дівчина гордо звела голову, ніби викресала блакитну блискавку непокори. Хотіла бути такою, як та дівка-бранка...

З непроханою журбою линули захмарені дні. Снігом замітало стежку до дуба. Поволі кригою сковувався Дніпро. Та не сковувалися пекучі думи-болі. Єдину втіху знаходила, дивлячись на калиною вишитий рушничок, пригортала його до грудей і пестила найсердечнішими словами, які тільки могла витворити дівоча пісня.

10

У новому вбранні прапорщика Іван Петрович поспішав ранком у штаб полку. Думав про Наталю. Тепер, добувши звання офіцера, він може виконати обіцянку зустрітися з нею. Треба лише домовитись про відпустку і збиратися в дорогу. Багато рожевих думок-надій промайнуло в уяві.

Пригадував зустрічі, тихі розмови. Не міг розвіяти дум, що глибоко опанували ним. А коли біля штабу зустрів знайомого кучера Микиту з маєтку під Золотоношею, то дуже зрадів.

— Як потрапив сюди, Микито?

— Привіз офіцера Вербицького. Він же посватався і заручився з панською дочкою Мартою Тому пан звеліли возити його нашими кіньми.

— То це неабияка подія, — засміявся Іван Петрович.

— Аж панські телята, радіючи, позадирали хвости. А мій буланий, бачите, слухаючи розмову, навіть хвостом хвицнув у правий бік. То, значить, стверджує правду і радіє.

— Доведеться і тобі, Микито, потанцювати на весіллі.

— Не доведеться. Сказано, панське кохання, а наше горювання... Довго дівка ждала, доки таке добро дістала, — посміхнувся Микита.

— Ну, хай їм щастить... А як там живуть наші люди?

— Є прикрості.

— Які?

— Недавно десь запропастилася служниця Наталка. Ще звечора всі гуляли з нагоди сватання, а на ранок не стало дівчини.

— Не стало Наталки? — тривожно перепитав.

— Так-так, Наталки... Тієї, що привіз пан разом з вами. Пам'ятаєте?

— Та ще й як пам'ятаю! А розшукували її?

— Наші дворові люди розшукували, пан бідкається. Така дівчина і запропастилася.

Звістка тяжко вразила Івана Петровича.

— Друже, Микито! Дуже прошу тебе розвідати, розпитати людей, дівчат, парубків, чи не чули чогось про Наталку. Коли що, то знайди день і поспішай сюди, до мене. Я живу он там, у флігельку. Віддячу тобі. Зробиш?

— Для вас все ладен зробити.

— Спасибі, Микито.

У штабі Іван Петрович просив відпустку для виїзду в родинних справах. Але виявилося, що таку відпустку можна одержати тільки після закінчення роботи інспекційної комісії, що прибула в полк на чолі з генералом Дотішампом.

Повернувшись до своєї кімнати, Іван Петрович не міг знайти спокою. Линула у безсонній каламуті ніч. Ніколи його не тривожила так думка про Наталю, як тепер. Пригадувалися найрізноманітніші подробиці зустрічей з нею.

То ніби вчувався її голос — тоді насторожено підводився з ліжка, прислухався. Переконувався, що то вітер шарпонув листя за вікном. То ввижався рушничок, вишитий її рукою. Здавалося, що червоні кетяги калини на ньому бралися полум'ям і пекли груди...

Вранці поспішав у військову частину. Саме випадала традиційна зустріч офіцерів.

Вояки полку пишалися тим, що їм дісталася стародавня срібна татарська шабля, подарована Суворовим сотникові Чорноморського козацтва, яке під командою Антона Головатого брало участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 років. Тоді в штурмовій бригаді, що добула фортецю Ізмаїл, сотник, виявивши великий героїзм, був тяжко поранений і перед смертю передав подарунок своїм товаришам. А потім шабля дісталася воїнам Сіверського полку. Тут установилась традиція — щорічно відзначати пам'ять померлого героя і присуджувати татарську шаблю-красуню до наступних поминків тому, хто виявить лицарську сміливість і дотепність у розмові та поведінці.

Цього разу поминки збіглися з прибуттям у полк генерала Дністровської і Кримської інспекції Дотішампа. Такі інспекції завжди супроводилися переміщенням офгцерів та переглядом рангів. Тому була нагода зійтися всім офіцерам, як завжди, на околиці міста в просторій кімнаті жінки, яка добре готувала страви і вміла догодити своїм гостям.

Срібна кривуляста шабля висіла над столом, заставленим напоями та закусками.

Івану Петровичу випало сидіти супроти офіцера Вербицького, який завжди тримав себе на бенкетах зухвало, розгульне, а коли доводилося випивати, повторював:

— Не посоромимо честі офіцера!

Велися жваві розмови про новини, привезені із столиці офіцерами інспекційної групи.

Але найдотепніше розповідалося про власні пригоди — і дійсні, і вигадані.

Найбільше намагався виявити кмітливість та дотепність Вербицький. Він без всякого сорому розповідав про свої зухвалі пригоди, обливаючи брудом циніка все найсвятіше в почуттях людини. А до того ще й робив висновки:

— Автор "Дон-Жуана" мало розумівся на тому, про що писав. Коли б мені довелося писати такий твір, то я багато чого доповнив би такого, що й не снилося тому Дон-Жуану. От що, панове!

— Панове! Вербицький писатиме романи! — гукнув хтось.

— Хай пишуть інші, дивлячись на мене... Я вам можу таке розповісти, що ви тільки очі вибаньчите, а дехто може від заздрощів облизатися... Ось ще вип'ю келих та зберуся з думками і розповім про свою останню пригоду.

При цих словах Вербицький поглянув на Котляревського, від чого Івану Петровичу стало неприємно й тривожно.

Котляревський повагом звівся, почав розповідати казку про мандрування святого Петра по землі:

— Було це тоді, коли святий Петро наглядав за райськими душами. Покликав його бог до свого престолу та й каже: "Ой Петре, недобре ти наглядаєш за своєю райською кошарою. Бачу, з кожним днем втікають із раю душі, як із кріпосницького двору". — "То й не диво, — відповів Петро, — якби по чарці горілки давали в раю, то сиділи б праведні душі. А без горілки і біс їх не вдержить. Аж перелази тріщать — розбігаються".

Насупився бог, сидячи на престолі, та як гукне: "Ти мені не говори такого! Я цар над царями і владар над землями й морями! Я тебе на Сибір запроторю за неслухняність!" — "Слухаю, ваша величність", — говорить переляканий Петро. А бог струже йому, аж охрип від крику: "Іди на землю, зупиняйся біля кожного шинку, придивляйся, чи не пиячать де втікачі з раю, жени їх у потилицю, хай повертаються!" — "Слухаю, ваша величність", — тільки повторює святий Петро. "Та придивись за військовими... Може, стрінеш якесь земне створіння з закрученими вусами. Придивись. Там є такі, що ні по бенкетах не шляються, ні чужих жінок не крадуть, ні дівчат не знеславляють, ні вусів угору хвацько не закручують". — При цих словах оповідач глянув на Вер-бицького, який слухав, піднісши догори пальця. — А далі бог наказує Петрові: "Як зустрінеш такого, то бери його на огненну колісницю і тарабань галопом у рай, бо нам потрібні й такі люди". А Петро тільки повторює:

"Слухаю, ваша величність". — "Пошукай, — наказує далі бог, — дівчину Наталку і запитай, її, чи не поглумився хто над нею?"

— Е, ні! — обірвав тут розповідь Вербицький. — її чорти вхопили і понесли в геєну вогненну!

— Панове! — загукали офіцери. — Хай Вербицький розповість про те, як чорти вхопили дівчину!

— Можу розповісти, аби срібну шаблю присудили мені, — погодився Вербицький.

— Давай!

— Слухаємо!

П'яним голосом Вербицький почав:

— Бенкетували оце недавно в мого приятеля-поміщика. Випили досхочу. Лягли спати, а мене сон не бере. Упала в око служниця. Така струнка, чепурна. Задумав украсти дівчину. Невелика ж цяця, кріпачка... Крали ще й не таких! Чому нашому брату, військовому, не потішитись при нагоді... Коли всі поснули, я'підікрався до дівочої опочивальні, накрив сонну шинелею, та на коня, і гайда аж до Дніпра під розлогого дуба. А вона плаче, проситься, тремтить від переляку. Сказано — дурна, не бувала ще в наших руках. Тільки я надумав її приголубити, а вона як рвонеться з моїх рук та з дніпрової кручі шубовсь у воду... Лише гукнула: "Рятуй мене, дубе!" Та й за водою... Пропала марно кріпацька душа... Ха-ха-ха! — залився сміхом.

Офіцери загомоніли. Звівся Котляревський з повним келихом у руці:

— Панове! Підношу цей келих за мерзотника і негідника!

З цими словами ударив келихом об підлогу так, що бризки полетіли на присутніх, облили мундир Вербицького. Краплини повисли на його вусах.

— Як смієш? — раптово протверезився Вербицький. — Це образа офіцерської честі! Образа дворянина за якусь там кріпацьку душу!

Зчинився лемент.

— Панове!

— Не можна так!

— Заспокойтеся!

Вербицький продовжував верещати:

— Викликаю за образу честі на дуель! На дуель! Коли трохи улігся лемент, Котляревський твердим голосом відповів:

— Виклик на дуель приймаю...

На цьому обірвалася гулянка. Офіцери розходилися. Залишилась над столом непорушне висіти срібна татарська шабля.

11

Повний місяць лукаво, з таємничою усмішкою, зазирав у вікно. Чи то усмішка приязні, чи докору? Прозора хмаринка його обволікає і непомітно розпливається, розтає, щезає.

Чи не так і життя людське? Навернулися на думку слова, прочитані у сіренькій книжечці "Наркісс", яка з'явилася новинкою у цьому році. Кажуть, написав її якийсь мандрівний філософ, але його прізвище не позначено на оправі.

Може, той мудрець Сковорода, що про нього ходять перекази?

Хотів збагнути правду тих слів: "Всяк єсть тем, чиє серце в нем... О серце, бездно всех вод й небес ширшая!.. Коль ты глубока! Все объемлешь й содержишь..."

Уже й місяць заховався, ніби проковтнуло його небо, гаптоване позолотою незмірних тисячоліть.

Знав, що вранці пострілами двох пістолів вирішиться хистка доля. Але чомусь думки линули в минуле. Пригадувалася рідна хата на горі, звідки далеко видно надворсклянські простори Полтавщини. Ще хлопчиком з цієї гори взимку не раз з дітворою спускався вниз на дерев'яних санчатах. А коли, бувало, закурликають перші журавлі під

хмарами, нісся мріями за ними в невідомі краї. Разом з курликанням западали в душу мелодійні веснянки.

І все це таке рідне, близьке. А ще рідніше звучить знайомий голос, вириваючись із пітьми ночі, — голос матері. Вона тихо співає:

Ой Іване, Йване,

Дитя моє кохане...

Розповідає пісня про долю сина, що, дійшовши гожого зросту, залишив рідну хату і подався у світи шукати омріяного щастя. В пісні степова дорога постелилась у сизу тривожну далечінь.

Поволі материна пісня тоне в кобзарському співі. Кобзар сивовусий, у білій сорочці, край битого шляху. Звуки бандури несуть невільницький спів на тихі води, на ясні зорі, у мир хрещений...

Прокинувся, коли ще ледь засіріло світанком небо. Місяць заховався. Тривожно народжувався день, ведучи за собою невблаганні несподіванки.

Ішов до умовленого на березі Дніпра місця зустрічі з своїм запеклим ворогом. Залишав мереживо слідів на припалій росою стежці. Зволожена нічною прохолодою, пахла травами наддніпрянська земля. Так вона пахла і в надворсклянській низині, коли малими ногами ходив з дідом до річки ловити рибу. І такі ж голубі світанки вкривали тоді розкішну землю, і так же прокидалася від подуву вітерця хвиля на воді.

Пив усією душею чарівну гармонію світанку, як чисту джерельну воду, що тамує пекучу жагу.

Ось і призначене місце...

Три явори на березі. Під ними забовваніли чоловічі постаті. Один пішов назустріч, привітався — то земляк з Петербурга, з інспекційної комісії. Погодився бути секундантом.

Показався на обрії червоною дугою краєчок сонця, гублячи проміння, обволікаючи кумачевою пеленою верхів'я яворів.

Секунданти перевірили пістолі, відміряли умовну відстань. Рвучкими кроками Вербицький вийшов на лінію. Котляревський, не кваплячись, теж зайняв свою позицію: огидно було стояти супроти такої знахабнілої нікчеми.

Хвилина, і гримнули постріли. Вербицький поточився, випустив пістоля, упав, кров залила йому ліве плече. У Котляревського кулею зірвало лівий погон. Він гидливо швиргонув на землю пістоль, з якого курився легенький сизий димок, а сам круто повернувся і з похиленою головою пішов геть від яворів, над якими закружляло, зловтішно каркаючи, сполохане гайвороння.

Сонце виринуло над розкішною землею і золотом сипало на неї свої щедроти.

Іван Петрович ішов бур'янами навпростець, сполохуючи жайворонків. Простував до казарми, що здавалась йому сірою, непривітною марюкою, яка гнітить думку і волю живої людини.

Не дійшовши казарми, зупинився на белебні. Душа ридала, прагнула вимовити скорботу ображених почуттів.

До Котляревського підійшов секундант, що весь час ішов слідом, тримаючи в руці зірваний кулею погон, не спускав приятеля з очей.

— Іване, ти зблід. Може, принести води? Ти наче п'яний?

— П'яний... Тільки не від питва, а від кривди лихої...

12

На негайний виклик командира полку Котляревський не з'явився через хворобу. Якась байдужість до всього навколишнього опанувала ним. Байдужий був і до друзів, які перевідували його. Зате в думках охоче зустрічався зі своїм Енеєм та його ватагою троянців. Як завжди, Еней скидав убрання стародавнього римського воїна і одягав козацький жупан. Тоді линули думи туди, де розквітала хоробра звага і несла на різьблених човнах-чайках помсту до гаремів турецького султана. А хвиля кидає човни, піниться і грає розбурхане море. Нема краю його грізним просторам, нема впину завзятим мандрівникам.

Та поволі вітер ущухає, залягає хвиля. Курять люльки мандрівники, шукачі нових берегів. Минають і заклятий острів чарівниці Цирцеї, пливуть все далі й далі. Співають пісні, а сонце виграє промінням, розсипає веселку по хвилі морській.

Перед веде безстрашний Еней. Після мандрівки в пекло він стає ще буваліший, завзятіший. Що йому пекло і щасливе царство Плутона з манірною Прозерпіною? Він мандрує до вимріяних берегів. Йому з троянцями належить майбутнє, бо недаремно оглянув пекло не з олімпійських висот, а спустився в нього крізь вікові напластування грішної землі.

Не раз у поезії народжувалися герої, які ходили в пекло і поверталися з нього загартованими в горні народних страждань. Так помандрував у пекло і середньовічний флорентієць Алігієрі Данте.

Настирливі, колючі думи відхиляють завісу століть, і з'являється та, що стала музою творця "Божественної комедії", натхнула співця — переможця пекла. То була зореподібна Беатріче. Та хіба одна вона? Проходять віки, відроджуються, виступають на історичну арену нові

народи, породжують богорівних героїв, що черпають силу всеплодющої землі, повитої рідними піснями та сонцем. І народжуються нові Беатріче, наснажують красою думи поетів.

Пишучи рядки четвертої частини "Енеїди", хотів би сам полинути з своїми героями. Прокидались невимовні бажання грізних боїв, походів. Щоб земля здригалася в бурях, грозою були повиті шляхи і стугоніли від завзяття хоробрих.

З такими настроями, прохворівши кілька днів, Котляревський з'явився на виклик командира полку в штаб. його зміряв роздратовано-гнівним поглядом полковник і не відповів на привітання. Незалежний, гордий вигляд прапорщика дратував полковника. За столом сидів і генерал Дотішамп, перегортав папери.

— Прапорщик Котляревський! — грізно гукнув полковник. — Хто дав право прапорщику стріляти на дуелі в поручика Вербицького і тяжко поранити його?

— Якщо поручик лишився живий, то я жалкую, що куля пістоля зрадила мене. На другий раз стрілятиму в мерзотників влучніше, — відповів рівним голосом.

— Струнко! Хто дав право прапорщику так тримати себе? Вам загрожує військове покарання! Знайте честь офіцера! — верещав полковник.

— Слухаю, ваше високородіє, — виструнчився Котляревський, — не тільки честь офіцера, а й честь громадянина мені над усе!

— Що? Що говорить прапорщик Котляревський? Честь громадянина... Це вільнодумство! Прапорщик повинен знати, що слово "громадянин" заборонено по регламентації самого імператора! Громадянина нема, є мешканець, підданий!

Генерал Дотішамп перестав гортати папери, звів на Котляревського погляд. Поведінка сміливого прапорщика зацікавила його, він прислухався до розмови.

— Ви розумієте, що таке честь офіцера?! — продовжував полковник.

— Честь, розум, совість я поважаю і захищаю як офіцер.

— Що? Що говорить прапорщик Котляревський? За це знаєте куди потрапляють такі розумні? На Сибір!

— Вітчизна велика...

— Що? Вітчизна? Яка вітчизна? Прапорщику треба знати, що по регламентації імператора слово "вітчизна" заборонено! Нема вітчизни, а є держава, імперія! Розумієте — держава, імперія і ніяких вільнодумних слів! За це на гауптвахту! — І до генерала Дотішампа: — Ваше превосходительство, як вважаєте? Прапорщика Котляревського на гауптвахту і суворо судити...

— Пане полковнику, — обізвався генерал, — прошу відкомандирувати прапорщика Котляревського в моє розпорядження!

— Слухаю, ваше превосходительство! Прапорщика Котляревського відкомандирувати в розпорядження генерала Дотішампа!

— Прапорщик Котляревський, — спокійно звернувся генерал, — наказую завтра о десятій годині прибути в штаб на розмову зі мною!

— Слухаю, ваше превосходительство!

Вийшовши з штабу, Іван Петрович не поспішав повертатися додому. Йому не хотілося думати, що вчинить генерал. Хотілося, щоб рішення

було найсуворіше, бо остогидло жити у цій казарменій обстановці. Все тут здавалось йому нікчемним, буденним. З великою радістю подався б десь на фронтові лінії, зазнав би суворості шаленої січі. Відчув би справжній подих героїзму. Полинув би у невідомі світи або й у саме пекло.

Ранком прибув у штаб і сміливо став перед генералом Дотішампом. Перше, що почув од нього, було:

— Люблю сміливих офіцерів! З такими можна весь світ пройти... Будемо відвертими як офіцери. Раджу вам обережніше поводитися з регламентованими поняттями нашого імператора. Приховуйте свої настрої... Ви ще молода людина... Я от старий рубака і тому знаю, що всякі звичаї міняються з часом, а людина залишається людиною... Що ж ви мовчите? Зі мною можна говорити відверто!

— За честь людини я ладен завжди виступити проти негідників! — відповів Котляревський. Генерал звівся.

— Ви, пане прапорщику, мені подобаєтесь! Беру вас своїм ад'ютантом. Завтра приступайте до виконання обов'язків! До побачення!

— Слухаю, ваше превосходительство!

Вийшовши із штабу, Іван Петрович зустрів друзів.

— Як!

— Що?

— Яке покарання?

Котляревський спокійно усміхнувся, всі зрозуміли, що нічого особливого не трапилося. Друзі запропонували завершити бенкет, перерваний несподіваною дуеллю. Пішли на околицю міста, в ту ж кімнату. Там на столі так і залишилися недопиті напої, висіла срібна татарська шабля.

Сіли тісним колом, бо тут зійшлися лише друзі. Полилися вільніші, ніж того разу, розмови.

— Панове! — виступив найстаріший за віком. — Я п'їдіймаю келих за святого апостола Петра, який, залишив нагляд за раєм, пішов по грішній землі і допоміг прапорщику Котляревському виступити на захист зневаженої честі.

— Залишимо все святе богові, а людям людське. Так говорить святе письмо, — обізвався земляк Котляревського і зняв срібну шаблю, що висіла над столом. — Пропоную оцю татарську кривулю передати прапорщику Котляревському як переможцю у боротьбі за честь людини!

— Передати!

— Хай рубає не тільки турків турецьких, а й тих, що душею потурчилися!

— Ура! — розляглося по кімнаті. Передаючи в руки Котляревському шаблю, земляк промовив:

— Хай буде гострим, як ця шабля, і твоє сміливе слової Приймаючи подарунок, Іван Петрович відповів:

— Така шабля здатна не тільки проймати своїм вістрям серце, а й зачаровувати його. Саме своїми чарами вона може принести більшу перемогу, ніж звичайним ударом вістря.

Поцілував шаблю, звернувши увагу на нерозбірливий татарський напис, а з другого боку леза прочитав: "Добув перемогу — поверни переможеному".

13

Служба ад'ютантом у генерала Дотішампа не дуже подобалась Івану Петровичу. Прикро було виробляти в собі великосвітські манери, що їх вимагав генерал, надавши ад'ютанту звання поручика. Зате охоче їздив у відрядження, побував у різних місцевостях, довідався про таємницю вбивства імператора Павла гвардійськими офіцерами.

Побував Іван Петрович і в Золотоноші. У будинок колишнього свого господаря він не завітав, але зустрівся з давніми друзями з селянської молоді. Його цікавили розповіді про безталанну Наталку. Дехто чув, що якісь рибалки на Дніпрі рятували утопленицю. Інші говорили, що місцеві прочани ходили до Червоногірського монастиря і чули ніби Наталчин голос, коли хор черниць виконував "Іже херувими". Але виявилося, що то співала черниця Феофанія. Ніхто не міг розповісти достеменно про таємниче зникнення дівчини з поміщицького дому. Навістив старого друга — Сіркового дуба. Та не почув тут того рідного голосу й тихої пісні, що слухав колись.

Найцікавішою, бажаною подорожжю для Котляревського був приїзд у Полтаву 1804 року. Відбулась задушевна зустріч з давнім другом Стебліним-Камінським. Разом з ним узяв участь у влаштуванні традиційного вертепу на Новий рік.

Готувався до свята і генерал-губернатор князь Куракін. Полтавське дворянство збиралося відзначити успіхи діяльності генерал-губернатора. Справді, вигляд міста набагато змінився. З'явилися муровані споруди державних установ, вперше прокладено в місті тротуари, засновано лікарні, школа садівництва. Поширились торгівля, млинарська, винокурна промисловість.

На свято в губернаторський будинок потрапив і Котляревський, який привіз Куракіну привітання від генерала Дотішампа. Полтавські дворяни піднесли губернатору коштовний подарунок — золоту табакерку, уквітчану брильянтами. Це були найурочистіші хвилини свята. Саме в цей час залунала хорова пісня на вулиці біля будинку. То прибула молодь. Губернатор дозволив пропустити у зал хор з вертепом. Швидко біля дверей залу з'явилися юнаки й дівчата в селянському святковому вбранні. Полилася вітальна пісня. Далі наперед виступив юнак у синьому жупані, підперезаний вогняно-червоним кумачем. То був Стеблін-Камінський. Він розгорнув папір і став урочисто читати привітання: "Пісня на Новий, 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну".

Урочисто звучали поздоровчі слова. Губернатор і присутні не чекали такого дотепного і гострого привітання. Аж ось заворушилися дворяни, переглядаючись. Декому виступив піт на лобі.

А промовець з особливим піднесенням читав;

Хто чолом бив на сусіда,

Хто на пана-людоїда,

А попросту — на суддю,

Що за цукор та за гроші

Ізробив суд нехороший,

Цілу розорив сім ю...

І таких було доволі,

Що прохали на панів,

Що пани зо злої волі

Не дають пахати нив;

Що козацькими землями,

Сінокосами, полями

Вередують, мов своїм.

Суд у правду не вникає,

За панами потакає...

Губернатор труснув від несподіванки своїм сивим париком і нахмурив чоло, але дослухав до кінця читання привітальної оди. Присутній на святі поліцмейстер збентежено поглядав то на губернатора, то на читача такого несподіваного вітання і хапався рукою за ефес своєї шаблі. Раптово гримнув хор, розкрилась скринька, виставлялася вертепна драма.

Привітання вразило присутнього на святі Василя Васильовича Капніста. Адже він був не тільки автор прославлених "Ябеды" та "Оди на рабство", а генеральний суддя Полтавської губернії, обраний дворянством на цю посаду. "Суд у правду не вникає", — весь час вчувалися йому слова.

Поруч з Капністом сидів Василь Назарович Каразін — ініціатор і натхненник заснування в Харкові університету, що незабаром мав відкритися. Саме з метою знайти підтримку серед полтавських дворян-

просвітителів прибув він на свято в Полтаву, знайшовши насамперед найпалкішого прихильника в особі Капніста.

Коли закінчилася вертепна драма, до Стебліна-Камінського підійшли привітати його Василь Капніст і Каразін.

— Ви зворушили мене, — говорив Капніст, потискуючи руку. — Хто написав таку оду?

— Автор її — Котляревський.

— Той, що написав "Енеїду"?

— Так.

— Це талановита людина, — вставив Каразін, — хотілося б познайомитись із ним.

В цей час підійшов Іван Петрович.

— Можу вас познайомити, — промовив Стеблін-Камінський, рекомендуючи Котляревського.

— То це ви Котляревський? — запитав Капніст. Каразін задоволене всміхався.

— Прийміть мою прихильність до себе за вашу сміливість. Прошу завітати в мій дім, — тиснув Івану Петровичу руку Капніст.

14

А цієї ж новорічної ночі в Червоногірському жіночому монастирі, серед дубових дібров під Золотоношею, перед іконою діви Марії стояла

на колінах молода черниця Феофанія і била поклони. Бліде лице іноді спалахувало рум'янцем, очі ронили синє проміння, коли уста шептали молитву. Чи то молитва, якої навчилася від інших черниць? Чи, може, вислів невловимих почуттів, що чистими бризками ринули із трепетного серця?

Навколо залягла зловісна тиша, в якій пливла томлива безнадія, виснажуючи мозок, шматуючи душу.

Час від часу порушувалась тиша — ударяв дзвін на монастирській вежі. Тоді коливався вогник у лампадці, а звуки дзвону тремтіли своїм гудінням, і від того ніби густішою ставала темінь ночі. Пригадувалося черниці, як мати розповідала казку про новорічні дзвони.

Колись якийсь князь замурував нескориму невільничку у високій вежі і поставив дзвіницю. Та в новорічну ніч запала вежа з дзвіницею в землю. Щороку в цю ніч гудуть підземні дзвони, і з ними вивирається душа невільниці, прорізує світанком нічну темінь. А прийде час, коли невільничка вилетить золотою пташкою разом з ударами новорічного дзвону і осяє промінням темряву ночі.

Черниця била поклони і молилася за всіх невільниць на світі.

Молилася, а думки снувалися, перебираючи пережите... Ще тоді, коли врятували її рибалки, не дали потонути в Дніпрі, знайшла притулок вона в старої черниці. Сказала, що не пам'ятає свого роду. За тиху вдачу сподобалася старій черниці, і та повела її до ігумені. Ігуменя погодилася взяти дівчину за послушницю до монастиря. Так стала черницею.

— Даю тобі нове черниче ім'я Феофанії, замість твого мирського імені Наталки. І будеш ти молитися, сповідатися, доки чистий ангел увійде в твою душу. Мине багато років, і душа твоя очиститься послушництвом та молитвами.

Чи буде так, чи ні — не замислювалась молода черниця. Вона виконувала веління ігумені, і в цьому знаходила заспокоєння, але не втіху. Більше втіхи їй давало співання в черничому хорі.

Сумовитими переливами Феофанія виводила слова церковної пісні "Іже херувими". Не осмислюючи її змісту, вона серцем відчувала, що в звуках передає якусь невимовну скорботу. Здавалося, що співом розмовляє з кимось, розповідає йому свою печаль, як розповідала її колись піснею "Чого вода каламутна".

От і зараз стоїть на колінах, б'є поклони, а на серце навертається ця пісня, пригадується той час, коли співала її на березі Дніпра. Здається, що зашелестів листям дуб Сірків, а під ним сидить...

Та ні, обриває думки, бо ігуменя наказувала не думати ні про що житейське. А воно ж саме лізло в голову, вселяло в душу розпач. Тоді черниця починала ридати. Не раз чула ці ридання ігуменя і вважала, що то душа черниці з богом розмовляє. Але не те відбувалося в душі молодої черниці. Ладна була вирватися із мурованих стін, полинути на простори... Нудно пливе навислою хмарою новорічна ніч. Тоскно мерехтить вогник у лампадці, освітлює лице божої матері. Вдивляється в те лице, і здається, що воно не так святе, як засмучене. Держить на руках немовлятко. Мати... Та вигляд очей у неї, наче в невільнички. Хіба й мати божа була невільницею?

Здавалося, що в той смуток очей вливала власне пекуче горе. Думи підіймалися роєм, обволікали туманом тісну келію, а з того туману випливала доріжка, що вела до Дніпра. Доріжкою іде вона, а поруч той, від кого вперше почула людську приязнь... Та удари дзвону розвіюють туман, і щезає доріжка.

А вгорі у віконце ледь-ледь зазирає новорічна ніч, б'є в скло хуртовина, ніби хоче пригорнути черницю пухнастими обіймами лютої зими. Прислухається до тоскного виття вітру. Хочеться, щоб сильніше

гула хуртовина, може, розвіяла б думи тяжкі, понесла їх сивими просторами, де грозовий вітер пестив колись червоні кетяги калини.

Від поклонів пасмо волосся вибилося з-під чорного запинала, впало на чоло. Зовсім не черничим рухом схудлої дівочої руки підбирала волосся, а воно знову вибивалося, не скоряючись запиналу.

У вікно починала пробиватися синизна ранку, затихала хуртовина, здавалося, що набував голубого кольору монастирський монотонний дзвін.

Так минають ночі, роки розносять невільницьку тугу. А за нею, ніби лебеді ячать, пливуть звуки монастирського дзвону. І здавалося черниці, що разом з тим дзвоном лине вона всією своєю істотою, неначе в каламутному водограї. Лише млосне зітхання б'ється об муровані стіни, і тоне в лазуровій глибині дівоча печаль.

15

Настав час походів. У 1806 році Туреччина оголосила війну Росії, щоб повернути під владу султана Крим і захопити Грузію. Війна не була несподіванкою. Туреччина чекала нагоди поправити свій престиж, втрачений від поразок у попередніх війнах. Наполеонівська дипломатія штовхала султана на війну з Росією. З проголошенням Наполеона імператором Франції в 1804 році та після блискучої його перемоги в 1805 році під Аустерліцем над австрійською армією, підтриманою російськими військами, політична атмосфера наснажувалась воєнними грозами.

З оголошенням війни Котляревського було направлено на фронт з наданням йому звання штабс-капітана. Звільнившись від казарменої одноманітності, він прибув у штаб командуючого корпусом генерала Мейєндорфа і залишився тут ад'ютантом з дорученням вести щоденник воєнних дій.

Зміна ця ніби кайдани зняла з душі...

У штаб-квартирі на березі Дністра відбувалась консультативна нарада штабних офіцерів. На стіні висіла розгорнута карта Молдавії і Валахії, позначена де-не-де маленькими паперовими прапорцями. Старий генерал, командир корпусу, говорив стисло:

— Наше завдання — швидко переправитися через Дністер, а потім...

Він показав дві крапки, позначені прапорцями.

— Бендери, Ізмаїл! Тут головні скупчення ворожих сил. Вдалим форсуванням Дністра забезпечимо оточення турецької фортеці Бендери і падіння її. Використаємо в цьому бойовий досвід Суворова. Далі — Ізмаїл. Цей твердий горіх треба розкусити добрими зубами. Першокласна фортеця збудована французькими інженерами. Коли її штурмував Суворов у 1790 — 1791 роках, то на одинадцяти бастіонах стояло двісті шістдесят ворожих гармат, і під командуванням Айдозоле-Махмет-паші захищав фортецю гарнізон з відбірних турецьких частин у кількості тридцяти п'яти тисяч вояків. Суворов вирішив перейти від облоги до штурмової тактики. Шістсот російських гармат, виставлених проти Ізмаїла, примусили замовкнути турецькі бастіони. А потім раптовий штурм, рукопашний бій і переможне "ура". Тоді відзначилась команда Кутузова, і Суворов призначив його комендантом фортеці.

Перевівши дух, подумавши, Мейєндорф продовжував:

— Не гірше озброєно Ізмаїл і тепер. До того ж турки мають консультантів від Наполеона Бонапарта.

При цьому генерал підніс руку, підкресливши значимість прославленого у той час полководця.

— Зруйнований Ізмаїл у наших руках був недовго. По Ясському договору 1791 року його повернуто Туреччині. За ці п'ятнадцять літ Туреччина відновила і модернізувала фортецю. Ми повинні розуміти важливість і складність нашого завдання.

Примруживши жваві очі, генерал окинув поглядом присутніх.

— Які є запитання? Прошу штабс-капітана Котляревського.

— Відомо, що під час штурму Ізмаїла Суворовим велику роль відіграло Чорноморське козацьке військо. Тоді прославився кошовий Антон Головатий, командуючи козацькою флотилією та піхотою. Чи є намір командування використати і в цій війні козацькі частини. Я маю на увазі козаків Задунайської Січі.

Запитання штабс-капітана змусило генерала на хвилину замислитись. Він подивився на карту, потім відповів:

— Так... Чорноморське козацьке військо виявило свою хоробрість у взятті Ізмаїла. Відомо, що козацька флотилія під Ізмаїлом за стратегічними маневрами Головатого вписала героїчні сторінки морського бою. Про ці подвиги міг би багато розповісти тодішній командуючий Чорноморським флотом адмірал Ушаков. Але це справа історії... Що ж до практичної постановки питання, то використання у війні козаків Задунайської Січі можливе, якщо на це буде зволення його імператорської величності... Складність полягає в тому, що Задунайська Січ перебуває під зверхністю султанської Туреччини. Тут потрібні дипломатичні заходи.

Підійшовши знову до карти, командуючий корпусом перевів розмову на інше:

— Ми підходимо до Буджацьких степів. По шляху до Ізмаїла маємо перейти їх. В степах татарські села. Буджацькі татари войовничі і мають

при собі зброю. Мусульманська релігія єднає їх з турками. Правда, їхні воєводи не завжди миряться з султанськими пашами. Нам треба обережно поводитись з буджацькими татарами і повести з ними дипломатичні переговори. Слід пам'ятати, що мусульмани виховані в дусі нетерпимості до іншої віри. При кожній необережності до їхніх звичаїв можна натрапити на опір. Іслам часто штовхає навіть поодиноких мусульман на фанатичні виступи... Я наказую бригадирові Катаржі і штабс-капітану Котляревському підготуватися для поїздки на переговори з воєводою буджацьких татар. Це складна місія.

— Радий виконати доручення! — відповів Котляревський.

Далі офіційна розмова була порушена. Генерал перейшов на дружню бесіду, запитував, давав поради, зосереджуючи увагу на невідкладності форсування Дністра.

Незабаром ад'ютант Котляревський записав у журналі воєнних дій:

"15 числа командуючий корпусом прибув зі своїм штабом у Дубосари, де передбачено було головним начальником військ генералом кавалерії і кавалером Міхельсоном, після наведення через ріку Дністр моста, переправитися військам на молдавську сторону..."

А 21 листопада при розгорнутому описі подій занотовано: "Головна квартира командуючого визначена за Дністром у селі Телиці на відстані од Бендер у 25 верстах".

Через три дні в журналі Котляревський описав похідне розташування частин російської армії з висновками: "Таким чином Бендерська фортеця взята без всякого кровопролиття. Паша про її захоплення довідався тоді, коли російські війська зненацька захопили вал, батареї, вулиці та ворота, і всюди, де треба, встановили пости й караули".

З падінням Бендер турецькі війська відійшли до Ізмаїла, де були зосереджені головні їхні сили. Російська армія без боїв просувалася на південь, ввійшла в Буджацькі степи. В татарських селах було понад 30 тисяч озброєних або готових носити зброю. Турки сподівалися на опір буджаків російському війську. Перед командуванням постало завдання: або силою розігнати татарські озброєні ватаги, або привернути їх на свій бік. Час вимагав діяти негайно.

Рішення штабу ад'ютант Котляревський занотував 2 грудня 1806 року:

"Протягом минулих днів після здобуття фортеці Бендери командуючий корпусом, окрім встановлення внутрішнього в фортеці порядку та доставки військам потрібного продовольства, спрямовуючи свої види на Ізмаїл, велику мав турботу, щоб схилити буджацьких татар на бік Росії. Татарські начальники і найповажніші родом вагалися приймати дружелюбно російські війська. Командуючий корпусом запропонував бригадиру Катаржі їхати в Татарію з ад'ютантом командуючого штабс-капітаном Котляревським, взявши з собою перекладача, і переконувати татарських старшин про прийняття миролюбивих пропозицій, обіцяючи їм дружбу і лише вигоди від російських військ, якщо вони будуть приязними до Росії та дотримають спокою при переході військ через їхні землі. Бригадир Катаржі і ад'ютант Котляревський, не щадячи себе для користі своєї вітчизни, без найменших вагань погодились на пропозицію і, одержавши від командуючого настанови, відбули в Татарію".

16

Стояли золоті дні запізнілої південної осені. Шелестіла під копитами коней прибита легкими заморозками тирса та поруділий придорожній спориш. Часом випурхне з ковилових кущів сполоханий птах і сколихне степову тишу. Ніби в зачарованому мареві розкинулась придунайська далечінь, повита сизою імлою. Дзвеніли відігріті під легким промінням

сонця коники-цвіркунці, розсівали ледве вловимі настороженим вухом срібні передзвони, вітаючи вершників.

Степова доріжка губилася серед сухих похилених трав. На обрії показалася біла димова смуга. Злегка запахло терпким згаром. Зупинили потомлених коней. Ненаповані до півдня, вони стоячи дрімали.

— Ніби хтось люльку десь закурив, — пожартував Котляревський.

— Коли б від цього курива не закрутились наші голови, — відповів Катаржі.

— Не первина нам із жару в полум'я попадати, — продовжував жартувати штабс-капітан.

Тим часом димова смуга поволі розвіялась і щезла, а замість неї показався кінний роз'їзд. Офіцери не сходили з коней, спостерігали. Коні насторожили вуха, розширили ніздрі, ніби відчуваючи небезпеку. Мертву тишу порушували комахи, що ніби повисли на скісних променях померклого сонця.

— Очевидно, татарський роз'їзд, — дійшов висновку Катаржі.

— По лементу та кольоровому вбранні можна думати, що дійсно татарська ватага, — зауважив Котляревський. — Не будемо ж драла давати, їдьмо назустріч! — торкнув острогами коня і викинув білий прапорець.

Вершники, озброєні рушницями, шаблями, ятаганами, оточили офіцерів, які через перекладача привіталися. Татари лементували, розмахували руками, зброєю. В лементі можна було розібрати слова:

— Аллах... Султан... Рус... Ізмаїл... Частина вершників посходила з коней. Присадкуваті постави, круглі голови, вкриті мохнатими кучмами та чалмами, скісно прорізані примружені очі, — все це надавало їм вигляду степових тигрів, що натрапили на здобич.

Але в Івана Петровича не сходила з лиця добродушна усмішка. А кривуляста його шабля при боці своїми срібними іскрами магічно впливала на татар, приковуючи їхню увагу. Вони рушили супроводити офіцерів у містечко Каушане до воєводи Агаси.

Бригадир Катаржі похмуро спостерігав, кинувши Котляревському:

— Будь готовий до несподіванок...

— Несподіванку треба попереджувати несподіванкою. Для цього треба козацьку кебету мати та добре все на ус мотати, — відповів Котляревський. Потім він пробував жартувати з татарами і навіть по дорозі до Каушане тихо наспівував. Татари вважали, що він молиться, благаючи спасіння, і через перекладача передали, що аллах таких молитв не приймає.

Вузька вулиця в Каушане вела до мечеті з невисоким мінаретом. Поруч будинок воєводи, який відрізнявся від інших будівель розміром і різьбленими дверима та віконницями. У мечеті відбувалось служіння аллахові. Воєвода Агаси щиро молився. Тому довелося посланцям зачекати, доки закінчиться служба в мечеті.

Нарешті з'явився воєвода в супроводі кількох слуг, озброєних шаблями і пістолями. Вигляд його був похмурий і злий. Очевидно, нічого доброго він не вимолив у аллаха.

Незабаром Агаси прийняв посланців російської армії у своєму будинку. Стіни й підлога просторої кімнати, де приймав воєвода, були оздоблені багатими килимами. На них розвішана зброя, татарські

національні музичні інструменти, і серед них самотньо чомусь-то висіла звичайна скрипка, що одразу впала у вічі Котляревському,

Одягнений у червоний, розшитий золотом чекмень воєвода зустрів суворим поглядом посланців, але зробив жест, запрошуючи їх сісти.

— Чолом світлому воєводі Агаси від штабу російської армії. Ми прибули засвідчити буджацьким татарам приязнь і повагу. Російська армія не йде війною на буджацькі села. Ми хочемо вступити в них не як завойовники, а як друзі. Всі збитки, що можуть понести татари від стоянок наших частин, зобов'язуємося сплачувати золотом.

Воєвода Агаси уважно, але похмуро вислухав бригадира Катаржі.

— Буджацькі татари хочуть зберегти своє самоврядування, повагу до своєї віри і звичаїв. Буджацькі татари не складуть своєї зброї! Буджацькі татари не проміняють волі ні на багатства турецького султана, ні на обіцянки російських генералів. Ми будемо зброєю боронити свою волю і войовничу честь наших хоробрих предків! Аллах береже мусульманів, що не порушують законів священного корана.

— Ми прибули вести розмову як вільні з вільними, — почав бригадир Катаржі.

— У корані записано, що воля вимірюється шаблями! — вигукнув татарський воєвода і звівся із стільця.

— Вам нема вигоди мірятися з нашими шаблями, бо в нас багато є гострих шабель, — зауважив Катаржі, теж підіймаючись із стільця.

Розгніваний воєвода подав знак рукою, і наперед вибіг з оголеною шаблею татарський воїн.

— За волю позмагаймося на шаблях! — гукнув воєвода.

Татарин ступив кілька кроків і заніс шаблю над Котляревським, який встиг уже оголити і свою кривулясту подругу. Схрещені шаблі дзвеніли, мов струни, звивались гадюками, розсипаючи іскри, які чимраз пломенистіше запалювали очі воєводи Агаси. Бригадир Катаржі понуро стояв, не зводячи запитливого погляду з воєводи.

Скрегіт схрещених шабель раптово обірвався пронизливим зичанням. Половина шаблі татарського воїна закружляла кажаном у повітрі і впала до ніг воєводи. Він підняв руку. Важко дихаючи, Котляревський опустив шаблю. Татарський воїн брязнув об землю обрубком своєї шаблі. Минула хвилина напруженої мовчанки. Котляревський ступив крок уперед, тримаючи обома руками розпечене лезо шаблі, де красувались викарбувані слова: "Добув перемогу — поверни переможеному". Ще крок — і шаблю підніс воєводі Агаси.

Тремтячими руками воєвода взяв шаблю. У нього загорілись очі, бо пізнав у шаблі якісь дорогі для татарина ознаки. Це несподівано вразило Агаси, і він знову запросив офіцерів сісти. Ще оглянув шаблю, і на устах промайнула задоволена усмішка. Тепер він змінив тон своєї розмови.

— Буджацькі татари приймають подарунок і вражені вашим лицарством.

Зав'язалась поважна розмова.

— Буджацькі татари хочуть безборонне торгувати в містах і селах вашої країни, — вимагав Агаси. — Буджацькі татари вимагають поважати закони корана.

— Ми запевняємо буджацьких татар у цілковитій повазі до корана. Будемо оберігати ваші права і звичаї, — відповідав Катаржі.

Дивлячись на обстановку кімнати, Котляревський дійшов до висновку, що воєвода знається не тільки на зброї, а й на музиці. Його

непокоїла скрипка, що висіла на стіні. Під час походів якось затьмарилася пристрасть до скрипки, а тут, перед очима, вона ніби просить заграти якусь мелодію. Пригадавши татарський народний мотив, що знав його ще з семінарії, Котляревський, користуючись добрим гумором воєводи, попросив дозволу заграти на скрипці. Воєвода здивовано, але схвально хитнув головою. Швидко полились звуки мелодії, яка припала до серця воєводі, і він у такт хитав головою. Обличчя його ще більше проясніло. Він промовив:

— Хоробрий лицар уміє поважати наші звичаї і розуміє душу татарина... — А потім діловим тоном додав: — На знак нашої доброзичливості посилаю до штабу російської армії своїх аманатів...

Іван Петрович повертався від буджацьких татар з таким настроєм, ніби брав участь у поході Енеєвої ватаги. А коли посланці прибули в штаб і привели татарських аманатів, генерал Мейєндорф, заслухавши звіт, зауважив:

— Ви, панове офіцери, здобули більшу перемогу, ніж могла зброєю добути її ціла дивізія. Мають одержати нагороди бригадир Катаржі і штабс-капітан Котляревський за безстрашність і кмітливість.

17

Чарувала душу поета краса придунайських просторів із скіфськими могилами, гаями, вкритими пізньою осінньою позолотою. При нагоді Котляревський виїздив на коні в степ, попускав поводи, слухав мелодію безмежності...

Через степ видніється смуга — то пролягав тут колись шлях до моря. На ній і трава інша. Виділяється поруділа гармала , що темнокриле росте на солончакуватому грунті примор'я. Від моря занесло її сюди за возами, з яких чимало повитрушувалось солі. От і знайшла рослина

солоний грунт. А може, ще зрошений він і слізьми українських невільниць, яких гнали у ясир татарські та турецькі людолови.

Хто розповість про це? На могилі сонно куняє, ніби оберігаючи той давній шлях, мовчазна кам'яна баба — скіфський прабог. Дивиться вона своїми вивітреними очима на схід сонця. А навколо розгорнулася степової далі безмежна голубінь. В ній уява малює картини...

Ось несуться, здіймаючи куряву, хижі шукачі здобичі й привілля, виловлюють табуни диких коней. Не раз піддавалися вогню і мечу степи Причорномор'я. Проходили століття, і обжилі таборища скіфів завойовували племена сарматів. їх перемагали готи і гунни. Завдавав тут спустошення і завойовницький меч Аттіли, який вів косооких гуннів на грабунки степових скотарів. Проходили ще часи, і в степове привілля принесли хліборобську працю слов'янські племена. Вони зітнулися з хижими племенами войовничих кочівників, що живилися набігами та грабунками. Сутички з хозарами, печснігами, половцями, боротьба з татаро-монголами складають велику передісторію' слов'янського світу.

Слов янин — хлібороб, скотар, мисливець, риболов і воїн — ставав твердою ногою на Дунаї, Дністрі, Дніпрі, на Дінці і Дону. Він переніс бідування від татарської орди і прокладав шляхи через Дике поле до моря, а ріками — до Візантії.

Шепче нескінченну казку в своєму шумовинні степова тирса, постелена сизокрилими звоями, і, ніби прислухаючись до неї, скніє на могилі мовчазна кам'яна фігура — скіфський прабог.

Щоб розвіяти думи, хочеться гукнути на повний голос:

"Люди! Люди! Де ви, люди?!"

І щоб гук той рознісся з вітрами — буйними володарями степу, що тисячоліттями оббивають ту кам'яну бабу на могилі, а вона стоїть

обвітрена і ховає таємниці у своїй безмовності. Хочеться заговорити до кам'яного прабога, запитати про таємниці сивих віків, що крилися в повені сонячного світу, непідвладного людським законам.

"Люди! Люди! Де ви, люди?!"

Здається, що таки прокинулася від давнього сну скіфська статуя на могилі. Ніби обізвалася... Ніби линуть від неї якісь живі звуки. Навіть кінь нашорошив вуха і підняв розширені ніздрі.

"Що це — чари? — промайнула думка. — Ніби линуть звуки сопілки?"

Ще наблизився. Кінь, форкаючи, сторожко підступав до кам'яного ідола. Зупинив коня. Прислухався. Так, виразно звучить рідна мелодія сопілки. Ще наблизився і побачив, що в затишку од вітру за кам'яною фігурою на могилі сидить чабан і грає на сопілці. За могилою паслася отара овець. Раптом кінь почав задкувати, став дибки. На стежці до кам'яної баби лежала, звившись у клубок, змія. Вона підвела голову, засичала, ніби перегороджуючи шлях до чабана.

Побачивши вершника, чабан перестав награвати, звівся, зняв кудлату шапку, пішов назустріч, привітався:

— Будьте здорові з понеділком!

— Ти людина чи чарівник? — запитав вершник, дивлячись на змію.

— Не бійтеся, пане. Не та змія, що повзе по землі, а та, що заповзає в душу людини.

Почувши рідну мову, вражений такою несподіваною зустріччю, Іван Петрович сплигнув із сідла. Чабан видався охочий на розмови. Він розповів, що не тільки в Добруджі поселились запорожці, а є й такі, що чабанують по сей бік Дунаю.

— А в Дунаєвці є і козацька рада, обирають старших, — повідомив чабан.

— Як же вам під турком живеться?

— Не питайте, пане... Турок, звісно, бусурман. Важко з ним дійти до згоди. А от волохи та болгари, то ці звичайніші. Деякі наші подружилися з болгарками, однієї ж віри.

— А чого не повертаєтесь на Україну?

— Та як повертатися, коли кожного тижня хтось тікає звідти сюди, бо там, кажуть, тяжке кріпацьке ярмо накидають на нашого брата.

— А тут хіба ярма нема?

— Та воно й тут... — Подумавши, чабан додав, витягаючи з кишені сопілку: — А хочеться в рідний край. Оце тільки рідна пісня і тішить думку.

Полилася мелодія — проста, задушевна. Ніби тривожний клич чайки обзивався, перегукуючись із гудінням вітру. І чулося в тій мелодії, як чаєчка вивела діток при битій дорозі, як чумаченьки йшли, чайку забрали, посиротили чаєнят.

Під час награвання змія підвела голову, ніби прислухалася до скигління сопілки.

— Отаке-то, — промовив чабан, опускаючи сопілку, і, дивлячись на змію, продовжував: — А це мій гість. Навіть коли заповзе десь, то треба лише заграти на сопілці, зараз приповзає. Користь приносить. Спокійніше дрімається, коли вона сторожить тут і розгонить надокучливих комарів круг мене. За те я її молоком частую... Вона мою самотність розважає...

— Дивний і цікавий ти чоловік, — промовив Іван Петрович.

— Я чоловік звичайний. А от чи чули ви про волоха Тудора Владимиреску? Той уміє зачаровувати. А правильний і добрий чоловік. У багатіїв забирає, а бідним роздає. Про нього й пісні складають. Збирає навколо себе сміливців-побратимів, гуляє з ними по байраках і лісах, завдає страху волоським боярам та турецькій стражі. Приймає і наших у свою ватагу.

Притишеним голосом, яким розповідають таємницю, чабан продовжував:

— Ви чоловік наш, рідний, по мові чую і по очах бачу... Скажу, що задунайські січовики братаються з ним.

— А сюди не навідуються січовики?

— Буває... Переправляють через Дунай втікачів. Але це тільки до різдвяних свят. Пізніше пообмерзають береги. Тоді важко переправлятися.

Падали разом з туманом сутінки на землю, коли розставалися. Від'їхавши від могили, вершник зупинив коня, прислухався, як не вгавала сопілка, голосила, ніби поділяла свої жалощі з шелестом степових трав. Взявши коня в остроги, підібравши поводи, понісся вершник шляхом, а в думках його бриніла чабанська мелодія і тішила серце невимовними чарами, наповнювала його новими почуттями, що єднають у людині гомін століть з одвічною красою землі.

В штабі Котляревський доповів про свою розвідку і висловив думку про можливість використати задунайських січовиків для прискореного форсування Дунаю.

Хотілося зблизька глянути на прославлений у піснях тихий Дунай. Іван Петрович тішив себе думкою привітатися з його голубими хвилями. Поруч з ним їхав гонець. Обидва вершники наблизилися до могили з кам'яною бабою. Але на цей раз скіфський кам'яний прабог мовчанкою зустрів гостей. Поїхали далі, прислухаючись. Нарешті знайомі звуки чабанської мелодії почулися на цей раз від покрученого вітрами явора. Тут відбулася зустріч із знайомим чабаном.

— Ви знову навістили нас, добродію? — привітно обізвався чабан.

— Так, добрий земляче! Хочу, щоб ти допоміг нам зустрітись із задунайськими січовиками.

Чабан нижче насунув на лоба шапку, витяг з торби окраєць хліба, почав грпзти і роздумувати...

— Можна, — промовив нарешті. — Вас двоє... Це добре, що небагато. Тільки треба без коней і надягти прості чабанські кобеняки поверх мундирів. Тут недалеко в курені є у мене такий припас. Там залишимо коней.

У чабанському курені напилися води, одягли сіряки, натягли на себе чабанські шапки й пішли. Чабан ішов попереду стежкою, яка вела в густі чагарники. Час від часу він зупинявсь, прислухався.

— Вже недалеко берег. Чую, як запахла дунайська вода, — обізвався чабан. Далі витяг сопілку і заграв. Потім замовк, прислухався.

— Нікого не чути, — промовив, — підемо далі... Знову зупинився, заграв на сопілці. Далеко десь почувся клич:

— Пугу! Пугу!..

— Ага... То озиваються наші. Підемо далі. Знову заграв, і знову почулося вже ближче:

— Пугу! Пугу!

— Ходімте швидше, — промовив чабан і вивів на галявину.

Доріжка слалася до берега Дунаю. Пастух продовжував награвати на сопілці. На березі стояли широкі рибальські човни. Біля них поралося шість дужих чоловіків. Серед них один виділявся своїм зростом.

— Це наші задунайські січовики, — сказав чабан.

— Кого це ти нам привів, Омельку?

— Говоріть тепер самі, — звернувся до Івана Петровича чабан.

— Добрий вечір, добрі люде! Яка воно вода в цьому Дунаї?

— Диви... То це наш чоловік. І оворить по-козацькому.

Звідки родом?

— З Полтавщини!

— О, з нашої рідної Полтавщини? Дужий задунаєць весь час пильно придивлявся до Котляревського.

— Ми десь, мабуть, зустрічалися? — запитав Іван Петрович.

— Якщо пізнаєте пісню, то зустрічалися.

Гомін, гомін по діброві...

— Так! Пізнаю!

— Цебто пізнаєте Семена Битого з Турбаїв?

— Пізнаю! Добре пізнаю і пригадую той вечір біля корчми!

— Отож кажуть: "Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком зустрічаються". Яка ж доля занесла сюди?

— Та доля, що перекотиполем котить людину до Дунаю.

— Може, війна пригнала? Кажіть сміливо правду. Ніхто не видасть. Це мої давні побратими. Разом пробиралися за Дунай волю шукати.

— Знайшли її? — стримано запитав Іван Петрович.

— Втрачати волю легше, ніж шукати її, — мовив, похиливши голову, Семен.

Тим часом один з його побратимів підійшов упритул до прибульця, вдивлявся в його обличчя, виміряв поглядом з голови до ніг, нарешті промовив:

— То ви ж, мосьпане, награвали на скрипці відхідної на Полтавському шляху біля корчми, коли ми лагодились у мандри. Ех! Закаблукам лиха дам! — радіючи, затанцював, як і при першій зустрічі.

— Так, братове, — мовив Котляревський. — Світ широкий, а бурлацькі шляхи сходяться на ньому.

— Шляхи сходяться. А нашому брату сіромі тісно на них. Всюди зустрічає й проводжає нас лихо, злиднямиобсиджене. Живемо за Дунаєм та поглядаємо на рідний берег. Тішимо себе сподіванками,

може, лихе кріпацтво там минеться. Оце назбиралися ватаги лихотерпців зустріти військо, що йде на турків. Закортіло своїх людей побачити, бо нестерпно бути під владою бусурманів, — спохмурнівши, мовив Семен.

— Хочеться і мову рідну почути та й пісню разом заспівати, — додав інший.

— Ми раді приєднатися до того війська, щоб іржу зігнати з наших щабель, — обізвався пристаркуватий задунаєць.

— То вважайте, що ви вже зустрілися з цим військом... Хоч з одним його воїном.

— Ось хто ти такий. А ми дивимося, що в простій сірячині...

Іван Петрович скинув шапку, відгорнув полу сірячини, і всі побачили на ньому військову форму.

— Ми раді цій зустрічі, — продовжував Семен Битий. — Давно чекаємо на таку нагоду. На березі Дунаю зібралося багато січовиків, що виступають проти турецької зверхності і ненавидять султанських яничарів.

— То даваймо брататися, славні лицарі Задунайської Січі!

— Запрошуємо до наших куренів.

— Вирушаймо, братове!

Іван Петрович наказав гінцеві повернутися до штабу, повідомити про місце зустрічі з задунайськими запорожцями, а завтра на цьому ж місці

чекати нових повідомлень. Сам сів із задунайцями в човен. Під дужими ударами весел човен помчав по Дунаю.

— Тут можна й пісню затягти, — промовив Семен і почав:

Розлилися круті бережечки

Гей, гей, по роздоллі...

Пісню підхопили інші голоси:

Гей, гей, по роздоллі;

Пожурились славні козаченьки

Гей, гей, у неволі.

Співав із січовиками й Іван Петрович. Хвилі закружляли чорним гайворонням, піною билися об човен і котили пісню широку, як Дунай. Здавалося, що нема такої сили, перед якою могла б зупинитися людина з рідною піснею у своєму серці, з почуттям вірного побратимства.

Червонясті відблиски заходу обливали гребців, і вони здавалися казковими героями, виплеканими в мріях поета про сміливих троянців, що завжди у хвилини душевної тривоги з'являлися до нього в гості.

Лягали вже сутінки, коли припалилися до правого берега. Тихо. Тільки хвиля плеще, лоскоче кілька човнів на самотньому березі. Аж ось сколихнулася тиша, і по Дунаю покотилося дуже: "Пугу!" То Семен Битий подав звістку. Швидко з хащів почали виринати озброєні люди.

— Гостя привіз! — гукнув Семен. На березі скупчилися січовики. Довідавшись про прізвище гостя, один з ватаги запитав:

— Чи не той Котляревський, що про нас написав книгу... "Енеідою" зветься. Тут є такий втікач-бурсак, що читає нам і потішає. Доладна книга. Наче про наші мандри та пригоди описано.

Іван Петрович, здивований такою розмовою, скромно відповів:

— Якщо не цураєтесь Івана Котляревського, то це буду я, що жартома написав книгу... Та не закінчив ще її. Хтось з гурту обізвався:

Еней був парубок моторний

І хлопець хоть куди козак...

— Такого б нам за отамана! А то лише рибу ловимо, тютюн товчемо та нужу б'ємо. Аж занудило вже...

Цілою ватагою обсіли задунайці вогнище. Здебільше це була козацька голота — пішаниця та ті, що ловили рибу в отамана Івана Губи. Були й кінні козаки. Серед гурту виділялися сивугани, що знали Залізняка і Ґонту.

До голосу досвідчених у житті літніх побратимів прислухалися молоді, поступаючись у тісному колі, коли сідали їсти галушки та печену рибу. Прибулому гостю відвели теж шанобливе місце. Поруч нього Семен Битий повів розмову про задунайських бідаків:

— Отож, відгукнулася наша сірома, щоб виступити проти турецьких найманців та лютих яничарів. Ми заодно з волохами-бідарями, що прислухаються до голосу свого ватажка Тудора Владимиреску. Слава про нього пішла по волоській землі, бо виступає проти багатіїв, румунських бояр, жандармів. Навіть пісні про нього співають, як про того Степана Разіна. А добра душа, товариська у славетного волоха. Носить на собі високу волоську чорну шапку, а свита звичайна, як у хлібороба.

— Так розповідаєш, Семене, ніби зустрічався з ним, — зацікавився розповіддю Котляревський.

— Авжеж зустрічався, бо ходив і до волохів шукати . правду. Ватажок волоської сіроми всіх закликає боротися за волю. Чутка пішла, що досить бідакові прибути до ньо-,го в табір з однією вуздечкою, то до неї знайде Тудор неабиякого коня.

— Та не кожному, мабуть, достається така ласка, — обізвався похилий задунаєць.

— У кожного своя доля, — продовжив розповідь Семен. — Зустрівся я з Тудором, коли він свою ватагу назбирав для походу. Розпитав мене, звідки я родом, сумовито слухав мою розповідь про знищене наше село Турбаї. Потис мені руку і запитав: "Коня свого маєш?" — "Не маю, — кажу, — лише оброть ношу. Хочеться добути справжнього волоського коня". Засміявся ватажок, поглянув на мене, похитав головою. А на прощання подарував коня. Порадив берегти його до нової зустрічі з ним.

— Доброго коня привів, Семене! — обізвався з гурту задунаєць.

— Наче справжній вітрогон, — додав інший.

— Хай випасається до слушного часу, — замовк Семен, наче його осяйнула важлива думка, і пильно поглянув на бажаного прибульця.

Наче вловив її Котляревський і повів розмову, єднаючи в ній минувшину з сучасністю. Кожне його слово торкалося струн чутливих душ слухачів, які від прохолоди тісніше тулилися один до одного. Плескотом супроводила дунайська хвиля тиху розмову, несучи її в простори осінньою імлою повитої землі. Долю не одного сіроми колихала та хвиля, не прибивши до жаданого берега добробуту, як і цих, здружених горем побратимів, з відкритими душами для сприймання всього людяного, правдивого, величного. Занесла їх сюди хурдига

невпокою шукати пристановища, омріяної волі. Принесли вони скорботи рідної землі, а тепер із-за Дунаю виглядають щасливої долі. Хто напоїть їхню невситимість до добра, хто поведе в думами плеканий світ оновлення? В'язалося слово до слова і наче залягав плескіт дунайської течії, щоб давати простір думкам, що єдналися з почуттями цих життям битих, незвичайних своїми характерами простолюдів, щедрих увагою до кожної доброї поради...

Тихо спливала ніч, несучи на своїх крилах задуму й ронячи тривогу. А коли місяць загойдався на хмаринах, першим звівся досвідчений і невгамовний Семен, обійняв щедрого порадами гостя. Далі заклав пальці в рота, тричі свиснув. У відповідь десь заіржав кінь. Ще раз свиснув — і почулося ближче іржання. Назустріч йому пішов Битий і незабаром привів молодого баского коня.

— Візьміть подарунок від задунайців, — промовив, звертаючись до гостя. — Цей кінь рве землю, коли ворога почує, а понесеться у бій, то очі вогнем палають. Візьміть коня, земляче, на знак нашої щирої поваги!

Цей вчинок схвилював Івана Петровича. Присутні задунайці тільки примовляли:

— Оце по-козацькому...

— Ну й Семен... Козацька душа...

Коли з туману почав виринати голубий світанок, Іван Петрович завітав у курінь військового писаря Підлесецького, мав з ним розмову і запросив у штаб для переговорів.

19

Широкий, повноводий Дунай... Про тихий плин його давно забуті поети складали співи, які линуть за хвилями через століття. Не випити

його повені, не вичерпати його глибини. Несе Дунай свої води до моря, пробиваючи гори, прорізуючи широкі долини. Нема йому впину, як розлогим думам поета.

Іван Петрович при кожній нагоді водив напувати коня до тихого Дунаю, пив пригорщами воду, тамуючи спрагу. Глибінь здавалася такою прозорою, наче в ній відбивалися легендарні герої, які черпали шоломом з Дунаю воду. Хотілося полинути за тим прозорим плином, пізнати в ньому древнього Святослава, що вів бої з гордою Візантією, прибивав на брамі Цареграда свій щит, щоб через багато століть сміливіше було Сагайдачному відшукувати шляхи до цієї фортеці, яка під владою турків перетворилася в повитий невільницьким плачем Стамбул.

А тим часом розгорталися події. 15 грудня 1806 року головнокомандуючий російською армією звернувся до задунайського козацтва з відозвою, в якій обіцяв усім втікачам із Січі дати притулок і волю та закликав до спільної боротьби проти турецьких яничарів.

Швидко відгукнулися на цей заклик задунайці. Набралося понад тисячу козаків. Вони вирядили уповноважених у штаб, де було домовлено про заснування Усть-Дунайського буджацького козацького війська на чолі з кошовим отаманом. Було зареєстровано 39 куренів. В один із них — Кущевський курінь — козаки вписали і генерала Міхельсона. Розносилась слава про задунайське козацьке військо. Прибували сюди втікачі від турецького гноблення з інших країн. Утворилися Сербський і Болгарський курені.

Кошовим отаманом Усть-Дунайського буджацького козацького війська було настановлено Підлесецького. Він розсилав уповноважених у різні місцевості для вербування охочих вступити у військо.

Та хвилювало козаків те, що командування армією порушувало січові порядки, не дозволяло скликати широкі ради для обрання кошового

отамана. Не обраного, а призначеного кошового мусили визнавати козаки.

Недовго був кошовим Підлесецький. За вербування у військо втікачів з України його за наказом головнокомандуючого було заарештовано і наставлено кошовим Бучинського. Кількість козацького війська зростала. Весною 1807 року навіть з Волині, Полтавщини прибували втікачі і записувалися до куренів.

Часто відвідував січовиків Котляревський, маючи доручення від штабу корпусу тримати з ними зв'язки. При таких зустрічах відбувалися задушевні розмови. Навколо вогнища сідали січові діди, гуторили билиці, а Семен Битий розповідав про свої мандри, пригоди.

— Синіють ото в далечині руїни якогось боярського кубла, — поважно показував у той бік, де виднілися напів-зруйновані стіни стародавньої фортеці. — Не думайте, що там тільки сови виють та кружляють орли... Збирав туди побратимів славний волох Тудор Владимиреску. Сходилися бідарі — і волохи, і болгари, і наш брат з України... То я йому, бувало, розповідав про свої рідні Турбаї...

Не поспішаючи, з якоюсь поважною урочистістю Семен переказував довгу хвилюючу повість, яку слухав від нього волоський ватажок.

І здавалося, ніби на стінах тих руїн промайнула постать сміливого волоха.

— За цю розповідь, — кінчав Семен, — Тудор нагородив мене подарунком... Шкода, що не маю зараз його при собі... Іншим разом покажу...

— Почекаємо іншого разу, хоч і не чекається нам, — обізвався старий січовик. — Всюди доводиться лише чекати...

— От і генерал Міхельсон чекає, коли штурмувати Ізмаїл, — з гумором додав другий.

— Ех, якби сюди такого, як Іван Сірко, то не їли б так довго з казанів галушок під Ізмаїлом!

— А той Міхельсон хай краще штурмує свою генеральшу на печі!

— Ха-ха-ха!

А Іван Петрович слухав дотепні розмови, і складалися рядки поеми:

Латин старий був не рубака

І воюватись не любив,

Од слова смерть він, неборака,

Був без душі і мов не жив.

Він стичку тільки мав на ліжку...

Слухав Іван Петрович розмови, наповнені жартами, дотепами, легендами, і від цього несходимий світ здавався ще ширшим, просторішим, ще далі сягав зір за плином води, що ринула в широке безмір'я.

Кожна зустріч Котляревського з задунайськими січовиками була для поета наче святом.

Одного разу він приніс задунайцям новину, повідомивши, що прославлений Тудор Владимиреску прибув до штабу й привів загін волохів для спільної боротьби проти турецького війська.

— Я ж говорив, що то правдивий волох! — радіючи, аж вигукнув Семен. — Підіймайся, задунайська голото! Разом підемо на штурм Ізмаїла!..

20

Після здобуття Ізмаїла російська армія готувалася др нових складних операцій, відбиваючи ворожі контрнаступи. Війна набула затяжного характеру. А тим часом у ворожому тилу частіше повставали проти турецької кормиги слов'янські народи. До штабу російської армії від повсталих сербів прибула дипломатична місія, очолена по-надшістдесятилітнім Досифеєм Обрадовичем — зачинателем нової сербської літератури. Котляревський, якому давалися дипломатичні доручення, мав нагоду познайомитись з відомим просвітителем сербського народу і дійти з ним узгоджень у розмові. А найбільші його турботи викликало Усть-Дунайське козацьке військо, що було виставлене на важливі позиції фронту, щоб у запеклих січах відбивати турецькі спроби прорвати фронт. Кожна зустріч Івана Петровича з усть-дунайцями приносила воїнам більшого запалу.

Одного разу було покликано Котляревського до штабу і повідомлено про рескрипт царя Олександра від 20 липня 1807 року, в якому говорилося:

"За чутками, що рознеслися в Новоросійському краї, про заснування на Дунаї Запорозької Січі, виникли між селянами різні занепокоєння, непокірність і втеча в Молдавію. Цілі села залишають місця проживання і озброєною рукою, чинячи опір земській поліції, пробираються за кордон... Знайшовши, що заснування це викликає в прикордонних губерніях між кріпаками шкідливі наслідки, доручаю вам заведення на Дунаї Січі припинити і все, що досі було зроблено в цій справі, скасувати".

Вислухавши цей рескрипт, Іван Петрович похилив голову, подумав: "Пізнаю руку Аракчеєва..."

Час від часу козацтво виявляло незадоволення, рвалося до бою. Новий головнокомандуючий генерал Прозоровський готував наказ про відкликання козацьких куренів з фронтової лінії та переселення їх на Кубань. Про це таємно велися переговори з кошовим Бучинським, якому обіцяли дворянське звання, земельні маєтності і високий військовий ранг.

Щоб здійснити наказ, Бучинський у супроводі спеціальної охорони прибув під Галац. Але в цей час трапилася несподіванка. Турецькі яничари вчинили вночі вилазку до' Ізмаїла, блискавично проникли в тил, загрожуючи навіть штабу російської армії. Серед регулярних частин виникла паніка. Посилено били з гармат бастіони Ізмаїла, не даючи змоги розгорнути організований бій яничарам.

Тоді ринулися вперед частини Усть-Дунайського козацького війська. З вигуками: "За славу Січі!" — вони пішли в рукопашний бій і перемогли яничар.

Стомлені в бою, несучи поранених побратимів, козаки поверталися на ранок до куренів. Тут зібралося козацтво на майдані, щоб з почестями похоронити загиблих. Невгамовно били тулумбаси, сіючи тривогу по майдані. Коли з'явився кошовий Бучинський у супроводі штабної охоронної варти, хтось із гурту гукнув:

— А де він переховувався, коли ми з яничарами билися?

— Ганьба! Коли було таке на Січі, щоб кошовий з'являвся з військовою охороною?

— Занедбали січові звичаї, освячені козацькою кров'ю!

Бучинський задрав папужого носа, підніс булаву і мав щось говорити, але козацька громада ще гучніше заревла.

— Геть запроданця Бучинського!

— Продав заради дворянства честь і совість козацьку!

— До булави треба козацької голови, а не такої паскудної!

Як море, хвилювалося козацтво, здіймаючи кулаки.

— Загордилася свиня, що об панський тин почухалася!

— Пустіть! Я йому дулю піднесу під пику, — намагався продертися вперед здоровий січовик у подертому вбранні.

— Та хай на нього коза брикне! — відгукувався інший.

— Стонадцять чортів у його товстий кендюх!

— Воліємо обрати свого кошового!

— Воліємо!

— Воліємо!! — рознеслося по всьому майдані.

— Ще раз нас обдурили! Ганьба!

Зляканий Бучинський почав задкувати, як зацькований вовк. Тісним колом оточувала його охорона, пробиваючись до осідланих коней. Сідаючи на коня, він з ляку спіткнувся, але охоронники швидко допомогли йому сісти в сідло, і всі разом помчали до штабу.

Слідом ще неслися вигуки, прокляття. Розхвильована козацька громада не вщухала. А коли понесли хоронити загиблих козаків, попереду за небіжчиками ішов Семен Битий, притуляючи до боку пов'язану закривавленою хусткою руку. Затягнув дужим голосом:

Козака несуть...

Жалібну пісню підхопили сотні голосів. Розлягався спів, як гомін Дніпрових порогів, і чулася в ньому невимовна туга, скарга та прокляття. Серед січовиків знайшовся дячок, який проспівав "Вічную пам'ять". А після похорону зійшлися козаки на майдані, вчинили раду і, зажурені, розійшлися до своїх куренів.

21

Котляревський довідався про події, що зчинилися під Галацем. Він хвилювався, не знав, яку дати пораду задунайським січовикам. Шукав нагоди зустрітися з земляками.

Генералу Прозоровському було відомо, що штабс-капітан користується повагою в козацькому війську. Здійснюючи "высочайшее указание" про ліквідацію цього війська, головнокомандуючий наказав уважно стежити за поведінкою штабс-капітана.

Значна кількість задунайських січовиків готувалася до переселення на Кубань, щоб об'єднатися з Чорноморським козацтвом. Окремі козаки вступали в регулярні частини російського війська. А чимало козацької голоти розбігалося, шукаючи пристановища то на рибальських промислах, то в різних наймах.

Доля земляків тривожила Івана Петровича. Здавалося, що всі ці події вписували нові сторінки в недоведену ще до кінця "Енеїду". Багато довелося зустріти людей великої душевної снаги й тривоги, нескоримого завзяття, побратимської честі. Під кожною битою вітрами

свитиною поет бачив своєрідний світ людини. Його муза не з олімпійської висоти озирала вимріяні простори, а входила в життєву сутолоку, пізнавала не патетично обожнювані характери, а буттям карбовану правду.

Там жизнь — алтин, а смерть — копійка,

Там рицар — всякий парубійка,

Козак там чортові не брат.

Древній римський Вергілій у своїй "Енеїді" не спускався з поетичних висот до буденного народного повсякдення з гіркотами й радощами, з гумором і журбою. Час вимагає навиворіт показати обожнювані Вергілієм епізоди благочестя та повинності. Пробуджувані до нового життя народи несуть свої дарунки у духовний світ своєї сучасності. А народжувані поети словом увінчують ту правду. Збагатилося пізнання її Котляревським під час задунайського походу.

Я музу кличу не такую:

Веселу, гарну, молодую;

Старих нехай брика Пегас...

У задушевних розмовах з багатьма сіромами переконувався, що

Біда біду, говорять, родить,

Біда для нас судьби устав.

Не веде ця "біда" поета до зневіри, викликає снагу життєствердження. Швидко він зрозумів настрої нового

головнокомандуючого Прозоровського, відчув, що за свою поведінку потрапив в опалу.

Для Котляревського не було несподіванкою розпорядження Прозоровського зачислити його у Псковський драгунський полк. Мав негайно відбути туди.

Іван Петрович поспішав переговорити з друзями.

Зустрівся з головою сербської дипломатичної місії Досифеєм Обрадовичем, який знав Котляревського як автора "Енеїди" і надавав їй великого значення в слов'янському відродженні. Обрадович цікавився долею Сербського і Болгарського куренів Усть-Дунайського буджацького козацького війська.

Від сербина Іван Петрович почув доброзичливі слова:

— Будемо братами, як і наші народи, що здавна браталися. А наша сербська і ваша українська пісні є рідними сестрами. Мені здається, що й герой вашої поеми Еней — "козак моторний" — є рідною Маркові Кралевичу — героєві сербських народних дум... На знак нашої дружби дарую вам збірник сербських пісень.

— Ваш подарунок, рідний моєму серцю, берегтиму і передам своїм землякам. Від себе дарую вам "Енеїду" — єдиний примірник, що разом зі мною перебував у походах.

— Бажаю вам щастя і успіхів. Продовжуйте велику справу... Ваші троянці на чолі з Енеєм ще зазнають мандрувань і тяжких несподіванок, але обов'язково добудуть славу й перемогу, їхні мандрування та пригоди рідні всім слов'янам! В ознаку нашої дружби нап'ємося разом дунайської води, — запропонував сербин і задумливо продовжував: — Тихий Дунай... Наша слов'янська колиска. Сті-каються в нього і карпатські, і балканські води. Ринуть вони від словацької Братіслави до

сербського Белграда, розливаються Буджацькими степами... Як Дунай, повільна і глибока історія слов'янських народів. В ньому всі ми скупані. Тому й пісйі наші такі рідні й задушевні. Шануймо їх, як найдорожчі слов'янські скарби.

— Для відродження і процвітання наших народів замало пісень. У цьому переконує те, що сталося з нашими задунайцями, — відповів Котляревський.

— Пишіть, продовжуйте свою "Енеїду". Ви відкрили вдруге перед нашими очима Україну.

— Щоб зберегти себе в біді, людина повинна вміти сміятися. Так і народ, нація...

— Коли я читав опис України у книзі французького мандрівника сімнадцятого століття Боплана, то звернув увагу на його слова: "Ця нація співає плачучи". А ви своєю "Енеїдою" показали, що ваша нація не тільки співає плачучи, а сміється співаючи... Плекайте цей гумор, то найясніші перлини духовної культури.

— Я вражений вашою щирістю і сердечним ставленням до моїх земляків. Одна розумна людина говорила: ."Якщо ти вірний син народу, то бережи свою пісню і мову більше, ніж кордони".

— В цьому напрямі ви багато зробили для свого народу.

— Я лише пробую збирати розсипані перлини народної мудрості в гуморі.

— Так... Це певні кроки на шляху відродження... Хто сміється, той спроста не загине.

Тим часом група січовиків, довідавшись про відбуття Котляревського у Псковський полк, зібралася до Дунаю, щоб розпрощатися з ним, а може, й пораду знайти.

— Будете на Україні, — говорив сивий козак, — уклоніться рідній землі від задунайців. Уклоніться могилам наших батьків... Уклоніться... А ми ще будемо козакувати по всіх усюдах, бо оголошено про розпуск Усть-Дунайського війська. — Уронив сльозу на сивого вуса.

— Може, знайдемо пораду в завзятого Владимиреску, — додав Семен Битий. — Шкода тільки, що в бою з яничарами втратив вірного товариша. Разом пробиралися нетрями та байраками за Дунай. Такий був завзятий побратим. Навіть у бій пішов, приспівуючи: "Закаблукам лиха дам!"

— Вірний побратим — то найдорожчий скарб. Так було і в Січі, — додав сивий дідуган, запалюючи люльку. — Навіть оця люлька, що поділяла стільки пригод у походах, не зрівняється з вірним побратимом...

Семен підійшов до Котляревського, потиснув руку.

— Спасибі, що провідали нас і добрими словами оживили наші зашкарублі на чужині душі... Куди ж тепер податися? Де пораду знайти?

Слухаючи козацькі розмови, до них звернувся Обрадович і закликав вступати добровільно до сербських частин, які залишалися при регулярній армії. Тоді обізвався старий січовик:

— Заклик хороший... Пам'ятаю, що й на Запорожжя приходили серби. Тоді ми з ними братались...

— Пригадую, як приходили на Запорожжя сербіянські лірники. Добре співали і наших дечому навчали, — поважно вставив сивий дідуган.

— А в походах славного Сагайдачного брали участь і сербіянські загони... Добрі вояки!

Слухаючи розмови старих запорожців, Семен Битий зняв кудлату шапку, звернувся до Котляревського:

— Благослови, батьку, разом із сербіянами стати у військо і захищати козацьку честь.

— Благословляю на святеє діло!

— Будемо із сербіянами брататися, як і діди наші в походах браталися, визволяючи невольників із Кафи та Стамбула.

Козаки загули, як бджоли перед роїнням, задзвеніли шаблями, то виймаючи, то заправляючи їх у ПІХБИ...

Закульбаченого коня тримав за повід старий січовик. Коли Іван Петрович сів у сідло, молоді січовики тісним колом обступили вершника, підхопили руками коня і понесли кілька кроків.

— Тпру-у!! — зупинив коня старий січовик. — На прощання дамо ім'я цьому коневі. Назвімо його Отаманом! Якщо нам тепер замазано кізяком рота і не дозволено обирати отаманів, то хай хоч коня назвемо по-своєму. Нехай наша слава по світу іде!

— Добре вигадала стара голова! — схвально загукали задунайці.

— Прощайте! Не забувайте земляків!

— Ще зустрінемося, — гукав Семен Битий, — бо всі дороги на цьому тісному світі, де блукають наші брати-сіромахи, сходяться докупи! Як знайду десь крихітку правди, то розповім при зустрічі!

— Прощайте!

— Прощайте!

Кінь ударив копитами — і над полиневими звоями придорожжя легенька курява послалась.

Стояли січовики, махали шапками, дивлячись услід вершникові, тінь якого при заході сонця здавалася велетенською.

Незабутні враження від задунайських зустрічей повіз Іван Петрович на місце нового призначення — у Псковський драгунський полк. Розмови задунайців ще не раз наверталися на думку поетові, і він переливав їх у рядки нових частин "Енеїди", прославляючи троянців-козаків, що з великими пригодами мандрували до омріяних берегів.

Багато дало поетові річне перебування в дунайському поході.

У Псковському драгунському полку Іван Петрович не знайшов тих задушевних зустрічей, які мав із задунайськими січовиками. Незабаром він подав рапорт про звільнення з військової служби, і 1808 року 23 січня "из Псковского драгунского полка по прошению оставлен капитаном с мундиром".

Шлях послався в столицю, куди Іван Петрович повіз і закінчену четверту частину своєї "Енеїди".

— Яка ганьба!.. — зривалося мимохіть із уст. Хотів розвіяти наплив думок, забутися.

Мовчання обширів придорожніх порушувало одноманітне теленькання дзвоника, припасованого до корінної дуги тройчатої запряжки виснажених далекими міжстанційними переїздами коней. А коли, сидячи в бричці, починав дрімати, то здавалося, що зателенькав дзвін Петропавловської фортеці над Невою. Тоді розвіювався сон, а уста знову шептали:

— Яка ганьба... Знущання...

З цими словами він залишив столицю після того, як дочекався прийому в військовому міністерстві. Приймав чиновник особливих доручень — помічник графа Олексія Андрійовича Аракчеєва. Гостро врізалася в пам'ять вся розмова...

"Капітан Котляревський?"

"Так точно, ваше превосходительство!"

"Просите місця для служби в столиці?"

"Так точно..."

"Вашу справу розглянули... Можна задовольнити прохання при одній умові".

Чиновник особливих доручень поглянув так, ніби наважувався помилувати або засудити. Іван Петрович витримав цей погляд.

"Можна задовольнити, — продовжував після короткої колючої паузи, — при умові, щоб ви..."

"Я не розумію, ваше превосходительство, про що йде мова".

"То гірше для вас, капітане, — кинув з підкресленою неприязню чиновник і самовпевнено продовжував: — Нам потрібні вірні слуги государя... Ви дворянин і повинні розуміти, що велика, єдина від Балтійського моря до Камчатки імперія потребує відданих слуг государя. Єдиний богом даний імператор, єдині помисли, єдина віра, єдина... Все має бути єдиним! І хай "убояться всі язици, яко з нами бог"... Його сіятельство граф Олексій Андрійович з дозволу імператора запроваджує військові поселення. На півдні Росії вони матимуть подвійне значення. Зміцнять військову систему керівництва державою і зіграють протверезну роль серед малоросів, схильних мріяти про вигадані вільності. Для встановлення повного спокою навіть пісні малоросійські мають бути заборонені!.. Ви мене розумієте?!"

"Не зовсім, ваше превосходительство..."

"То зрозумійте... Можемо направити вас, капітане, на роботу по жандармському відомству... Ви знаєте побут і життя малоросів... Саме по жандармському відомству ви принесете користь государю і імперії".

"Я не підготовлений до такої роботи", — зніяковів Котляревський.

"Можна випробувати ваші здібності... Його сіятельство граф Олексій Андрійович радить мати замашний кулак і міцні нерви".

"Ні того, ні другого я не маю", — тихо відповів Іван Петрович.

"Шкода... Без цих здібностей вам не піднятися вище вашого капітанського чину. Для такого бравого офіцера це вамало. — Звівшись із-за столу, чиновник особливих доручень додав: — Подумайте, капітане... Це найпочесніша служба для офіцера-дворянина... Подумайте і приходьте — я вас представлю світлійшому графу Аракчеєву..."

— Яка ганьба, — із стогоном прокляття видихав слова, яКих не міг кинути в обличчя аракчеєвському слузі. Ставало образливо за себе, за честь громадянина. Щоб забутися, линув думками до рідної тихої Полтави. Вже не застане живим свого батька. А мати ще вуркоче сивою голубкою, недосипаючи ночей, виглядаючи на шляхах полтавських свого сина з походу та розливаючи ріки гірких сліз.

Українське Полісся зустрічало натомленого подорожнього зачарованою тишею, повитими сріблом тополями та верболозами. А далі послалися сизокрилля ворсклянські, і над ними грізною сторожею замаячили полтавські дуби.

Пригадав і дуб Сірка, і Дніпрові хвилі. Наче почулася й пісня Наталки, що лягає зозулиним відголоссям на шовкові трави. Минули роки з тих пір, за які встиг пити воду в Дністрі й Дунаї, а похідна бурка пропахла вітром.

Думка про Наталку заслоняє інші спогади. Якби позбирати її пісні, то можна б звести в почуттєво вразливу дно, щоб линули вони на крилах вічності в простори часу. Хочеться з піснями увічнити ім'я Наталки. Треба написати сценічні картини і героїню назвати цим іменем. Хай мрії про неї замінять утрачені надії молодості.

Зупиняв поштового кучера, сходив з брички, брав вуздечку з рук літнього супроводжувача його в дорозі, який доглядав подарованого Отамана. В дзеркалі його великих очей бачив відблиск вірності побратима дунайських походів. .Сідав на скакуна верхом, мчав дорогою назустріч вітру так, що ледь устигав поштовий кучер гнати слідом коней, запряжених у бричку. Повітря рідного краю пестило верхівця і посміхалось до нього прозоре, блакитне небо улюбленої Полтавщини. Обабіч шляху зустрічались кучеряві сади, привітно розмахували крилами вітряки на мальовничих пригорбах, наче вітали прибуття дорожнього.

Як ніколи, здавалась тепер незрівнянно рідною земля Надворскля.

— Моя Полтавщино, чарівнице, омріяна в піснях, — шептав, як сповідь, слова...

23

А тим часом іншим шляхом котилася бричка. Десь від хуторів линула жіноча пісня і тужно билася об мури Червоногірського монастиря:

Не всі ж тії та вінчаються,

Що любляться та кохаються...

Силкуючись затамувати пісню, на монастирській вежі обзивався дзвін і його звуки гойдалися по скісних надвечірніх промінням забагровілого сонця.

До часовеньки над шляхом виходила із брами черниця Феофанія. Тримала в руках карнавку, щоб збирати від проїжджих офірування на монастир. Так веліла ігуменя.

Журно бовваніли монастирські мури і здавався черниці замурованим увесь світ. Тільки сонце, непідвладне мурам, пливе поволі на захід, змагаючись із сумом безкрайності.

Далеко в трируччя розбігався шлях. Дивилася черниця на той шлях, прислухалася до пісні і серце до болю наповнювалось, як стиглий колос, незбагненними почуттями. Мимоволі залишала карнавку в часовеньці, йшла до перехрестя доріг. Хотіла б стати зозулею, полетіти, і хоч біля чужих гніздечок прокувати комусь щастя... Пішла назустріч тій пісні, що линула від хуторів.

Не всі ж тії та вінчаються...

Зупинилась біля калини. Зірвала пучечок, пригорнула до серця. Задивилась на віти калини — здавалося, що вони ронили сльози і часом нерозвіяні згадки.

Повіяв вітер від мурів, рвучко поніс монастирський дзвін на простори. Той дзвін ніби в'язав черницю до мурованих стін, і вона поволі повернулась до часовеньки. Взяла карнавку, сіла край шляху, виглядаючи жаданих подорожніх.

Довгі роки життя в монастирі поклали на черницю печать житейської втоми, а в очах, що глибоко увібрали в себе голубінь жіночої печалі, змагалися покора з непокорою.

Радо зустрічала людей, щоб перемовитися словом. Ось і тепер сидить, зір тоне в імлистій далечині. З неї час від часу виринають подорожні. Показалася бричка. Візник зупинив коней біля часовеньки. В одягу станового пристава зійшов подорожній із брички. Дорідна пані поволі спускалась на землю. Чоловік наблизився до часовні. Однією рукою витяг гаманець. Друга рука, видно, покалічена, не здіймалась. Дістав з гаманця карбованця, кинув у карнавку.

— Помолишся, чернице, за мене... — Обірвались слова, коли він кинув погляд на черницю.

Від несподіванки сторопів. Стояв нерухомо, лише шепотів:

— Примара... Примара за гріх мій.

Черниця не зводила очей. Пізнала колишнього лиходія Вербицького. її пронизливо докірний погляд проймав запекле його серце. Він швидко повернувся до брички.

— Голубонько, Марто! Не будемо цього разу заходити в монастир. Поїдемо додому. — Підсаджував дружину на бричку.

— Та черниця ніби на нашу колишню служницю Наталку схожа.

— Бог з тобою... То примара... Поганяй скоріше! — гукнув до кучера.

Коні рвонули з місця. Курявою від коліс обдало черницю. Дивилась услід. Не вимовила слова. Глибокі очі не ронили сліз, ще глибше пройнялися невимовною скорботою і гнівом.

24

На другий день, прибувши до Полтави, Іван Петрович завітав до Капніста, розповів про недовге перебування в столиці, де хотів, як заслужений офіцер, знайти пристойну посаду.

— Скидайте, Іване Петровичу, капітанський мундир, хоч він і прикрашений орденом святої Анни, — невимушене порадив Капніст. — Не зважайте на те, що граф Аракчеєв, ставши військовим міністром, радий одягнути в мундири всю країну і поставити фельдфебелів на всіх перехрестях доріг.

Згадка про Аракчеєва перенесла думки Котляревського до Петербурга. Мало втішного привіз він із столиці, хіба що домовився про нове видання "Енеїди", доповненої четвертою частиною.

Слухаючи Капніста, глянув на своє капітанське вбрання, усміхнувся.

— Еге ж, капітане, — продовжував Капніст, — запам'ятайте, що наша вітчизна багата щедротами своєї землі, а найбагатша вона відставними капітанами в поцяцькованих мундирах. Та мало в ній капітанів просвіти. Крає нашу землю пітьма і ходить у ній народ, наче сліпороджений шукач світла. Наше завдання полягає зараз у тому, щоб ширити свідомість, сіяти зерна гуманізму, пробуджувати громадянську гідність!

Капніст розповів про свій проект відкриття в Полтаві Будинку для виховання бідних дворян.

— В будинку дамо змогу навчатися не тільки дворянським дітям, а й здібним юнакам з інших верств. Дух вільності ми розбуджуватимемо вихованням. Пам'ятаєте, як сказав поет:

О! вы, счастливые народы,

Где случай вольность даровал.

Ці слова оди "Вольность" Радіщева добре знав Котляревський і відповів Капністові:

— А інший поет сказав так:

Везде, где кущи, села, грады

Хранил от бед свободы щит,

Там тверды зиждет власть ограды

И вольность узами теснит.

Капніст поклав руку на плече Котляревському, зауважив:

— Поет, що написав прочитані вами слова, сидить перед вами і сивою своєю головою думає про наше майбутнє. А тоді, коли писалася "Ода на рабство", поет був молодший, ніж ви зараз. Він своєю одою відповів на указ цариці Катерини 1783 року про закріпачення селян України. Імператриця, збагнувши мудрість тиранів, могла одноразово і заборонити вживання слова "раб" і фактично узаконювати рабство... А тепер тисячі чиновників охороняють ці закони рабства.

Василь Васильович задумався. Пасма його сивих кучерів упали на чоло.

— Треба вірити в майбутнє... — вів далі він. — Ви ще молода людина і ближче станете до того майбутнього. Слава нашої вітчизни в її майбутньому. В це ми, просвітителі, віримо. Світ розуму, науки, благородства переможе! Отож закликаю вас стати на чолі нашого нового виховного закладу, що відкривається за моїм проектом. Я буду вас рекомендувати на засіданні "Приказа общественного призрения"... На нові подвиги, капітане, во ім'я благородного просвітительства! Пам'ятайте, хто любить сонце, той не може не любити дітей!

Після цього Капніст перевів розмову на інше, розпитував про події на турецькому фронті.

Вийшовши з будинку Капніста, Іван Петрович повернув не додому, а до центральної площі, посеред якої підносилась колона ще не закінченого пам'ятника "Слави", що за проектом професора Академії художеств Томаса-де-Томана мав символізувати історичну перемогу над шведами в 1709 році. Навколо цілим ансамблем розкинулись в стилі ампіру прикрашені колонами урядові будинки. Оглядав архітектурні деталі споруд. Стиль подобався, хоч і не задовольняв своєю крижаною врочистістю. Чогось не вистачало. Але чого — не міг відповісти. І тільки коли пролунали десь з Кобищанів надвечорові дівочі пісні, — здогадався: "Тут не вистачає народу".

З цими думками пішов старими вулицями міста. Куди простував — не знав. Потім похопився — зачаровано линув назустріч пісні, що доносилася з околиці. Поставали перед очима знайомі з дитинства завулки, доріжки. Ось уже й Ворскла, і пісня все голосніше розноситься в просторах, губиться разом з останнім промінням сонця.

Зоріло щедро розсипаними перлами оксамитне небо, коли Іван Петрович повернувся додому.

"Хто любить сонце, той не може не любити дітей" — ці слова старого просвітителя не сходили з думки.

"Сонце і діти, — бриніло в уяві. — Сонце — початок всього живого на землі. Народи на зорі свого відродження зігріваються його промінням..."

Незабаром почав працювати в Будинкові для виховання бідних, а після денних турбот розповідав матері про дітей, разом з нею радів і тривожився. Здавалося, в цій задушевній розмові брали участь, оживали вправлені в темні рямця портрети на стінах: в одягові соборного диякона дід і батько — ретельний службовець полтавського магістрату..

Стомлена мати починала засипати. А Івану Петровичу ще хотілося розповідати, виливати радощі й болі. Але кому?.. Стривай, ось вона, подруга ще семінарських років, — скрипка. Брав її — і лилися звуки. То були не тільки примітиви семінарських вправ, а й мелодії народних пісень, сповнені чарівної фантазії каприччіо молодого Паганіні, з якими познайомився в армії. Далі переходив до вільних імпровізацій — і в звуках народжувались картини, випливали улюблені в мріях троянці. Вони несли по латинській землі свої звичаї і молоду силу...

25

З учнями зустрічався Іван Петрович не тільки в школі. Часто надвечір вони приходили до його будинку, приносили радість, цікаві вигадки.

Можна було попустувати на просторім соборнім майдані або подивитися з гори на Ворсклу і далекі простори кучерявої Полтавщини.

Одного разу, коли схилилося надвечір сонце над Буланівським лісом, прийшли учні і принесли з собою аж дві несподівані вигадки. Перша вигадка — невеликий візок-самокат, що рухався, коли, сидячи в ньому, хтось крутив круглий обідок. Друга — удосконалений паперовий змій,

який од вітру високо здіймався, підтримуваний розпростертими паперовими крильми.

— Це ми самі вигадали, — доповів Мишко Остроградський.

— Добре. Завжди треба щось цікаве вигадувати. Хлопці розважались, а Іван Петрович сів на східцях рундучка. Навколо нього збилися хлопці.

— От якби ще вигадати таку повозочку, щоб сісти в неї і полетіти аж до хмар, — мріяв Мишко.

— То не можна, — говорили інші.

— Чому не можна?

— Перекинешся!

— А коли добре обчислити...

— Ти мастак обчислювати, але тут не допоможе.

— Скажіть, Іване Петровичу, чи допоможе тут обчислення?

— Обчислення — то велике діло... А знайте, хлопці, уже є такі знаряддя, що дають змогу людині літати в повітрі.

— Отож... Я ж говорив, а вони кажуть, що вигадка, — кинув Мишко.

— Як же то літають?

— Такі є повітряні кулі. Наповнюють кулю газом воднем, який значно легший за повітря. Тому така куля підіймається вгору і тягне за собою

корзину, в якій сидять люди... Недавно в Петербурзі один учений на такій кулі піднявся в повітрі на височінь до трьох верст!

— Ого! То аж за хмари?

— Так можна до зірок долетіти, — радів Мишко.

— Не долетиш... Гріх... Бог громом уб'є, — нерішуче обізвався один.

— Будуть часи, коли наука сягне і до зірок, — пояснював Іван Петрович. — Зірки — то ж такі великі кулі, як і наша Земля.

Вже сонце заховалося за лісом, сутеніло. Хлопці почали спостерігати, як поволі з'являються зорі на небі.

— От уже з'явилася планета-красуня Венера. Вона найяскравіша буває або звечора, або вранці. Треба ловити зором і Меркурія. Він теж пишається серед зірок на початку вечора або вранці. А згодом доберемося і до Марса...

Хлопці уважно слухали, спостерігали за зірками.

— Ну скажіть, чого воно так? — порушив зачаровану мовчанку Мишко.

— Як?

— Та так — цікаво...

— Ех, соколята мої! Вам би тільки крила!

— Та й що? — запитав один.

— Що... Полетіли б до планети! — аж вигукнув захоплено Мишко.

— А як зірвешся?

— Не зірвуся. Обчислити тільки треба, на те й математика! От що скажу!

В цей час унизу під горою шляхом скрипіли чумацькі вози. Мишко гукнув:

— Ей, чумаки! Швидко ми випередимо ваших волів! Але ніхто не відгукнувся з чумаків. Тільки чулося скрич піння возів.

— Правда ж, Іване Петровичу, ми випередимо чумаків? Вигадаємо такі повозки, що швидко бігатимуть і літатимуть, — не вгавав Мишко.

— Чумаків швидко випередимо. Це так. А от чумацька пісня завжди житиме з нами, — відповів Іван Петрович. — Послухайте, скільки в тій пісні і скарги на чумацьку долю, і розлогої волі. Десь серед широких степових просторів народилася і сповивалася, мов у колисці, та пісня!

Всі притихли, прислухалися до чумацького співу, і здавався він таким просторим, як зорями гаптоване небо.

— А на березі чумаки розпалили вогнище!

— Коли в темряві горить вогнище, то так, ніби якась казка, — додав Мишко.

— Про вогонь багато є казок, — зауважив Іван Петрович.

— Розкажіть нам...

— У давнину люди навіть вірували у вогонь, як у чарівну силу, як у бога. Коли людина почала добувати вогонь, то це була велика перемога в її житті. Тому й набула поширення стародавня легенда про боротьбу за вогонь. От і склалася така казка-легенда про Прометея. Це був мужній, нескоримий перед богами велетень.

— Тоді, мабуть, був тільки бог-отець та бог-син, а бога-духа ще не було?

Хлопці засміялися. Посміхнувся й Іван Петрович, заговорив знову:

— То було в стародавній Греції. Богами там були .вигадані народом різні казкові велетні, вродливі люди... Аполлон, Венера та інші... Слухайте далі... Одного разу розгнівався на людей найстарший бог Зевес і забрав у них во" гонь. Залишилися люди без вогню у пітьмі. Заступився за людей Прометей: викрав для них вогонь у бога. Розгнівався бог і звелів прикувати Прометея до скелі. Кожен день посилав орла викльовувати серце Прометеєві. Але за ніч серце знову виростало, і Прометей не вмирав... Минуло багато років, знайшлися такі сміливці, що вбили того орла і звільнили Прометея.

— А він живий і тепер?

— То ж у казці, — зауважив Мишко.

— Є й у казці правда, — додав Іван Петрович. — Правда полягає в тому, що серед людей є сміливі, безстрашні поборники... Ото й кажуть, що Прометеїв вогонь не вгасає.

— То, може, і в чумацькому вогнищі є Прометеїв вогонь?

— Може, й є іскорка, бо недарма чумацька пісня така розлога... Бачу, ви, хлоп'ята, вже померзли. Вечір холодний...

— Ні, нас гріє вогонь Прометея, — пожартував Мишко.

— Ми ще будемо слухати... Розкажіть про війну з турками.

— І про дуб Сірка.

— Добре, розповім. Та й додому.

Розповідав Іван Петрович про турків. Хлопці сміялися. А коли почав розповідати про Сіркового дуба, його голос забринів, як у розлогій пісні.

Розпрощавшись з гостями, Іван Петрович у своїх думках ще продовжував перебирати близькі серцю спогади. Здавалося, що йшов знайомою доріжкою до дуба над дніпровою кручею. Сюди приносила разом з піснею свою чарівну скромність та, що допомагала збагнути таємниці прекрасного, леліяла думи поета.

Щоб розвіятись, виводив із стайні свого задунайського вороного побратима, окульбачував його, тихо затягав попругу. Кінь ніби чекав того і, зачувши господаря в сідлі, прудко мчав шляхом, а далі — навмання, долиною Надворскля. Насторожував вуха, ніби вгадував настрої вершника, стрясав гривою, дугою вигинав шию.

На безлюдному просторі верхівець сходив з сідла. Кінь повертав до нього голову, підставляв спітнілу шию, щоб її погладив господар, форкав. Біля його передніх копит вершник стелив на прив'ялому полині пропахлу походами волохату бурку і сідав на неї, опустивши поводи. Кінь не відходив від господаря, нахиляв до нього голову, стояв, наче вкопаний. В очах вороного небо розсипалося своїми зорями. А коли знову зачував їздця у сідлі, то ще більше шаленів, вибивав копитами. В обличчя вершника вдаряла темінь ночі, а в небі розгинав своє прозоро-вихрясте коромисло Чумацький Шлях, схиляючись назустріч світанню.

В Будинку для виховання бідних відбувалися заняття. Перший урок закону божого вів панотець. Ввійшовши в клас, він поправив на грудях срібний хрест, що прикрашав чорну довжелезну рясу, від якої запахло ладаном та восковою свічкою, і почав: "Спаси, господи, люди твоя..." Спів підхопили хором учні. Потім панотець робив перекличку. Кожен учень, якого він називав, підіймався, повертався в куток класу, де висіла освітлена лампадкою ікона, хрестився і лише тоді сідав на своє місце.

На початку уроку панотець пояснював, як святе письмо розповідає про створення "світил небесних". Учні слухали. Лише Мишко Остроградський нахилив голову і малював на папірці "світила небесні". Між Венерою, Марсом, Меркурієм, як він уявляв їх собі, проводив лінії, вираховував кути, що утворювались накресленими лініями.

Закінчивши пояснення, законоучитель підійшов до Остроградського, взяв покреслений ним папірець, запитав:

— Що це ти понакреслював тут, отроче?

— То я малюю світила небесні.

— Світила небесні тільки созерцанієм духовним можна пізнати. А нам, грішним, не треба своїм розумом забиратися на небо... Єдиного Іллю бог узяв живим на небо, ниспославши для нього громову колісницю!

— Але і громову колісницю, напевно, треба було математично обчислити, щоб не перекинулася по шляху до неба.

По класу пронісся затамований сміх. Це роздратувало панотця.

— Дуже ти великорозумний, отроче. А урок вивчив?

— Вивчив.

— То скажи, хто була діва Марія — мати божа?

— Це така чепурна жінка, у вишиваній сорочці, голубій керсетці, картатій плахті та червоних чобітках. Однією рукою вона тримає дитину, а другою взялася за щоку і так лагідно та сумовито дивиться. Очі ніби зажурені в неї. А коло ніг намальовано кобзу і квіточками обведено.

— Де це ти таке чув чи бачив?

— Це у нашій говтвянській церкві такою намальована діва Марія... Запорожці побудували ту церкву. Говтва — це біля нашої Пашенної, де батьки живуть.

— Дивні діла твої, господи... Діва Марія облачашася в божественне убрання, у священні ризи. Тільки гріховні навожденія можуть зображати так святу Марію!

— Навожденіє, — повторив Мишко і додав: — То ж, кажу, так по навожденію намалювали запорожці. А церкву вони збудували на високій горі. Далеко її видно, аж на шлях до Розритої могили!

— То все гріховне! — буркнув панотець. — В геєну огненну таких малярів!

Перевівши дух, законоучитель знову запитав:

— А скажи, хто такі були сорок святих?

— Сорок святих... Це така ватага запорожців у жупанах, що ніби готуються до бою.

— Де це ти бачив?

— У нашій говтвянській церкві...

— Теляча у тебе голова, отроче. А ти хоч хреститись умієш?

— Умію.

— Перехрестись з начальною молитвою.... Ну... Во ім'я отця...

Мишко підносив руку до лоба і швидко її опускав униз, не кладучи хреста на себе.

— Ну, — продовжував панотець, — чого ж ти не кладеш хреста на свою телячу голову?

— Бо гріх класти святий хрест на телячу голову. Телята ж не хрещені?

Зірвався в класі сміх. Розгніваний панотець пробубонів басом:

— У тебе не тільки теляча голова, а й свиняче рило!

Далі розгорнув журнал і вивів одиницю таким рвучким рухом, що аж скрипнуло перо.

Почувся дзвоник на перерву. Законоучитель кібчатимн нігтями схопив журнал і швидко вийшов з класу, понісся, як сполоханий журавель.

Учні зелементували, підстрибуючи:

— Теляча голова... Ме... Ме...

Друзі підійшли до Остроградського.

— Добре ти провчив його.

— А тепер. Мишко, розкажи добре нам задачу. Незрозуміла...

— Задачу цю можна простіше розв'язувати, ніж у книзі.

Мишко пояснював.

— Дивись, то це ж зовсім просто... Тільки треба догадатися. Спасибі, Мишко!

Потім розпочався урок з математики. Учитель дав завдання. Остроградський швидко розв'язав задачу і заходився креслити лінії, що розпочав ще на уроці закону божого. До нього підійшов учитель.

— Розв'язав уже?

— Уже.

Вчитель узяв зошит, подивився.

— Відповідь вірна. Але розв'язано не по-книжному.

— По-книжному довго, а так простіше.

— А це що ти креслиш?

— Хочу обчислити кут од планети до Землі.

— То діло не нашого розуму...

— Але ж цікаво...

— Краще розв'язуй по-книжному задачу, — зауважив учитель і пішов до інших учнів...

Невдовзі після пам'ятного уроку закону божого учні сповідалися у церкві перед причастям. Дійшла черга до Мишка Остроградського. Насуплений панотець сердито нахилив його голову до церковної книги в бляшаній оправі, накрив чорним покривалом і почав сповідати.

— Скажи, чи маєш гріхи, отроче?

— Маю...

— А чим нагрішив?

— Тим, що поклав свою телячу голову та свиняче рило на священну книгу.

Панотець затупцював, переступаючи з ноги на ногу, як кінь під мухами, але не міг порушувати ходу сповіді. Лише блаженним голосом повторював:

— Прощається і розрішається... Прощається і розрішається...

Правою рукою панотець хрестився, а лівою забрався під чорне покривало, намацав голову Мишка і щипав його за вухо.

Коли виходив Мишко з церкви, його товариші запитали:

— А чого в тебе сльози на очах?

— Від щирої сповіді і каяття.

Та цим не закінчилося покарання Мишка Остроградського. Законоучитель поскаржився на нього наглядачеві Івану Петровичу.

— Закону божого не вчить... Богохульствує, творя гординю во храмі божім...

Іван Петрович покликав Остроградського до себе в кабінет.

— Розкажи, Мишко, чим ти провинився і на уроках математики, і на уроках закону божого?

— Математику я дуже люблю. Хочеться робити більші обчислення і розв'язувати складніші задачі.

— А закон божий? Чим ти розгнівив панотця?

— Розгнівив тим, що відповідав про святу Марію та про сорок святих так, як вони намальовані у нашій церкві, у Говтві.

Іван Петрович зацікавився розповіддю Мишка.

— Приїхали б до нас та подивилися, як запорожці порозмальовували... Люди моляться до тих ікон і завжди свічки до них ставлять.

— Це дуже цікаво. При нагоді приїду.

— Ото добре... А панотця я більше не дратуватиму. Хай він сказиться... Бачите оце в синцях вухо? То він мене так сповідав перед самим престолом божим.

Іван Петрович подивився на синці, поклав руку на голову хлопця, по-батьківському провів по світлій чуприні.

— З тебе. Мишко, люди будуть... А в твою Говтву я колись поїду подивитися на ті картини, що про них розповідаєш.

27

Рано-вранці Іван Петрович любив ходити, де найбільше збирається народу: чи то на монастирський цвинтар, чи на базар.

Якось у неділю спостеріг він по дорозі до монастиря зборище людей, що слухали двох мандрівних дяків, які разом з солдатом виконували пісню "Всякому городу нрав й права". Дяки тягли верескливим голосом, а солдат густим басом ніби ударяв у бубон. Далі дяки замовкли, тільки солдат наспівував:

Задумали базилевці

Свій вік вкоротити,

Козаченьків-вергунівців

Та й закріпостити...

Составили вергунівці

З Турбаями ряду —

Обступили панську оселю

Спереду і ззаду.

Не дослухавши пісні, Іван Петрович, упізнавши співака, обізвався:

— Це ти, Семене?!

— Я, батьку отамане!..

З цими словами співак, спираючись на костур і шкутильгаючи на одну ногу, підійшов до Івана Петровича.

— Де ж ти таку пісню взяв?

— Сам вигадав про те, що було в наших Турбаях. Обнялися, як давні друзі, по-козацькому — тричі навхрест.

Серед гурту людей пронісся гомін:

— Дивись... Такий пан, а обнімається з простим солдатом!

— Душа ж однакова, що в простого, що в пана.

— Не завжди однакова... У кого добра, а у кого зла. Перше, про що запитав Семен, це:

— А чи живий ще той кінь, що його викохали і подарували вам задунайці, назвавши Отаманом?

— Живий, занудився на стайні без походів...

— Треба розвіяти його тугу!

— О, напевно, розвіємо!

Іван Петрович повів гостя до свого дому. Але Семен зажадав передусім зайти на стайню — глянути на коня.

— Здоров, задунайський друже!

Кінь підняв голову, тихо заіржав, ударив копитом, нагнув шию.

— Пізнав, — задоволене мовив Семен і погладив шию, голубливе потріпав гриву.

Господар повів гостя до вітальні, почав частувати вишнівкою. Але Семен не дуже квапився до пиття, бо стільки приніс з собою вражень, що не міг усього разом розповісти. Ніби не вистачало йому слів, щоб ними переказати свої життєві пригоди. Найбільше купчилися спогади про задунайські мандрування, походи, бої, і він розповідав повагом, добираючи дотепні слова.

— Брали ми і Ізмаїл, і під Слободзеєю з турком билися...

Слово "Слободзея" вимовив урочисто.

— Тут наш командир запитав охочих добровільно піти на сто смертей! Треба вночі зняти турецького вартового, вчинити переполох у їхньому таборі, щоб тим часом кинутися на ворогів з іншого боку. Визвався на це діло мій побратим, з Донщини родом, Іваном його звали. Тут заскребло в моїй душі. "Не відстану від тебе, — кажу йому, — з тобою в огонь і в воду, на сто смертей піду з тобою!" Отож пішли на це діло удвох. Підібралися тихенько до турецького вартового, який незчувся, як я розмахнув шаблюкою і супостатську макітру одділив од плечей. Підбігло ще кілька бусурманів, залементували, як коти напровесні. Ми не тікали, завзято відбивалися, кололи, різали без розбору. А тут ударили збоку наші. Зчинилася бійка. Пішли кулачні накарпаси, у виски і в зуби стусани. Од злості всі осатаніли. Побратим мій попався в коло ворогів, мов між вовків. Я, нап'явши всі жили, кинувся рятувати його. Думаю, не сто раз умирати... Та не встиг визволити завзятого друга. Підтятий ворогами, упав він. Я люто одбивався, чув, як наші вже близько гукали. Страшна халазія пішла. Та в голові потуманіло мені від болю в нозі... упав. Був ранок, коли прокинувся, у крові весь. Не міг звестися на ноги. Підповз до побратима. Лежав він ниць. Повернув

його лицем до сонця, що ледь показалося, розстебнув груди, слухаю — ще не потеряв він духу. Тяжко поранений був у голову. Що робити? Кинути напризволяще товариша не годиться. У нього ж на Донщині, казав, мати і сестра є. Почав його підіймати, та не вистачало сили. На мить моє серце наче розкисло — заплакав, а потім почав рачкувати і волочити за собою побратима через трупи, туди, де майорів наш прапор над Слободзеєю. Ліз, ліз, та не вистачило сили і опам'ятався вже в лазареті, Лежав там біля мене і побратим.

Іван Петрович, слухаючи розповідь, дещо занотовував на папері. Семен закінчив словами:

— Отаке буває з нашим братом, що шукає правди по країнах далеких.

Послухавши розповідь, Іван Петрович зачитав Семенові занотовані рядки:

Любов к отчизні де героїть,

Там сила вража не устоїть,

Там грудь сильнійша од гармат...

28

З того часу, як оселився Семен у будинкові Котляревського, дозвілля Івана Петровича заповнювалось не тільки музикою, а й розповідями, новими анекдотами, жартами. Сюди приносив свою втому і секретар "Приказа общественного призрения" Стеблін-Камінський.

— Прийміть до свого куреня! — звертався Стеблін, і на його добродушному обличчі зморшки складалися в усмішку, а риженькі вусики підіймалися догори.

— Просимо гостя до вітальні, — запрошував Семен. — Попробуєте сьогодні нашого борщу. Сам наварив.

— Смачний?

— З перцем! Коли облити таким борщем собаку, то забіжить під три чорти або сказиться. А нашому братові нічого. Звикли і до перцю, і до всього гіркого, як циган до хрону.

Іван Петрович у домашньому халаті виходив назустріч, вів гостя до вітальні. А Семен починав поратися біля самовара, роздмухуючи вугілля халявою свого чобота, жартуючи:

— Таке знаряддя циган ковальським міхом називає. Коли смеркалося, Семен запалював грубку. Свічки не світив, щоб не чадити в хаті. Досить було освітлення, що падало від грубки, гойдаючи велику, кудлату Семенову тінь, коли він підкидав дровинячку або ворушив жар. Спалахувало полум'я і, ніби брижі по воді, розпливалося по кімнаті світло, лягало на задумливе лице Івана Петровича. Радо розповідав про вихованців, називаючи свій заклад не інакше, як будинок для бідних, бо не любив офіційного — "Будинок для виховання бідних дворян". З розповідей Івана Петровича Семен уже знав імена вихованців.

— А як там Мишко? — запитував він.

— Остроградський — розумний хлопчик. Дуже любить математику. Спритний, жвавий... Та от один полтавський міщанин написав скаргу на школу. Пише: "Про закон божий ніхто навіть поняття не має, або краще сказати, чого вчать їх, і самі не відають".

— Не зважайте, — обзивався Стеблін-Камінський. — В "Приказе общественного призрения" ми всі задоволені вашою працею.

— Я вважаю, що голови юнаків не треба забивати релігійною покорою. Дух розуму, вільності треба вселяти в молоді душі.

— Вільність — то правильно, — вставляв своє словечко і Семен, — людська душа проситься до вільності, як пташка б'ється до сонця.

— Правильно, Семене... Як пташка б'ється до сонця. Так і мої діти.

В такі вечори Іван Петрович розповідав багато пригод, які пережив сам або чув від інших. Заслухавшись, Семен забував підкинути дровинку в грубу. Тоді падали на кімнату густі сутінки, ніби кутаючи собою пройдені розповідачем шляхи. Спохватившись, Семен воруЫив жар, і знову відблиски вогню тихо гойдалися в затишній кімнаті.

Нарешті запалювали свічки, і Стеблін-Камінський розгортав "Санкт-Петербургские ведомости", вмощувався край столу, щоб падало світло на газету, і читав новини:

"Из Копенгагена пишут: прибывшие сюда корабельники рассеяли слух, будто бы остров Мадера поглощен вулканическими извержениями. Надеются, что слух сей не подтвердится".

— Ото й добре, що не підтвердиться, — засміявся Іван Петрович.

— А це ще новина, — читав Стеблін-Камінський. — "Из Марселя пишут, что бей алжирский велел отрубить головы английскому, шведскому й сардинскому консулам. И хотя слухи о сем несколько между собой разнствуют, однако все согласны, что французскому консулу не сделано никакого вреда".

Інтерес викликало повідомлення про подорож по Австрії Наполеона з своєю новою дружиною Марією-Луїзою.

— То Наполеон обнюхує російські кордони, — зауважив Іван Петрович і став розповідати про походи французького полководця та про його небезпечні завойовницькі плани.

— Нема людям спокою, — вставляв слово Семен. — З турком ніби покінчили, а тут хранцуз преться, як чортяка лізе.

— Ой лізе, лізе навіжений француз. Завдасть нам ще багато турбот.

— А що ж він такий нехрист, як і турок?

— Ні, хрещений, тільки не в тій воді купаний, — сміявся Іван Петрович.

Так минали зимові вечори. До щедрувального вечора готувалися заздалегідь. Найбільше тривожився Семен, вірячи, що в цей вечір разом з щедрівкою народжується доля всього року і кожної людини.

До дому Котляревського приходило багато щедрувальників. Вони прославляли козацькі походи і тиху хліборобську працю, звеличували розум людини, доброту. Тут дівчина порівнювалася з ясним сонцем, трудівниця ставала королівною, царівною, ясною зорею. Приносили із щедрівкою до господаря в гості "ясне сонечко", "ясниц місяць", "дрібний дощик", вітали всю родину.

А нашому пану Івану

Ясен місяць у віконце зазирає,

Сріблом шляхи посипає,

Його коник вже іржає,

Доріженьку провіщає...

Слухаючи співи, Семен насторожувався і прислухався, чи справді не заіржав кінь на стайні.

Доріженьку провіщає,

Копиточком вибиває.

А край шляху широкого

Його зірка виглядає,

Рушник слізьми вишиває,

Щедру доленьку благає...

Слова щедрівки тривожили господаря. На його чистому чолі пробігали хмаринки задумливості. Він просив ще раз проспівати, та й сам починав підспівувати. Співав і Семен, приєднуючись до парубочого хору.

Нагороджені щедрівники виходили з вітальні.

— Так поділяє народ свої духовні доброти, — говорив Іван Петрович. — Якими сонячними барвами квітчають співи зорю-дівчину, як велично звучить у них слово "діва". Тисячоліттями увінчується воно легендами, переказами, повір'ями і дише завжди запашною юністю. Ще минуть століття, і наші нащадки збиратимуть перлини, розсипані щедрівками по квітучій землі. Це ті скарби, якими маєгііо право пишатися.

Та ось в кімнату зходить нова група щедрівників, привівши дівчину, наряджену королівною. Співаючи, вони обсипали її посохлими квітами.

Обдало кімнату пахом васильків. Синьоокою голубкою вабила зір господаря щедрівна королівна. А коли гості назвали її Наталею, він збентежено прислухався до її голосу. Його уста зашепотіли:

— Скільки синьооких Наталок розносять свою молоду снагу...

Випроводжав господар щедрівників аж за ворота, повернувшись, впивав пахощі залишених на підлозі квітів. Семен журно мовив:

— Водив і я колись свою королівну на щедрівку... Слухаю співи, а з ними ніби заквітчана наречена йде і душу тривожить.

Промайнули хвилини задумливої мовчанки. Почулося іржання коня. Семен відчинив двері, повіяло сніговим повітрям. Починалася хуртовина. Повертаючись знадвору, мовив:

— Копитом б'є кінь. Недарма обзивається він у цей іцедрий вечір. Буде тривожний рік...

29

Зимові хуртовини змінилися буремною весною. Травень 1812 року мало приніс тепла. Поривчасті вітри котили з заходу хмари, сіяли проливними дощами. Не припинялися вітри і на початку червня. Але не тільки повітря дихало передгроззям, а й у житті країни відчувалося наближення громовиць. Ширилися чутки про перемоги Наполеона в Австрії і Пруссії, про скупчення його військових сил по той бік Німану.

Але в домі малоросійського генерал-губернатора князя Лобанова-Ростовського не припинялися щосуботні розваги. Сюди прибували значні особи міста, гостили представники знатних родин з інших міст.

В одну з таких червневих субот зібралося чимало гостей. Дружина князя, струнка і статна, хоч немолода, любила тримати навколо себе

молодь, щоб розважатись добрими виставами. До участі в них вона запрошувала Івана Петровича, якому дозволялось приводити в губернаторський дім шкільних хористів. До того ж краще за нього ніхто не міг прочитати вірш чи уривок з п'єси. Добре він знався на анекдотах і розумів, коли який з них можна розповісти.

Захоплюючись домашніми виставами, княгиня доручала Котляревському готувати їх до різних свят. Не раз навіщала вона знаменитого вельможу Дмитра Прокоповича Трощинського в Кибинцях під Миргородом, при дворі якого існував кріпосницький театр. Після кожної такої поїздки княгиня запрошувала Івана Петровича і просила його підгбтувати чергову виставу в губернаторському домі, щоб не поступитись успіхами перед театром миргородського магната.

Цього, разу відбувалась репетиція комедії Княжніна "Сбитенщик". Нелегке завдання взяв на себе Котляревський. Доводилося йому вносити навіть деякі зміни в тексті п'єси, адже не всі музичні сцени можна виконати при наявності обмежених любительських артистичних сил. Головне, зберегти авторський задум, показати енергійного і здібного представника з народу.

Фінал п'єси, коли героїня кинулася в обійми свого коханого, обірвався несподіванкою. Широко розкрилися двері залу, і прибув князь у супроводі ад'ютанта. Так він з'являвся за надзвичайних обставин. Виконавці ролей застигли в сценічних позах.

— Князю, що сталося? Зчинився десь заколот кріпаків? — тривожно запитала княгиня.

— Ні... На цей раз приголомшена вся Росія! — відповів Лобанов-Ростовський, і зморшки збіглися на його чолі. — Наполеон без оголошення війни переправив свою численну армію через Німан і розгорнув наступ. Імператор залишив Вільно. Наша армія відступає до Смоленська.

Виконавці головних ролей, почувши незвичайне повідомлення, звільнились від обіймів і, наче провинившись, сходили зі сцени.

Іван Петрович, похиливши голову, тривожно стояв перед князем, наче сподівався його розпоряджень.

Княгиня, вражена повідомленням, ніби скам'яніла на мить. Збагнувши сувору правду почутого, вона опустилась на коліна, її приклад наслідували інші. Запанувала тиша, яку порушив губернатор:

— Завтра в соборі буде відправлено молебень за спасіння Росії...

Рано на другий день обізвався соборний дзвін, а за ним з протилежної гори загув монастирський бас, і незабаром почали вторити дзвонами всі церкви міста. Народ висипав на вулиці, повалив до соборної площі, йшли ремісники, міщани, чумаки. Першими обзивалися на дзвони купці, хрестячись та зітхаючи, просячи бога, щоб менше матеріальних повинностей накладала на них війна.

В натовпі біля собору з'явився старець, захожий із заселених старообрядцями-розкольниками сіл на півдні Полтавщини. Навколо нього купчилися старі чоловіки та жінки, слухали розповіді про появу анцихриста.

Одягнувши капітанську форму, Іван Петрович прибув до своїх вихованців.

— На нашу вітчизну напали полчища завойовника Наполеона Бонапарта, — заговорив він. — Уже кілька років Наполеон виношував наміри іти походом на Москву. Йому легко давалися перемоги в Європі.

Далі, розповівши про окремі героїчні епізоди історії свого краю, закінчив:

— Будемо всіма помислами і почуттями зі своїм народом...

Під звуки шкільного оркестру колона рушила на соборну площу. Попереду ішов Котляревський. Люди на вулицях розступалися...

— Це ж наш Іван Петрович, — чулися голоси.

— Та яких соколят веде за собою!

— Який сокіл, такі ж соколята... Дзвони заглушували розмови людей. Під час молебства Іван Петрович помітив стару жінку в чорному вбранні, що стояла на колінах і била поклони.

— Моя сердешна мати... Молиться, як завжди, за сина, передчуваючи розлуку.

Поруч стояв суворо-задумливий Семен Битий. Він не клав на себе хрестів, не бив поклонів, не ронив, як інші, сліз. Тільки пасма розкуйовдженого волосся настовбурчилися, як пір'я в орла перед раптовим злетом.

Кинув Іван Петрович погляд на своїх вихованців, що стояли понурі, стривожені. Хотілося притиснути до грудей кожного, відчути биття збентеженого серця.

Не знав, на що зважитись, — чи йти в похід, чи послухатись розумної поради старого Капніста: "Капітанів у мундирах багато, а нам треба капітанів духу, освіти".

Згадав про вороного Отамана, що занудився у стайні. Поезія походів заповнювала уяву. Озирав кількатисячний натовп. Коливалися простоволосі голови. Котилися передзвони церков, і линули з ними настирливі пекучі думи...

Увечері зійшлися в будинкові Котляревського друзі. За звичкою Семен Битий сидів на низенькому стільчику біля порога. Він прислухався до розмов. Сивою голубкою вуркотала біля сина мати, дивлячись на нього благальними, повними сліз очима.

— Коли побачила тебе, Іваночку, біля собору у парадній формі, серце моє заридало. Думаю — в похід збираєшся... От і зараз дивлюся на тебе, а уявляю в поході... Не кидай мене, горем битої старої.

— Заспокойтеся, мамо. І без мене знайдеться багато хоробрих воїнів, щоб розбити ворога. Спіть спокійно, мамо.

— Не покинеш?

— Не покину...

Утираючи сльози, мати залишила вітальню.

— Звісно, мати, — зітхнув Семен. Точилися розмови про події, про те, що цар Олександр І взяв на себе командування військами.

— Мені здається, — говорив Іван Петрович, — що царям краще б царювати. В такій країні, як наша, де земля тече молоком і медом, є над чим порядкувати. А війна — це діло тих, хто зна воєнне ремесло.

Іван Петрович розповідав про історію приходу до влади Наполеона, про його політичні інтриги, позування перед своїми фаворитами та чутливими до пригод дамами завойованих міст.

— Войовничий запал, посіяний Наполеоном, може швидко розвіятись при перших утрудненнях і поразках. Французький полководець виявив уміння завойовувати держави. Але він зумів і накивати п'ятами з Єгипту, коли там спіткали його невдачі.

— Отак чоловік куйовдить увесь світ, глитає, як галушки, цілі царства, а довоюється до того, що й йому жаба цицьки дасть, — жартував Семен, а потім, зітхнувши, додав: — Ще не встигла прочахнути земля від турецької війни, а тут знову баталії почалися.

— Може, й нам ще доведеться воювати, — прикинув своє слово Стеблін-Камінський.

— Та до цього діла ми звикли. Ось і я... Хоч накульгую, а на війну пішов би. Козакам таке — або хліб молотити, або ворога бити, аби була робота...

— Може бути робота й козакам, — роздумливо відповів Іван Петрович. — Досвід Антона Головатого та історія з задунайськими січовиками може повторитися. Треба лише кинути клич, який би припав до серця козацтву... Хоч уже й поржавіли батьківські шаблі, та іржа ще не поточила козацького духу.

Від цієї розмови очі у Семена заіскрилися. Він неквапливо пішов на стайню, оглянув Отамана, а повернувшись, знову слухав розмови. Тихо повторив:

— Іржа не поточила козацького духу...

30

Вісті про швидкий наступ наполеонівських військ сіяли різні розмови. Тепер Семен частіше ходив на стайню, гладив ворону шию Отамана, окульбачував його і тихо казав:

— Старієш, друже? Занудився без походів? Давно пив воду з Дунаю?

Кінь іржав і греб копитом. Для Семена то було прикметою наближення походу. Потім ішов у місто, прислухався до балачок, а

повернувшись, розповідав Івану Петровичу про все, що чув, і бачив, як неспокійно тримає себе вороний Отаман.

Потай витягав із своєї давньої торби сурму, яку приніс із-за Дунаю, продував її і знову обережно ховав.

Недаремними були Семенові передчуття. Саме в той час, як російська армія залишила 6 серпня Смоленськ, відступаючи до Москви, а 8 серпня імператор призначив командуючим усіма арміями генерала Кутузова, на Україні почалося формування добровольчих козацьких полків для боротьби з навалою французів.

Князь Лобанов-Ростовський доручив капітану Котляревському формувати п'ятий козацький полк на території Хорольського, Миргородського та Кременчуцького повітів.

— Ви знаєте місцеві звичаї і прагнення. Ваше ім'я відоме серед простолюдів. Тому я сподіваюся, що в найскор-шому часі ви організуєте бойовий козацький полк. Даю на допомогу трьох чоловік з губернаторської роти особливих доручень. Рапортуйте без затримки про хід справи. З божою допомогою завтра ж вирушайте!

— Радий виконувати доручення, ваше сіятельство! Але мої вихованці...

— Передайте справи своєму помічниковії

— Слухаю, ваше сіятельство!

Наступного дня чотири вершники мчали шляхом від Полтави до Хорола. Під сідлом Івана Петровича вигравав, стрясаючи чорною гривою, вороний Отаман. Слідом за вершниками торохкотіла бричка, запряжених коней поганяв Семен. Переправившись через Говтву,

мандрівники зупинилися біля корчми. Двадцятиліття не згладило згадок про цю корчму та про пам'ятні зустрічі біля неї.

10 серпня зупинилися в Горошині, почали набирати охочих вступити до полку. 12 серпня Котляревський повідомляв Лобанова-Ростовського про виконання доручень, відзначаючи, що "вступають у козаки з задоволенням, охоча і без найменшого смутку: всі з піками, багато з шаблями, із кіс перероблених. Є з рушницями і пістолями, але ця зброя в посередній справності; коні невеликі, але для служби придатні; одяг увесь новий, але треба привести до однакового вигляду".

Серед народу рознеслися чутки, що всім, хто вступить у полк, буде забезпечена козацька вольність. До панських будинків сходилися кріпаки, просили дозволу іти в ополченці, щоб добути козацькі права, від попів вимагали правити службу за козацьку вольність.

— Козацтво оживає! — вигукували при зустрічах селяни.

— Якби-то... Може, з'явився б і Залізняк із свяченим!

— Тоді пани попідбирали б свої животи!

— А може, й козацькі землі повернули б?..

У кожній кузні день і ніч важко гупали молоти. Кували списи і шаблі, вистругували замашні ратища. Біля штаб-квартири в Горошині завжди було людно.

Командир полку Котляревський давав різні розпорядження, оглядав ополченців, підбадьорював їх жартівливим словом.

Один приходський піп привів до штабу свого сина, що втік з бурси, просив командира записати його в полк.

— Сіє чадо, — говорив піп, — наукам не радєєт, от бурси убєгахом, акі от геєни. На базарах і ярмарках бублики в бублейниць похіщаху і сластьони множеством пожірахом. Злоречивий єсть, сіречь сквернословіт, не почитая отца і матері. Всяке сатанінске наущеніє радий творити. Толіко велебно в дудку дуднит. Дондеже не вразумяху чада, на службу порядка ради козацького записати прошу оного... Благословіть отрока на війну. Ібо і чоловік божий, рекомий Мартин Задека, похожахом по миру глаголет гласом преподобним, яко поверженная во пепел Москва взойдет на градус святого Сіона, да поклонятся перед нею язиці від сходу до заходу сонця... Свят, свят, свят. Да расточатся вразі. Амінь!

— Добре, панотче, добре, — відповів, посміхаючись, командир полку. Далі підійшов до юнака, поклав руку на плече: — Козаком хочеш бути?

— Вельми хочу! — пробасив юнак. — Настогидла мені бурса!

— Семене! — гукнув Котляревський. — Обріж йому до колін бурсацький каптан. Надягни козацьку шапку і дай кумачу підперезатися!

Швидко бурсак набув козацького вигляду.

— Що ж робитимеш у поході?

— На сурмі гратиму!

— О, сурмача нам треба! Семене! Дістань свою дудку, хай задуднить!

Семен неохоче витяг з торби сурму, благальне мовив:

— Думав, хоч сурмачем візьмуть мене до походу, а тут...

— Тобі інша робота знайдеться! — І, звертаючись до бурсака: — Ану заграй!

Юнак, набравши повні груди повітря, з великою силою заграв у сурму так, що всі присутні принишкли.

— Добрий сурмач! Нам саме такого й треба. Записуй у полк, — звернувся Котляревський до військового писаря.

Незабаром Котляревський надіслав новий рапорт на ім я Лобанова-Ростовського.

"Вельможний князю, шановний пане!

Нарешті 5-й кінний козацький полк сформований... Люди в полку дуже добрі, коні кращі за посередніх... Уклінно звертаюсь з проханням до Вашої вельможності про надіслання в 5-й козацький полк командира і про відпуск мене на мою посаду. Крім того, що я зовсім не маю підготовки ні до служби, ні до походу, вихованці залишаються і до цього часу без зимового одягу. За багатьма турботами Вашій вельможності неможливо згадати про них; полтавський приказ дуже безтурботний... Змилосердьтесь над цими сиротами, Ваша вельможність, і удостойте їх і мене взаємно Вашою увагою та прихильністю. З глибоким висо-кошануванням і душевною відданістю до особи Вашої вельможності маю за честь бути, милостивий пане, Вашої вельможності покірним слугою

Іван Котляревський

Серпня 27-го дня 1812 р. Горошин".

Лобанов-Ростовський заводольнив прохання Котляревського, маючи на меті використати його для інших, не менш важливих доручень.

У Горошин прибув призначений для походу командир полку. Всі лагодилися в дорогу. На майдані стояла пилюка, збита кіньми й людьми, що проводжали козаків.

Когляревський, передаючи сформований полк новому командирові, наказав козакам сісти на коней, зробив огляд кінних сотень. Потім виїхав наперед на своєму вороному, промовив:

— Братове козаки! Щасти вам у далеких походах! Рубайте по-козацькому ворогів!

— Рубатимемо,батьку!

Далі покликав Семена Битого, запитав:

— Хочеш іти в похід?

— Хочу, отамане! Хоч я на одну ногу несправний, але на коні держусь добре. Рубатиму незгірш за інших!

Котляревський зліз з коня і, передаючи Семенові повід, промовив:

— З твоїх рук одержав я від задунайців цього вороного, в твої руки і передаю його. Якщо я не маю змоги бути в поході, то хай мій любий кінь іде з хоробрим козацтвом!

Ніби розуміючи розмову, вороний потряс гривою і заіржав. Семен, збентежений несподіванкою, низько кланявся:

— Батьку отамане... Рідний брате... Яка честь... Почувши команду сурмити похід, Семен сів на коня. Всі козаки були на конях. Колишній бурсак сурмив. Полк виступав у похід. Серце Івана Петровича рвалося до козацтва. В думках складалися рядки поеми:

Так вічній пам'яті бувало

У нас в Гетьманщині колись,

Так просто військо шиковало,

Не знавши: стій, не шевелись;

Так славнії полки козацькі

Лубенський, Галицький, Полтавський

В шапках, було, як мак цвітуть...

З навколишніх сіл багато посходилося сивих стариків, жінок, смаглявих дівчат, дітвори. Молодиці, дівчата, ловлячи погляди своїх близьких, коханих, ронили сльози на пилом прибитий шлях. Залунала пісня. Обізвалися луною діброви і байраки. За обрієм губилися сотні вершників. Перед ними стелилася, ніби дівочим шитвом мережана, путь.

Нерухомо стояло повітря, заправлене кінським потом. Не сколихне його ні кигикання сполоханих чайок, ні жалібне жіноче голосіння. Червонасте сонце золотило куряву, що поволі лягала на шовкові трави та придорожні гірчаки. Пурпуром бралося небо, і в ньому разом з іржанням бойових коней тонула козацька пісня.

31

Вісті про фронтові події, про пожежу московську розносилися у иайвіддаленіші закутки вітчизни. В церквах відправляли молебні. На церковних майданах сходилися люди. Бажання іти в козацьке ополчення охопило широкі кола. Кріпаки сподівалися урівнення їх з козаками. В духовні консисторії поступали повідомлення приходських

попів про безчинства кріпаків, серед яких ширилися чутки про царську грамоту, якою дозволялося кріпаків набирати в козацькі полки. В окремих селах кріпаки тримали в облозі попів, які ховалися в церквах. Навколо церков мужики курили люльки. А дехто навіть затягав гайдамацьку пісню.

Генерал-губернатор Лобанов-Ростовський скликав нараду, а Котляревському доручив приступити до набору нового козацького полку. Але військовий міністр Аракчеєв, довідавшись, що формування козацьких полків переростає в широкий народний рух, наказав припинити набір козаків-ополченців.

Тривожила Івана Петровича думка про набраний ним 5-й козацький полк. Чи не розформують його після нових вказівок Аракчеєва? Знав, що полк було направлено в Калугу. А далі — що з ним? Доходили вісті, що відбулась деяка реорганізація козацьких полків. Окремі кіннотники приєдналися до регулярних кавалерійських частин. Довідався, що потрапив туди й завзятий у походах Семен Битий, а за ним і сурмач — попівський син.

Здавалося, полум'я московської пожежі освітлює найвіддаленіші простори, і від нього ніби прокидалася вся країна від дрімотного буття. Ширилися перекази про кривавий бій під Бородіном, гомоном обзивалися несходимі шляхи. Складалися легендарні перекази про Кутузова, про бій під Тарутіном, про втечу французів до Європи. Складалися анекдоти, як Наполеон загубив штани на Березині, утікаючи з жалюгідними залишками 600-тисячної армії.

Війна перенеслася на територію Західної Європи. Наполеон мобілізував усі резерви, намагаючись затримати на Ельбі наступ російської армії.

Саме в цей час Котляревський одержав наказ:

"Пану капітану і кавалеру Котляревському. Відправляючись до місця Височайшої Його Імператорської Величності перебування, маєте ви, прибувши в Дрезден, взяти належне путі вашій направлення, і потім, з'явившись до його сіятельства графа Олексія Андрійовича з направленим йому пакетом, донести, що чекать будете розпоряджень його особи про доручене вам на Височайше ім'я донесення; коли ж одержите відправлення, належить вам негайно вирушити назад.

Малоросійський генерал-губернатор

князь Лобанов-Ростовський

Полтава, 1 травня 1813 р.".

"Отже, доведеться потрапити на прийом до Аракчеєва, — подумав Іван Петрович і пригадав, як він не захотів іти до нього, шукаючи посади в Петербурзі після звільнення з армії. — Що ж? Кажуть, що судженої долі пішки не обійдеш і конем не об'їдеш".

Маючи право користуватися не тільки перекладними поштовими кіньми, а й військовим транспортом, як особа, що виконує важливе доручення, він вирушив у дорогу через Москву. Перед очима поставали все нові й нові картини. От спалена, спустошена Москва пробуджується до нового життя, всюди помітні сліди ворожої навали, боїв, шляхи вкриті кінськими, а іноді людськими кістками, над якими зграями кружляло, каркаючи, гайвороння. Ось під явором труп коня, а на високу гілку хтось на глум закинув шапку французького гусарина, а на іншій — роздерті червоні гусарські штани гойдаються поруч з воронячим гніздом.

Весь час від Москви до Варшави, а далі й до Дрездена люднішими ставали шляхи. Часом назустріч траплялися підводи з пораненими воїнами. Одні лежали на возах, інші пленталися з перев'язаними руками. Один ішов босоніж, ледве тримаючись за воза. Котляревський по шапці пізнав, що то ополченець п'ятого козацького полку. Зупинивши підводу,

підійшов до пораненого, який швидко впізнав свого колишнього командира в Горошині, і радісну гукнув:

— Пане отаман!

— В якому бою поранено? — запитав.

— На Ельбі, під Дрезденом! От і цей, — показав на підводу, де лежав з забинтованою ногою бурсак, якого панотець привів до штабу в Горошин.

Біля пораненого лежала сурма. Пізнав і її Іван Петрович, запитав:

— Як же трапилося?

— Сурмив до бою, пане отаман, коли несподівано кинулись атакувати нас французи. Вони хотіли тихо пробратись доріжкою на гору, де наші отаборились відпочивати. Я помітив, звечора це було, та й давай сурмити. Французи не стріляли, щоб не дати знати про себе. Хотіли мене живим схопити. А я, коли хто підбіжить, то так стусону ногою, що й перекинеться та й покотиться вниз із гірки. Так я довго відбивався ногою, а в руці тримав сурму і кликав нею до бою, доки підбігли наші козаки, зчинилася бійка. Першого мене поранено кулею в ногу.

— А сурму для чого везеш з собою?

— Дома пригодиться. Звикся з нею. Добра сурма. Коли видужаю, то сурмитиму, щоб аж луна котилася по дібровах нашої Полтавщини! Хай почують і мертві, — жартував.

— Добрий з тебе вийшов сурмач! Неси ж сурмовий клич у наші надворсклянські села!

Поранений у руку козак все тупцював, переступаючи з ноги на ногу, а потім тихо запитав:

— А землі козачі тепер не забиратимуть у нас поміщики?

— Козацького завзяття ніхто не відбере...

Далі знову шляхи, зустрічі, розмови. В тих розмовах відчувалося биття великого серця народу.

Непокоїла думка про той пакет, що везе він до міністра Аракчеєва. Що написано в ньому? Чи про волю, чи про неволю? Та нехай собі як знають пишуть.

Нарешті перед очима відкрилися живописні краєвиди Саксонії, повитої весняними розливами Ельби.

Штаб-квартира була розташована під Дрезденом. Довідавшись про посланця від князя Лобанова-Ростовського, Аракчеєв негайно прийняв його. Це був енергійний, рухливий, роздратований генерал, що пройшов школу павлівської тиранії. Кругла голова на товстій шиї, хижа злість в опухлому лиці і прихована зневага до всього навколишнього. Металевими очима дивився на світ так, ніби він один має право на якесь особливе існування і більше ніхто. Вся манера тримати себе свідчила, що Аракчеєв належить до тих, хто, сп'янівши від необмеженої влади, знаходить самовтіху в жорстокостях і сваволі.

Іван Петрович знав криводушність міністра і розумів, що саме такі люди добувають кар'єру не своїм благородством і розумом, а умінням пристосовуватися. Такі бували в усі епохи. Вони діставали ордени не на полі бою, а в затишних кабінетах, де плелися інтриги.

Аракчеєв пухкими короткими пальцями розгорнув пакет, прочитавши перший лист, промовив сам до себе:

— Так... так... Це добре...

Іван Петрович зрозумів, що в тому пакеті малоросійський генерал-губернатор повідомляв про великі поставки для армії продовольства та коней. Відкладаючи пакет, Аракчеєв посміхнувся:

— Люблю малоросів за добродушну щедрість... Читаючи другий лист, генерал спохмурнів, з очей ніби сипалися стріли гніву...

— Оці малороси! Як я не люблю їх! Завжди вимагають вольності... Ми вам покажемо вольність, коли покінчимо з французами.

На столі Аракчеєва красувалися статуетки саксонського фарфору. От статуетка орла, перекинута набік, на ній видно малюнок схрещених ножів. Іван Петрович ще в столичних музеях знайомився з такими речами і знав, що то марка видатних художників саксонського фарфору. Його вразило, коли він побачив, як міністр витрусив із люльки попіл у статуетку — гніздо орлиці з орлятами.

Відклавши пакети, Аракчеєв наказав:

— Зачекайте, капітане! Доповім імператору і завтра дам відповідь князю Лобанову-Ростовському.

Виходячи з будинку, Іван Петрович ненароком зустрів земляка. То був Матвій Іванович Муравйов-Апостол.

— Така радісна зустріч! Яким чином тут? — запитав Матвій Іванович.

— Посланцем від князя Лобанова-Ростовського.

— А я посланцем від князя Рєпніна-Волконського, призначеного генерал-губернатором Саксонії.

Розмовляючи, земляки зійшли на гірку, звідки відкривалися перед зором широкі розливи Ельби, а за нею красувався древній Дрезден. Муравйов-Апостол, як завжди, лірично чулий до краси природи, почав:

— Коли я дивлюся на ці розливи, мені пригадується дитинство. Так я любив ще хлопчиком стояти і дивитися на повінь річки Хорол у рідному Хомутці. Хоч Ельбу і Хорол не зрівняти, але їх споріднює отой плин води, що навіває думи, зворушує почуття.

— І Ельба, і Хорол, — зауважив Іван Петрович, — були в давнину родичами. Це дві давні слов'янські ріки. Тут на березі стародавньої Лаби жили слов'яни-рибалки, яких потім підкорили собі німецькі феодали. Але полабські слов'яни довго зберігали свою культуру і мову. Ще й тепер ви зустрінете тут селян, що заховали в побуті і звичаях серболужицьку мову. Я зустрічався з такими ще в задунайському поході.

— Слов'янські ріки... Слов'янські ріки... — промовив Муравйов-Апостол. — Якби їм злитися у вільне, широке слов'янське море... Який простір! В ньому чується щось рідне.

— І щоб у тому морі не потонули човни вашого Хоролу і моєї Ворскли... Війна проти наполеонівської навали розбуркує дрімливі сили слов'ян. У задунайському поході я зустрічався з діячами слов'янського відродження і ще тоді зрозумів, яка сила криється у пробудженні наших народів.

— Хочеться вірити, що після війни настануть нові часи, часи пробудження від азіатського сну... Дивіться! Який чудовий краєвид Дрездена!

— Від покоління до покоління там будувалися, зберігалися пам'ятники. Королі Саксонії приходили і зникали або їх проганяли, а пам'ятники залишалися. Безсмертний той народ, що береже і шанує свої пам'ятники. Подивіться на Дрезден. Як вражають зір витончені будови в

стилі барокко. Це жива історія народу. Шкода, якщо війна зруйнує ці пам'ятники.

— Я говоритиму про це з генерал-губернатором Саксонії князем Рєпніним.

— З Рєпніним про це можна говорити, але не з Аракчеєвим. Треба розуміти Бетховена і Гете, щоб збагнути музику цих краєвидів.

— Ви любите великого Бетховена? — запитав Муравйов-Апостол.

— Так. Мені здається, що він доповнив би новими мотивами свою "Крейцерову сонату" та героїчну Третю симфонію і "Аврору", якби зараз побував з нами на цій гірці.

— Та ще якби завітав у кабінет Аракчеєва, — засміявся Муравйов-Апостол.

Долинами вже лягали присмерки. Доносилися відзвуки канонади. Земляки замовкли, прислухаючись та поглядаючи на відблиски грізного бою, а прощаючись, домовилися продовжити розмову на Україні.

32

В цей саме час на березі Ельби, віддаля від Дрездена, розгорівся бій. Звечора французи, одержавши підкріплення, кинулися в контратаку. А на ранок, коли вони відступили, поле бою було засіяне вбитими й пораненими. На передній лінії біля пораненого коня припадав воїн:

— Друже чорногривий! Як розстатися з тобою на цій чужиниці? Викохував тебе за Дунаєм, а розлучаюся на Ельбі. Що повім твоєму господарю, який, може, десь з ворсклянської гори виглядає нас з походу? Батьку рідний, Іване, чи чуєш наші благання?

Губи вороного ворушилися, ніби намагався відповісти він на жалібне звертання.

Воїн гладив спітнілу прострелену шию коня, прислухався до важкого дихання, розчісував блискучу вихрясту гриву, витирав піну, що викочувалася з ніздрів, змішуючись з краплинами крові. Тускніли великі очі вороного, а з них зринали і котилися до ніздрів краплини сліз. Хотів закрити повіки тих очей, щоб вони не ронили стільки жалю на чужому полі, а думками линув і за Дунай, і до берегів завороженої піснями Ворскли.

Ніби прислухався до виття вітру вороний. Може, ввижалися йому в передсмертному мареві придунайські степи, де розпускав він по вітру свою гриву в шаленому розгоні по ковилових просторах.

А коли кінь востаннє хрипко зітхнув, козак похилив свою скуйовджену голову:

— Прощай, мій коню, єдиний мій друже на цьому смертельному полі.

Відстриг на пам'ять жмуток чорної гриви і заховав за пазуху. Глянув навколо. До трупів зліталися чорні круки, зловісне кружляючи та спускаючись все нижче й нижче.

— Ой не кружляй над нами, чорний круче, не шматуй душі своїм пожадливим хрипом, не націлюйся випивати очі моєму вороному!

Червоне сонце несміливо виповзало над обрієм, розливало проміння кров'яними плямами по збентеженій землі і наче зажурено обливало багрянцем воїна, який, попрощавшися з загиблим конем, похнюпившись, пішов до берега Ельби.

Подув круговійно вітер, покотив баранцями хмаринки по небу — ніби вівці розбрелися по полю без чабана. Чи не в надворсклянський край

вони линуть? Хотілося з ними понести свою тугу, щоб розвіяти її по рідній землі.

Та хмаринки щезали за обрієм, а за ними повзла сліпа тиша, в якій безслідно тонули благання воїна.

Напившись пригорщами води з Ельби, пішов просто на схід сонця. Ніби хиталась перед ним путь, занурюючись у невідомі хащі.

Жаль гіркий брав за серце, охмарював його. Хотілося заплакати, та сльози не підступали до запалих під острішками нахмурених брів очей.

Ой жалю мій, жалю, побратався з тобою та й не розлучуся. Краще з рідної роси воду пити, ніж з чужої повноводної ріки. Який широкий світ, а нема в ньому простору нашому брату сіромі. Доводиться або в чужих шлеях ходити, або в ярмо шию нагинати.

І линула думка за думкою в рідний край...

— Кар-кар-кар! — ніби зловтішалися над ним круки.

33

У березні 1814 року переможне військо вступило в столицю Франції, а в долинах Європи ще не всі трупи були загорнуті землею.

Багатьом воїнам не судилося дійти до Парижа. Не ввійшов у нього і організатор перемоги Кутузов, се'рце якого поховали в сілезькому місті Бунцлау, а тіло — у Казанському соборі.

Зате урочисто на білому коні в'їздив у столицю Франції манірний, як кокетлива дама, імператор, якого церква і Аракчеєв проголосили "Олександром благословенним", приписуючи йому вінець перемоги. Він

щедро роздавав ордени тим, хто прославляв його ім'я. Нагороджувалися ті, хто й не нюхав боїв. Така іронія долі повторювалася не раз в історії.

Попи і дяки щедро відправляли молебні за позбавлення від навали "двунадесяти язиків" та прославляли "благословенного".

Крамарі збільшували прибутки, поміщики ще жорстокіше уярмлювали селян, а чиновники наводили "порядки" в містах і селах, у тюрмах і школах. Імператор — всеросійський самодержець — повірив у те, що він благословенний богом переможець і владика просторів землі Руської, благоденствієм повитої від краю до краю.

Впиваючись, як отрутою, самовладдям, він не чув стогону народів, що скніли у безправності під скіпетром непогрішного монарха неподільної держави.

Впавши у містицизм, імператор вершив політику наступу реакції, очолив Священний союз Росії, Пруссії, Австрії, через який здійснювалося мракобісся, придушення визвольних рухів. У цьому союзі "благословенний" знайшов спільника — канцлера Меттерніха, що запровадив найганебнішу політику національного гноблення народів, поневолених Австрією.

Тиха Полтава теж святкувала прибуття в малоросійську губернію "благословенного" імператора. Прихильник його політики, найбагатший магнат губернії і найлютіший кат кріпаків Кочубей побудував муровану арку — ворота при в'їзді в Диканьку з Полтавського шляху.

Сподіваних за час війни змін у житті країни народ не дочекався. Бувають епохи, коли ідеали розумного буття то наближаються до людини, то віддаляються від неї. Тоді ніби на хвилях розбурханого моря хитається її доля. Одних хвиля підіймає наверх, інших кидає в прірву. Слава тому, хто не випускає з рук стерна, прямує човном по хвилях до заповітних берегів, шукаючи щастя. Епоха породжує мужніх стернових.

Вони вірять, що людина може і повинна бути прекрасною, гідною щастя на землі.

Воєнна і післявоєнна епоха породила нових героїв, які піднесли ідеали людяності, добра, правди, їх не лякали катівні тиранів. Вони сіяли зерна сміливих помислів, хоч у своїй діяльності не спиралися на широкі народні маси. Але посіяні ними зерна запліднювалися. Все, що було мисляче, чесне, людяне, прислухалося до їхнього голосу. Народжувалися таємні товариства — "Союз порятунку", "Союз благоденства", учасники яких, загартовані і прославлені воїни Вітчизняної війни, не мирячись з тиранією, прагнули полум'ям революції оновити закована в рабство країну.

Навіть новопризначений генерал-губернатор малоросійський, князь Рєпнін, під впливом людей, особливо свого брата Сергія Григоровича Волконського, виявляв багато лібералізму. Ще перебуваючи генерал-губернатором Саксонії, він уславився прихильником мистецтва. Маючи титул віце-короля Саксонії, губернатор віддавав королівську платню на відбудову пошкоджених під час війни пам'ятників у Дрездені. Ставши малоросійським генерал-губернатором, Рєпнін наблизив до себе людей розуму, честі, благородства. У поводженні з підлеглими він був стриманий і простий, охоче читав романи, слухав анекдоти, любив пісні і не називав полтавців дурними хохлами або скотиною. Він не чванився своїм знатним родом князів Волконських. Не бундючився й тим, що його дружина доводилась онукою останньому гетьману України Кирилу Розумовському.

В своєму будинку новий генерал-губернатор охоче дозволяв улаштовувати вистави, оточив себе артистичними людьми, наблизив до свого дому Івана Петровича Котляревського.

На Новий 1816 рік у Полтаву після мандрівок по Європі прибув брат губернатора, генерал-майор Сергій Волконський. Після великого балу в домі генерал-губернатора відбулася організована Котляревським вистава п'єси Олександра Шаховського "Казак-стихотворец". До вистави

Іван Петрович залучив своїх вихованців, що виконували гуртові пісні, якими було поповнено зміст п'єси. Та не тільки він додав на свій смак пісні, а й дозволив собі переробити окремі сцени, надаючи їм правдивішого народного колориту.

Роль Марусі виконувала Таня Преженковська. Поза текстом п'єси вона проспівала народну пісню "Віють вітри", яку вперше почув Іван Петрович із уст безталанної Наталки. Він, слухаючи цю пісню, відчував у ній глибоко зворушливу сердечність виконання, що засвідчувало народження артистичного таланту.

Про здібності Тетяни Гнатівни Преженковської знав Котляревський з розмов театральних любителів, а тепер переконався, почувши її чудовий голос та пересвідчившись у майстерному вмінні тримати себе на сцені. В повному узгодженні з голосом вона надавала гармонійної пластичності своїм рухам, що пасували до її жіночої вроди. Саме такі артистичні властивості Преженковської захопили Івана Петровича. Довідавшись, що молода акторка добула успіхів не тільки виступами по запрошенню в Полтаві, а й в інших містах, він шукав нагоди повести з нею розмову про подальше співробітництво для прославлення місцевого театру.

На закінчення вистави хлоп'ячий хор вихованців будинку проспівав пісню Климовського "їхав козак за Дунай".

Князь і княгиня були задоволені виставою. Сергій Волконський вітав Преженковську й Котляревського. Він потис Івану Петровичу руку, промовив:

— Ви розпочинаєте корисне діло... Це початок створення української народної драми.

— Ваші слова, Сергію Григоровичу, зворушують мене. Я чую їх від прославленого в боях воїна.

— То минуле... Ми перемогли наполеонівські полчища, але вітчизна вимагає від нас нових подвигів. Мене тішить те, що своєю діяльністю тут, у Полтаві, ви готуєте грунт для великих справ. Адже в культурному відродженні кожного народу театр відігравав неабияку роль.

— Так... Радий, що ви вгадуєте мої наміри. Хочеться створити театр не для легкої розваги, не для потакання слізливим дамам, а такий, щоб у ньому полум'янів вогонь відродження!

— Ви маєте рацію. Кожен народ у своєму розвитку проходить через цей священний храм, простуючи до світла правди і благоденства. Бажаю вам успіхів і горджуся полтавцями.

Перевівши зір на картину, що висіла на стіні в залі, Волконський додав:

— Ось полотно полтавця Володимира Боровиковського. Це ж талановито намальована картина. Вона могла б змагатися з кращими експонатами європейських музеїв.

З картини поглядала сповнена тихої задумливості жінка на тлі сільського пейзажу...

Тим часом підійшов управитель канцелярії генерал-губернатора Новиков, діловито звернувся до Котляревського:

— Нам конче треба цими днями зустрітися й поговорити... Бувайте здорові... Князь дозволив подати для вас і Преженковської свої коні...

За кілька хвилин Котляревський і Преженковська сідали в розкішні губернаторські сани, оббиті ведмежим хутром. Баскі коні помчали вулицею. Іван Петрович відчував біля себе теплий подих жінки, що своїм співом під час вистави торкнулася глибоких струн у душі. Хотілося ще довго їхати, відчувати цей теплий подих і пригадувати той спів, що

переносив думки в пережите минуле, воскрешав сбраз тієї, що так задушевно, без театрального позування, співала колись цю рідну, зворушливу пісню. "Віють вітри, віють буйні", — ніби виринав з минулого рідний, незабутній голос.

Швидко домчали коні до квартири Преженковської, і вона граційно вистрибнула з саней.

— До побачення! — гукнула.

Зникла, як привид, а з ним розвіялися і сердечні згадки. Дома в думках ще довго продовжував розмову з Волконським про роль театру у відродженні...

34

Зустрічі Котляревського з Новиковим переросли в задушевну дружбу. Особливо зближував їх спільний інтерес до літератури. Родич відомого просвітителя Миколи Івановича Новикова, Михайло Миколайович багато знав цікавого і повчального з діяльності видавця сатиричних журналів часів царювання Катерини II та Павла I. З його розповідей Іван Петрович дізнавався про разючі епізоди з переслідувань журналіста-сатирика та п'ятнадцятирічного його ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці.

У Петербурзі, до прибуття в Полтаву на посаду управителя канцелярії генерал-губернатора, Новиков зустрічався з молодими літераторами, приятелював з письменником Федором Глінкою, входив у таємне товариство "Союз порятунку" та брав участь у масонській ложі. Не раз він розмовляв з Пестелем та іншими буревісниками дворянської молоді.

Разом друзі читали нові журнали. Обох їх цікавив журнал "Украинский вестник", що почав у 1816 році виходити в Харкові.

Одного грудневого вечора 1817 року Михайло Миколайович приніс до Котляревського цілу паку журналів і газет.

Ще на порозі гукнув:

— Ура! Перемога, Іване Петровичуі

— Яка перемога?

— Є повідомлення із столиці про надання вам звання майора! Це ж перемога!

Пригадавши розумні слова дорогого Василя Капніста, Іван Петрович відповів:

— Капітанів та майорів у мундирах у нас досить. Та мало капітанів духовного життя, мало майорів гуманізму й освіти.

— Але зважте, що вам надано звання майора за виховну роботу, за працю в Будинку для виховання бідних. Та й те зважте, що це була ініціатива такої гуманної людини, як наш Рєпнін. Отже, дозвольте поздоровити вас і потиснути руку. Офіційно сам Рєпнін повідомить вас на черговому прийомі.

— Дякую, — скромно відповів Котляревський. Підійшовши до столу, Новиков розгорнув принесений журнал "Украинский вестник" і промовив ще урочистішим тоном:

— А тепер прочитайте оце!

То був відгук на виставу в Харкові "Казака-стихотворца". В ньому значилося:

"Прочитавши в оголошенні про постановку оного, я сподівався побачити щось подібне до незрівнянної малоросійської "Енеїди"; мрії мої про вдоволення підкріпились ще чутками, з якими оплесками прийнята була ця опера на петербурзькому театрі, але скільки уява моя не була зайнята на користь п'єси, все ж я ледве міг дослухати кінець. Що це за твір?"

— Що ви скажете? — запитав Новиков. Іван Петрович розвів руками. — Ви створили українську "Енеїду"...

— Тільки чотири частини. Останні дві ще продовжую писати.

— Але і в тому вигляді, що є, ваша "Енеїда" стала знаменитою. В ній ви дали змогу читачам відчути життя народу. Ви заговорили в поемі як істинний син народу...

— Я не заслужив такої похвали...

— Це не похвала... Ви порушили вікове мовчання. Подали голос, ніби з глибокого підземелля, і слово прорвалося на світ сонця. А тепер треба поширити звучання цього слова. Ви, тільки ви повинні створити українську народну драму.

— Це моя мрія. Але є багато перешкод. Та й багато службових справ, доручень генерал-губернатора. Ось зобов'язав ще й вести бібліотеку заснованого ним біблійного товариства.

— То князь виконує волю імператора, який вирішив через біблійні товариства поширювати занепалий дух божого смирення, а через військові поселення, створені за проектом Аракчеєва, здійснювати свавілля тупої воєнної диктатури... Будемо відверто говорити, як друзі. Після Вітчизняної війни наша країна вступила в період вражаючих контрастів. З одного боку, піднесення народного патріотизму, волелюбства, а з другого — наступ реакції у відвертих і

найдошкульніших формах. Дворянська інтелігенція, що вся разом ішла на боротьбу за спасіння вітчизни, тепер розкололася на два табори. Як завжди в часи мракобісся і тиранії, виступали поодинокі будителі, провісники волі. Завжди їх боялися і знищували тирани. Пригадайте з римської історії тирана Тіберія, який переслідував історика Кремуція, бо вважав небезпечними людей розуму. Так і в наш час дух аракчеєвщини і дух вольності несумісні. Ростуть, підіймаються бурхливі хвилі, хоч поки що розбиваються об мури реакції. Але навіть краплини води довбають каміння! А слова поетів діють сильніше за краплини води... Послухайте ось, як пише молодий поет Пушкін. Це із вірша "Вольность", який я недавно одержав зі столиці.

Хочу воспеть свободу миру,

На тронах поразить порок.

А от ще разючіші рядки:

Тираны мира! трепещите!

А вы мужайтесь и внемлите,

Восстаньте, падшие рабы!

— Далі читайте ви, — передав вірш Івану Петровичу, а сам лише повторював з прочитаного: — "Самовластитель-ный злодей! Тебя, твой трон я ненавижу..." Сильно! Вражаюче! От що значить слово! Ви поет і це розумієте краще за мене.

Новиков розповів про столичний досвід організації масонських лож, де учасники домовлялися до спільної діяльності, до взаємосприяння.

— Я маю доручення, — повідомив він, — організувати в Полтаві відділення столичної ложі "вільних каменярів", як по традиції називають себе масони.

Іван Петрович ще в армії зустрічався з офіцерами, які брали участь у масонських ложах, слухав від них про таємні збори, наповнені містичними дійствами. Це все не відповідало життєвій, відвертій його вдачі. Тому він зауважив:

— Я не бачу великої користі від таємних сходок аристократів, що ховаються за затемненими вікнами, одягають якесь надзвичайне вбрання, виголошують якісь символічні сповіді. Правду треба шукати в житті.

— Ви не маєте повного уявлення про товариство "вільних каменярів". Головне полягає в ідеї братерської любові, рівності, взаємодопомоги, самопізнання і морального самовдосконалення...

— То з цим не треба ховатися в темних кімнатах. Краще виносити все на світ сонця.

— Справа в тому, що світ сонця занадто захмарений у наші часи. Масони проголошують сповіді без попів і єпископів, вони проти церковщини. Та, зрештою, різні можуть бути форми об'єднань, де сходяться люди, ховаючись від блюстителів державного порядку.

— Все-таки мені подібні зібрання нагадують сентиментально-моралізаторську комедію, в якій лише не вистачає зітхання дам.

— Але навіть комедія може обернутися на драму, коли в неї внести поглиблений зміст. Признаюсь вам, що наші завдання далеко ширші. Треба насамперед ближче пізнати людей, привчитись до конспірації, а потім...

Новиков утримався сказати, що під прикриттям масонської ложі в столиці було утворено політичне товариство "Союз порятунку".

— Наша масонська ложа буде відділенням столичної "Астреї". Вам доведеться в ній виконувати роль витії. Тобто проголошувати підготовлені повідомлення, зачитувати твори, що поступатимуть до нас на зразок того вірша, з яким ми познайомились сьогодні.

Іван Петрович дав згоду прибути на збори масонської ложі...

З кожною зустріччю тіснішали взаємини друзів. Новиков знайшов у особі Івана Петровича самобутню, розумну людину...

У 1818 році на посаду ад'ютанта генерал-губернатора Рєпніна прибув з Петербурга підполковник Матвій Іванович Муравйов-Апостол. Він зустрівся з Новиковим.

Ще перед від'їздом зі столиці за участю братів Мурав-йових-Апостолів було створено таємне товариство "Союз благоденства", замість раніше заснованого "Союзу порятунку". Нове товариство виразніше визначило політичну програму, прийняло статут, в якому вимагалося розповсюджувати освіту, засновувати благодійні заклади та готувати державний переворот.

Муравйов-Апостол познайомив Новикова зі статутом "Союзу благоденства", повідомив, що в товаристві намічаються два крила: одні висловлюються за конституційну монархію, а інші — за республіку.

— Республіканці беруть верх, — додав він. — Центральна управа нашої організації покладає надії на українські групи. Ми повинні тримати зв'язки з Пестелем. Цього року його призначено в Тульчин у штаб армії. В Кам'янці перебуває наш друг Сергій Волконський. Полтавська група має розгорнути діяльність спільно з іншими групами. Нам треба мати надійних впливових людей.

— Я вважаю одним з таких Котляревського — автора української "Енеїди", — вставив Новиков.

— Ваші міркування правильні. Я добре знаю Івана Петровича. Він чудово розуміється у військовій справі. Нам треба таких.

— Я маю намір підготувати Котляревського до вступу в нашу організацію через масонську ложу.

— Так... Це виправдано нашою практикою.

— В організацію входять герої Вітчизняної війни, досвідчені і хоробрі командири. Наш шановний Пестель, нагороджений за хоробрість у війні проти Наполеона золотим мечем, покладе його на вівтар великої справи "Союзу благоденства".

— До меча треба і слово нагострити...

— Так... Слово має стати подвійним мечем. Пам'ятаєте, як говорить наш друг Федір Миколайович Глінка:

Свобода! Отчизна! Священны слова!

Иль будете вечно вы звуком пустым?

Нет! Мы воскресим вас!..

В цей час двері кабінету управителя канцелярії генерал-губернатора раптово відчинились, і в них з'явився збентежений Котляревський.

— Яка ганьба! Яка ганьба! — заговорив він.

— Що сталося, Іване Петровичу?

— Насамперед привітайтеся з Матвієм Івановичем і сідайте.

— Матвія Івановича я радий завжди вітати... З того часу, як, пам'ятаєте, розмовляли під Дрезденом...

— Не можна не пам'ятати берегів Ельби...

— Друзі! — заговорив Іван Петрович. — До нас у місто прибула трупа Штейна, і, уявіть собі, найкращий у ній актор Михайло Семенович Щепкін — підневільний кріпак! Душа митця не може бути скована рабством! Це ж ганьба! Це прокляття, найганебніше явище нашого часу!

— Що ж маємо робити? — Новиков, ніяковіючи, переглянувся з Муравйовим-Апостолом.

— Все зробити, щоб добути йому волю! — вів з'апально Іван Петрович.

— Якому поміщикові належить Щепкін? — втрутився Муравйов-Апостол.

— Курським графам Волкенштейнам.

— Твердий горіх... Дешево не віддадуть. Та й без дозволу міністра внутрішніх справ не можна викупити, — зауважив Новиков.

— Михайло Семенович Щепкін говорить, що вже порушувалося питання про його викуп, але Волкенштейни хочуть одержати десять тисяч. І то не відпускну дадуть, а ніби продадуть іншому поміщикові, бо після смерті графа Волкенштейна маєток перейшов до опікуна, який може продавати кріпаків, а давати відпускні не має права.

— Тут потрібні не тільки кошти, а й багато іншого, — пояснював Новиков.

— Та й кошти не малі. За такі кошти поміщик може купити на Нижегородському ярмарку сотню кріпаків або стільки ж коней, — глумливо зауважив Муравйов-Апостол.

— Ми будемо збирати кошти за вистави, через підписні листи. Залучимо до цього учасників масонської ложі, — гарячкував Іван Петрович.

— Цього замало... Тут потрібні не тільки кошти, а й ім'я людини, що візьметься за цю справу. Добре було б, якби князь Рєпнін або його брат Сергій Волконський зробили купчу на себе, а потім, через якийсь час, дали відпускну. Бо князь Кочубей, як урядова особа, від якої залежить дозвіл на викуп, жорстокий і невблаганний. До того ж він не допустить, щоб поблизу його Диканьки творились такі "беззаконія".

— Ваші міркування, Михайле Миколайовичу, правильні. Я спробую поговорити при нагоді з Сергієм Волконським, а вам треба вплинути на Рєпніна. Він же прихильник мистецтва, — зауважив Муравйов-Апостол.

— Обміркуймо ж детальніше наші заходи і будемо діяти.

35

Одного осіннього надвечір'я, коли тумани залягли долинами Ворскли, Іван Петрович сидів за столом, дописував останні частини "Енеїди". Аж ось раптово відчинилися двері, й важко ввалився подорожній чоловік із торбою за плечима. Високий, виснажений, наполовину посивілий, з глибоко запалими очима, наче намальований при вході до монастиря подвижник. Тільки в гострому погляді не крилося чернечого смиренства.

Стомленим голосом привітався і стояв серед кімнати.

— Семене! Чого ж так, ніби соромишся?

Важко присів біля порога, скинув торбу, поклав біля ніг.

— Де ж ти забарився? Давно ж уже закінчилася війна.

— Кому закінчилася, а кому ні. Семен розстебнув пазуху, витяг з неї жмуток кінськоі гриви, поклав на коліна.

— Оце все, що залишилося від вороного. Виніс він мене з пекельного бою на березі Ельби та й упав підстрелений. Попрощався з ним, відрізав оце на пам'ять. І зараз ніби бачу, якими очима він тоді дивився на мене. Ніби хотів щось сказати... Бережу цей жмуток гриви. Добра пам'ять...

— Не журися, Семене! Виходить, що наш вороний загинув на полі бою як герой!

— Та воно так... Але думалося ще з ним побурлакувати, а може, зустрітися з задунайськими братами. Хотілося напоїти ще раз його в широкому Дунаї.

— Якщо не Отамана, то, може, іншого вороного напоїмо в Дунаї або й в іншій ріці.

— Якби-то... Як говорили колись мої задунайські побратими: "Степ, кінь та воля — ото козацька доля". Оглянувши вітальню, Семен запитав:

— Що ж у вас — усі живі, здорові?

— Поховали за цей час матір...

Лише тепер Семен зняв кудлату шапку.

— Хай легко їй буде... Добра, сердечна стара. Така була приязна та вуркотлива, як голубка.

— Де ж ти ці роки перебував? По яких світах ходив? — перевів на інше розмову Іван Петрович.

— Шукав правду.

— Знайшов?

— Всюди живеться гірко... Ходив, хотів довідатися, який широкий світ... Вийдеш на шлях, глянеш, і здається тобі, що там десь біля дерева на обрії мерехтить його кінець. А дійдеш до того кінця, і знову мерехтить перед очима несходжена безконечність. І знову ідеш... Шукаючи правди, я заходив у церкви, де по-різному службу правлять. Жив з ченцями по монастирях, слухав їхні розповіді. І кожен з них по-своєму шукає спасіння. Хто бреше, а хто вірить тій брехні... Баламутять людей своїми баляндрасами, а правди і не питай... Пішов я самотужки шукати правду.

Задумався Семен, мовчав.

— То хоч небагато знайшов її?

— Трохи знайшов... Тому й повернувся до вашого дому, бо обіцяв прийти і розповісти, як відшукується ота колюча, як ви кажете, мужицька правда. — Ніби збираючись з думками, повів далі: — Найнявся служити до одного панка, був за кучера в нього. Панок той завзятий бити кріпаків та в карти грати. Хоч сам і плюгавенький, зате бахуруватий був. Охоче мене прийняв, бо мав небагато кріпацьких душ. Намічав і мене внести у ревізькі списки, та помилився. Ставши кучером, терпів я од нього багато кривди і образ. Мовчав і виношував свій гнів.

Полюбили мене дворові люди — розповідав їм про походи, про щире побратимство. Підслухав пан мої балагури і велів катувати. "Кого катувати?! Мене, Семена Битого?!" — прорвався таки мій гнів. — "Мене, що не скорився перед катами в Турбаях! Мене, кого доля водила за Дунай і на Ельбу!" Збунтувався я і повів за собою своїх прихильних кріпаків. Наче пішли на штурм Ізмаїла! Зчинився такий заколот, що довелося тікати панові до сусіднього маєтку. Випроводжали мене бунтарі в дорогу, а самі теж лагодилися до втечі тими шляхами, якими я радив їм простувати до Дунаю. Залягала ніч, коли я вийшов уночі на простори, спалахнула пожежа в маєтку, наче освітлювала мені шлях.

— Та це, Семене, ціла життєва повість.

— Як хочете звіть, а по-нашому то зветься шуканням колючої мужицької правди, — виривалися слова, наче з глибини назбираних у житті тривог. — Чимало побратимів я зустрічав і втрачав у мандрах, починаючи од втечі з рідних Турбаїв. Багато ходив шляхами, та не дійшов ними до кінця, — скорботою повивалася розповідь.

Читав у ній Іван Петрович не тільки принесений з мандрівок Семенів невпокій, а й гнів гнаного недолями народу. Поставали вразливі картини ліро-епічного сказання, від якого пашіло достиглими придорожними гірчаками й вітрами розгойданого колосся рідних нив. Поетам належить збирати ці дарунки, щоб у слові передати для поколінь...

— Мені здається, Семене, що ти наче побував у моїх мандрівників-троянців.

— Може... Тільки ваші козаки-троянці все по морях мандрують, а я по суходолі.

— Добилися й вони вже до суходолу.

— То дай боже їм пожити без панів і не зазнавати кріпацтва, бо доведеться знову мандрувати. Так, як оце я все своє життя мандрую та шукаю правди.

— Правду шукати треба. Це так. Але є різні шляхи такого шукання... Шукали правду твої, Семене, турбаївці. Багато наробили бешкету. А справа не поліпшилась... Є шлях шукання правди через освіту, шлях добрості, людяності. Добро треба шукати добром, а не злом.

— То, мабуть, довго його доведеться шукати... А славний волоський побратим Тудор Владимиреску говорив, що добром не доб'єшся... Он як!

В цей час завітав Стеблін-Камінський. Він пізнав Семена.

— Це ти, Семене?

— Виходить, що я, коли Семеном називаєте... Вже сутінки кутали кімнату.

Семен, як і колись, підійшов до грубки, почав розпалювати вогонь.

36

Готувались до вистави "Ябеда". Репетиції цієї п'єси принесли багато турбот не тільки тому, що Іван Петрович поважав її автора Капніста, а й прагнув залучити до театру якомога більше глядачів. Він вважав п'єсу однією з кращих, хоч не все в ній йому подобалося. Однак не наважувався сміливо вносити зміни та доповнення, як це робив у інших п'єсах.

Після однієї репетиції розповів Щепкіну про свої роздуми над "Ябедою".

— В п'єсі є Добров і Кривосудов, є Хватайко і Прямиков; є тут добро і зло, правда і кривда, доброчинність і криводушність. Але нема душевної простоти, не чути аромату наших ланів, вишневих садів... Ви мене розумієте?

— Не тільки розумію, а й відчуваю душею артиста... В таких п'єсах я виконую роль, здебільшого декламуючи, проголошую устами героя високі істини. Але п'єса сковує дію, не дає простору гри... Я проголошую устами героя ідеї, закликаю до правди, до людяності, але не відчуваю у цьому життєвої простоти, правди священних почуттів. Тому я з більшою охотою граю ролі в п'єсах Лопе де Вега, Шекспіра, Мольєра. Там більше життєвої правди, оптимізму.

В роздумах актора-кріпака Іван Петрович відчував свіжий голос, в якому артистичність сполучалася з народними поняттями краси.

— Хочеться до цього ще додати... — обізвався Котляревський. — Народ, який пробуджується, не може не прагнути до правди у своїх почуттях. Народ, якому історія мусить присудити майбутнє...

— Нових нам п'єс треба! Нових героїв! Цими п'єсами треба вивести театр із вузьких приміщень, де збирається

купка людей для домашньої втіхи. Треба дати ширші простори для голосу артиста!

Все сказане артистом-кріпаком ніс із собою у тиху кімнату свого дому, ніс образи народної драми, які зароджувалися, полонили його думи, хвилювали уяву. На порозі зустрічав Семен, стурбовано звертався:

— Так довго забарилися. Такі задумливі... Чи не закохалися часом у кого?

— Так, закохався...

— А хто ж вона,та краля?

— Така, що не дає спокою ні вдень ні вночі, бо хвилює серце і тривожить душу...

— Як же її звати?

— Ще нема їй ім'я...

— Дивно... Без ім'я не можна...

Довго на самоті думав Іван Петрович. Поставала в уяві проста дівчина-полтавка, щира, добра, що любить матір.. Батька нема... Коханий давно пішов на заробітки, обіцяє повернутися... Сватається заможний пан... Мати вагається... І все це переплітається народними піснями. В таких роздумах відсуваються десь на другий план виплекані раніше образи козаків-троянців, їх заступає постать сердечної, ніжної, як пісня, Наталки Полтавки. Очевидно, так треба і назвати задуману п'єсу — "Наталка Полтавка".

Вранці, коли Семен зайшов у кімнату, Іван Петрович сказав:

— Ти запитував, як звати її?

— Так, запитував... Не можна закохуватись, не знаючи ім'я...

— Її ім'я Наталка Полтавка.

— Хороше ім'я... Щасти вам на все добре.

— Але це ж тільки в думках...

— Коли в думках, то може бути й на ділі. Так воно водиться...

Шукав тепер нагоду повести раніше обіцяну розмову з Преженковською. За останні роки вона, незважаючи на свою молодість, набула сценічного досвіду й популярності, встигла прославитись у харківських виступах разом з Щепкіним у трупі Штейна.

Нагода трапилась після однієї чергової репетиції. Іван Петрович запросив акторку послухати текст дій "Наталки Полтавки", в яких героїня виконує пісні. Тетяна Гнатівна була вражена зачитаним.

— Вважаю честю для себе виступити в такій ролі. Обіцяю вкласти в неї найсердечнішу щирість, — акторка нагородила автора приязною усмішкою.

— Спасибі, Тетяно Гнатівно... Прошу дозволу вести цю роль за моєю консультацією... Особливо треба подбати про костюм героїні. — У Котляревського промайнула думка про вбрання, що його у незабутні святкові дні одягала його подруга юності. Тож вона сама колись квітчала вбрання народними вишивками.

— Так... Для виступу на сцені багато важить вбрання акторки, — погоджувалась Преженковська. — Ваші поради в цьому виконуватиму.

— Треба, щоб це вбрання було художньо-народним. Адже в кожній вишивці й мережці проглядає душа народу... При вашій вроді це буде чарівно...

— Ой, не говоріть такого, Іване Петровичу, — зашарілась акторка й пройняла іскрами свого погляду співбесідника, простерши йому руку...

Під враженням розмови Іван Петрович прибув на виставу "Ябеды" Капніста. Серед глядачів був і автор п'єси. Починали виставу, за звичаєм, декламаціями. На цей раз Котляревський приготував для декламації вірш, який відповідав його настроям та роздумам, сам зачитав його. То була поезія Капніста "Разлука".

Лилися слова задушевної декламації. Зворушливо закінчував декламатор:

Ведь не смерть нас разлучила,

Возвратится милый друг.

І декламація, і вистава пройшли з успіхом. Задоволений Капніст запросив до себе на вечерю Івана Петровича, артистів та своїх друзів. Серед них були Новиков та Муравйов-Апостол.

Підіймаючи старечою рукою перший келих, Капніст промовив:

— За здоров'я служителів сценічного мистецтва! За успіхи артистів! За успішну виставу, що принесла нам сьогодні багато приємності. Схиляюся перед тими, хто своєю грою на сцені несе світ розуму і почуттів. Схиляюся перед мистецьким покликанням артиста! Хочу зараз домовитись і запросити всіх присутніх до себе в Обухівку після того, як відбудеться ще інша вистава з не меншим успіхом! А тепер прошу промовити слово Івана Петровича, якому ми вдячні за організацію вистави.

Котляревський несміливо підвівся:

— Дякую за добре визнання вистави. Я називаю першими винуватцями успіхів у цій виставі Михайла Семеновича Щепкіна і Тетяну Гнатівну. Вони принесли розквіт своїх сил на нашу полтавську сцену, освітили її життєвою силою. — Звернувши приязний погляд на Щепкіна, Іван Петрович мовив далі: — Хотілося б, щоб Михайло Семенович не тільки зі сцени, а й тут, у колі прихильників, сказав кілька слів, допоміг нам зрозуміти таємниці артистичного мистецтва.

— Просимо, Михайле Семеновичу! — загули голоси. З келихом у руці Щепкін виглядав не так артистично, як на сцені. Перед учасниками

вечора стояв скромний, навіть сором'язливий молодий чоловік, в очах якого крився затамований смуток. Ніхто не звик таким бачити артиста, який потішав багатьох своїм сміхом.

— Правильно, що артист несе через сцену світло розуму й почуттів. А світло є завжди наслідком горіння. Навіть у трагедії, коли артист удає, як згорає пристрасний герой, сіється крізь пітьму умовності світ жорстокої правди. Артист, і ридаючи, і сміючись на сцені, навіть удаючи блазня, розкриває душу людини, що є прикрасою всіх прикрас на землі. Серце артиста завжди прагне до краси, до волі... І тоді, коли він сміється, а душа його ридає, і тоді, коли він читає урочисті оди, а гіркотою наповнене серце щемить... Артист може зносити і приниження, і образи. Від нього вимагають сміху і сліз... Прошу пробачення... Так думає і почуває артист-плебей...

З очей Михайла Семеновича бризнула сльоза і впала в келих, який він підніс до своїх уст.

Раптово обізвався Муравйов-Апостол.

— Підношу келих і закликаю до звільнення артиста від кріпацтва! Кладу на це святе діло золоту табакерку, що одержав разом з нагородами у Вітчизняній війні.

В залі на мить запанувала тиша, лише покотився дзенькіт келихів. Іван Петрович нахилився до артиста. Капніст звівся, промовив:

— Ваш учинок, Матвію Івановичу, гідний похвали і підтримки.

37

Збори масонської ложі "Любов до істини" відбувалися в Писарівці — маєтку Новикових. Тут зустрівся Котляревський з давнім своїм знайомим Василем Лукашевичем, якого знав як організатора козацького полку в

Переяславському повіті. Він був активним членом товариства "вільних каменярів". Прибули на збори С. Ф. Левенець, Л. М. Дяков та інші масони.

Управитель масонської ложі Новиков підготував до зборів— уривки біблійних текстів, які могла бути використані для поширення протестантських настроїв.

У затемненій завісами кімнаті на столі, застеленому чорним покривалом, мерехтів синій вогник лампадки, кидаючи мляві одблиски на присутніх, що сиділи, вдягнені в традиційні для "вільних каменярів" мантії. На столі лежала біблія. Все це надавало підкресленої таємничості.

Спершу Новиков повідомив, що уряд посилено переслідує зібрання масонських лож. На це Лукашевич, з властивим для нього гумором, зауважив словами "Енеїди", поглянувши на Котляревського:

Коли кого міх налякає,

То послі торба спать не дасть.

Іван Петрович нічого не відповів. Він уже тримав у руках біблію і, виконуючи обов'язки "витії каменярів", почав зачитувати помічені в ній Новиковим місця.

Помірно, виразно і урочисто лилися слова "витії":

— "А хто зробить шкоду ближньому своєму, тому треба зробити те саме, що він учинив. Перелом за перелом, око за око..."

Пауза... Роздуми...

— "Не вливають вина нового в міхи старі; а то прорвуться міхи, і вино повитікає, і міхи пропадуть". Пауза... Меркне вогник лампадки.

— "На ріках вавілонських, там сиділи ми і плакали, згадуючи про Сіон..." Пауза... Тихий шепіт...

— "Ти віддав нас на погорду сусідам нашим, на посміховисько й наругу тим, хто живе навколо нас. Зробив нас притчею в народів, предметом покивання головою для чужинців..."

Пауза...

Блимнув, затріщав вогник лампадки...

— "Ви сіль землі. Якщо ж сіль втратить силу, то чим зробиш її солоною? Вона не потрібна ні на що, її тільки викинути геть на попрання людям".

Пауза... Роздуми...

— "Усьому свій час, і кожна річ має пору під небом".

Далі зачитувалися біблійні епізоди з життя Соломона, Давида, Саула. Ізраїльтяни обирають царем Саула, який кує із золота престол і множить бідність, безчестя в країні.

— Древня мудрість завжди оновлюється, — пояснював Новиков. — Ми понесем древню мудрість, наповнюючи її новими ідеалами.

Роздуми обривалися тихими речами. Блимав млявий вогник лампадки.

— Ми не тільки "вільні каменярі", а й грабарі, що прокладають шляхи через небезпечну трясовину, — вів далі Новиков. — Наша масонська ложа повинна мати вплив у всіх галузях життя. Зараз розвивається торгівля, зароджується промисловість. Знайшлися і в нашій країні мастаки, що побудували пароплав. Стає до ладу парова машина, яка несе зміни в господарському житті. Тепер на дерев'яному ралі кріпака далеко не поїдеш. А відкриття нових портів вимагає пшениці.

— То давайте наші шляхи освітлювати не цими лампа-дочками масонськими, а смолоскипами, — зауважив Іван Петрович, закрив оздоблену кованим сріблом біблію, від чого захитався вогненний язичок у лампадці, відриваючись від ґнота. Ще мить — і він погас.

Стривожені масони замовкли. Обізвався Котляревський:

— Витії належить говорити і в пітьмі... Жодна пітьма не згасить світла совісті. Адже найтемніше буває перед світанком, — з цими словами розчинив вікно.

Війнуло свіже повітря, і в кімнату влетіла пташка. Від несподіванки масони загомоніли. Пташка попурхала і сіла на біблію.

— Це символічно, — обізвався Новиков. — Пташка символізує чистоту людських душ. Провидіння підказує нам ширити братерство.

— Нема нічого несподіваного в тому, що до нас завітала пташка. Очевидно, яструб її загнав сюди, — зауважив Котляревський.

— Коли так, то це ще знаменніше. Пташка знайшла спасіння від яструба...

— А буває так, що пташки гуртом і яструба поскубуть та попатрають.

Розмови набували практичного змісту, масони скидали з себе дивовижні мантії і сідали в тісніше коло.

Закриваючи збори масонської ложі, Новиков говорив:

— Через наше братерство переможе дух істини...

— А в яку клітку доведеться потрапити тому духу істини?

— Ви, Іване Петровичу, невиправний гуморист.

— Я хочу конкретно уявити той дух істини, — продовжував сперечатися Котляревський.

— Поняття це визначить історія...

— Всяка буває історія і різні історики. Біблію теж можна по-різному пояснювати або й заперечувати.

— А що ви наважитесь заперечити, що вам не подобається в ній?

— Не подобається, що бог створив людину по своїй подобі. Мені здається, що без цієї подоби людина була б сміливішою, веселішою і не так би лякалася пекла...

Після зборів "вільних каменярів" Новиков, Муравйов-Апостол, Лукашевич, Котляревський мали ще окрему бесіду.

Потім він завітав до Щепкіна, розповів йому про масонське зібрання.

На другий день Щепкін запросив Івана Петровича піти разом на ярмарок. Спустилися з гори Панянки на просторий майдан, що слався аж до Ворскли. Тут юрмилася сила-силенна люду. Галас сплітався з ревінням волів та корів, свинячим кувіканням, меканням овець. Навіть монастирський басовий дзвін не міг заглушити ярмаркового гамору.

Здавалося, що під монастирською горою розпласталася багатобарвна велика жива істота. Вона ворушилася, повзла і пила з Ворскли воду. Повітря ніби колихалося сизими хвилями.

Друзі поринули в натовпі. Михайло Семенович торгувався, купуючи в'язку тарані з чумацького воза, викликав чумаків на розмови, змушував їх і лаятись, і жартувати. А купивши тараню, сказав Івану Петровичу:

— Мене цікавлять розмови, рухи, пози, звички простих людей, вираз обличчя у гніві і в гуморі. Народ — великий артист. Все справді артистичне криється в народі. Це — найкраща школа. Якщо раніше вимагали від артиста урочистих жестів та інтонацій, то життя висуває нові вимоги артистичності.

В центрі ярмаркового майдану тяглися ряди виробів ткацьких, кравецьких, чинбарських, лимарських, шевських, теслярських, ковальських. Тут були підупалі цеховики, які не витримували конкуренції зі спритними промисловцями. Тому цехмістри з довгими палицями в руках та ратмани ходили без колишнього гонору й губилися серед синьожупанного міщанства.

Зате спритно в натовпі нишпорили всілякі жевжики, хихикали веселі молодиці та пустомелі.

З явився виборний із заворсклянського села, пов'язаний рушником, а з ним, теж пов'язаний хусткою, пан возний. Обидва напідпитку. Загомоніли міщани:

— То наш пан возний заручився... Завзятий юриста, з живого і з мертвого здере.

— Та й посватав дівчину — вродливу сироту чесного роду...

Виборний з возним зупинилися біля курських богомазів, щоб купити вінчальні ікони. Продавець багато говорив, вихваляючи свій крам.

— Чи ти свого язика, чи ікони продаєш? — поспитав його виборний.

Поруч вигукував продавець квасу. До нього підійшов чумак з мазницею. Дивився-дивився на продавця, а далі запитав у виборного:

— Скажіть, добродію, що то він вигукує: "ржяной квас"?

— То таке питво, що від нього людина заірже. Тому й "іржяной квас" називається. Обізвався і возний:

— Сіреч... Теє-то як його, напій прохладительний і весьма-очень іскусно зділаний. Даже наша весьма пристойна дияконіха вельми несорозмірним глеком п'є для прохлажденія обільної утроби.

— Нам таке питво не годиться. Краще б таке, щоб не іржати конем, а заревти волом. А де тут дьоготь продають?

— Дьогтю питаєш? Ха-ха-ха, — брався за боки виборний. — Тут тільки витрішки продаються.

— То торгуйте ними на здоров'я, — зауважив чумак і поціс далі свою мазницю.

Щепкін із захопленням спостерігав, прислухався до розмов.

— Підемо подивимося на лицедійство, — возний потяг виборного на кінець майдану.

Щепкін з Іваном Петровичем пішли слідом. Натрапили на різні розваги, ігрища. Співали бурсаки, танцювали цигани, водячи загнузданого ведмедя.

Увагу привернув мандрівний жебрацький хор, в якому співали чоловіки, жінки, підлітки, виконуючи псалми та народні пісні. Хор обступили колом люди. Михайло Семенович уважно прислухався.

— Чудові голоси, — кинув він Івану Петровичу, який зосереджено вловлював звуки сильного жіночого голосу, відчуваючи в ньому ніби щось знайоме. Та не міг збагнути, де чув подібний голос, і вирішив: "У кожному тужливому жіночому голосі чути щось рідне для багатьох".

Простуючи далі, Михайло Семенович говорив:

— Тут народжується мистецтво. Треба підняти завісу, за якою проходить у всій різнобарвності життя народу, що вміє чудово співати, вразливо і гостро сміятися, пристрасно любити, глибоко сумувати. Нам треба замінити на сцені і сентиментальну слізливість і абстрактну людину звичайними, щирими почуттями.

— Цілком поділяю ваші думки...

— Сподіваюся, що своєю "Наталкою Полтавкою" ви відкриєте двері в широкий світ. У вашій п'єсі я обов'язково виконуватиму роль, яку ви запропонуєте.

— Інакше я не мислю! Хочу, щоб цю роль виконували ви не як кріпак графів Волкенштейнів, а як вільний актор. Дві події мають відбутися в нашому місті — вистава нової п'єси і ваше звільнення.

Повернувшись додому, Іван Петрович думав про жебрацький хор. Виходив на ґанок, вдивлявся в закутаний темінню ярмарковий майдан. Там біля циганського шатра мерехтіло вогнище. Звідти легким подувом розносилось наснажене кінським потом повітря, чувся циганський лемент, крізь який прорвався голос жіночої пісні. Вона лебединим риданням покотилась, б'ючись об придорожні явори, але швидко обірвалася, ніби пірнула в темну безодню, викликавши нову тривогу й роздуми.

"Піти пошукати цю співачку, — промайнула думка, — але куди йти серед ночі?"

39

Після ярмаркового концерту стомлені жебраки розташувалися на ночівлю поруч з циганським табором під старезним дубом, що могутньо розкидав край шляху свої віти.

Кутаючись у лахміття, відпочивали жебраки. Тільки їх бородатий вожак, ніби біблійний пророк, з костуром у руці обходив навколо, прислухався. Віддалік линули металеві ридання монастирського дзвону. Нерухомо сиділа жебрачка, і її думки снували химерні тканини під шелест дубового листя. Мимохіть криком стривоженої душі вирвалася з її уст мелодія "Віють вітри, віють буйні", розляглася просторами.

Жебрацький ватажок принишк, знав, що співачка часто співає цю пісню, вишиваючи рушничок — червоні кетяги калини і чорні листочки віночка. Вишиє рушничок, комусь подарує, а потім знову вишиває інший тим самим узором. Коли хто розпитує, для кого вишиває, то мовчить — тільки зітхне.

Уже кутала вечірня темінь надворсклянські долини. Жебрачка тішила свій погляд вечірньою зорею, що меркла, ставала лазуровою.

Разом з нею меркли потомлені очі жебрачки — вона засипала, поринаючи в таємничі видіння.

Ось перед нею, ніби а туману, проступив кущ калини. Легким метеликом лине назустріч червоним гронам. Ламає віти, сплітає віночок, несе до Дніпра, хоче накинути на голову тому, що сидить під дубом. Простягає руку, але не може дістати до нього. Ось-ось має покласти віночок на його задумливе чоло, а воно далі відпливає за хвилею. Знову підбігає... Вже близько, можна обняти. Та тільки простягне руки — він далі... Ось ніби чує його голос... Такий теплий, ніжний. Серце тремтить у чеканні. А потім все обволікається туманом і тіло пронизує холод.

— Не тікай! — гукає і прокидається.

Серце, як та чайка, тріпоче крилами, пливе по лазурових переливах, шукаючи гніздечка. Хочеться, щоб повернувся жаданий сон, ще приніс тривогу...

А ледь-ледь засірів ранок, вожак звелів підійматися і лагодитися в дорогу, розповідаючи про нічну пригоду:

— Приходив уночі до циганського табору якийсь дивний чоловік... Питав ту, що співає. Циган відрядив його, домовившись вранці про це поговорити... То, мабуть, пашпорти мають перевіряти. Треба поспішати в дорогу! Тікаймо швидше, щоб позбутися напасті.

Жебраки хутко вийшли за Зіньківський шлях, вирушили до Диканьки.

Червіньковими килимами стелилися придорожні гаї. Ішла жебрачка назустріч недолі, несла в смутком повитих очах іскри зрадливих надій. До її обвітрених ніг схилялися прибиті пилом головки зів'ялого ромену.

Ішла горем бита жінка і несла скорботу в невідомі світи. Несла таку пекучу тугу, яку носили невільниці, коли перед ними стелилися несходимі шляхи до турецьких гаремів.

Здавалося, що то не тумани залягали край шляху по долині, а непроглядний сивий смуток. Ніби пливла в ньому лебединим плеском жінка-полтавка.

Колихалося перед очима легке павутиння і тануло разом з хмарами у вітровійному безмежжі.

Попереду жебрацької ватаги важкою ходою брів у дорожній пилюзі з костуром у руці старий ватажок. Вітер розчісував його сиву бороду і замітав жебрацькі сліди.

40

Нелегко було переборювати всі непередбачені перепони, щоб викупити Щепкіна. При кожній нагоді Іван Петрович натякав друзям про необхідність прискорити звільнення актора. Довелося зрештою переконати гуманного князя Рєпніна. До того ж Сергій Волконський, відгукнувшись на прохання Муравйова-Апостола, звернувся до брата і обіцяв взяти участь у благородній справі. Але багато ще не вистачало до десяти тисяч, які треба було сплатити за Щепкіна. Рєпнін вніс найзначнішу суму і оформив купівлю на своє ім'я. Це було в кінці 1818 року, коли Котляревський уже закінчував п'єсу.

Незабаром до Рєпніна з'явився керівник трупи Штейн, подав контракт, підписаний ним ще з Волкенштейнами на Щепкіна, і просив переписати його з внесенням імені нового власника.

— Моя совість не дозволяє підписувати подібні контракти, — відповів князь.

— Світлий князю, — благав Штейн, — я маю з трупою переїхати в інше місто. Але без контракту не можу повезти з собою Щепкіна.

— То й добре. Залишайтеся з трупою на кілька років у Полтаві. А потім я дам відпускну Щепкіну, і він повернеться з нашої губернії вільним актором. До того ж часу я прошу поводитись з ним, як з людиною нікому не підлеглою, крім мене. Що ж до перебування вашої трупи в Полтаві, то можу запевнити — в місті вистачить роботи. Тут інтерес до театру поширюється з розвитком торгівлі, ремісництва. Тепер не та Полтава, що була двадцять літ тому.

Великодушність князя приголомшила Штейна. Тепер він не міг свавільно ставитись до актора. Більше того, — сам Штейн потрапив у залежність від Щепкіна, без участі якого в трупі не міг він мати належного успіху.

Найбільше радів з цієї події Котляревський, готуючись дати виставу "Наталки Полтавки" з участю Щепкіна.

І ось у новому приміщенні полтавського театру відбулася прем'єра "Наталки Полтавки". Крім місцевої знаті, театр заповнили купці, ремісники, різночинська інтелігенція. В губернаторській ложі сидів Рєпнін з княгинею і одинадцятирічною княжною Варварою. Брат Сергій Волконський, що приїхав у гості, теж був тут разом з нареченою — юною красунею Раєвською. В іншій ложі сидів любитель театру відомий вельможа Дмитро Прокопович Трощинський з своїм родичем Василем Панасовичем Гоголем та його десятирічним сином Миколою Гоголем — учнем полтавського повітового училища.

В театр запросили своїх друзів Новиков і Муравйов-Апостол. На хорах купчилися простолюди...

Піднялася завіса... Зі сцени повіяло поезією рідної Надворсклянщини, України. Глядачі з сердечним завмиранням побачили прості краєвиди.

Не палаци, не церкви постали перед очима, а сільська похила хата, повита вишневим садком. З неї вдійшла Наталка, несучи відра на коромислі. Прямує до криниці, ставить відра... Замислилась... Полилася пісня "Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться". По голосу глядачі пізнають Таню Преженковську. Але тут вона не така, як в інших п'єсах. Сама роль підказувала їй інше виконання.

Постають нові й нові сцени. Викликає сміх кумедний возний Тетерваковський своєю каліченою мовою. Не один з присутніх чиновників пізнав самого себе.

Розгортається на сцені зіткнення двох сил. З одного боку — честь, гідність, повага, щирість почуттів, з другого — моральна обмеженість, крючкотворство, формальне існування людини.

Міняються картини, відкриваються двері хати Терпелихи — матері Наталки. Ллється пісня "Чого вода каламутна", і здається, що хвиля збиває каламуть у чистій течії Ворскли.

А от почулася пісня "Дід рудий, баба руда"... Публіка завмирає. З'являється в ролі Макогоненка улюблений актор Щепкін. Він не вдається до штучних прийомів комізму. Все в ньому просте, звичайне, правдиве. Але глядачі сміються. Сміх викликає разюча правда. Саме такими невгомонними, розважливими, хитрими доводиться часто бачити сільських виборних або безжурних чумаків.

А от вражає своєю широкою, як степове роздолля, вдачею бурлака Микола. Такі й пісні його, така й мова.

Лунає зворушлива пісня "Сонце низенько" — з'являється Наталчин коханий Петро. Задушевно звучить розмова бідних юнаків Миколи і Петра, вони розуміють один одного, стають побратимами. "Знаю я добре, як тяжко бути сиротою і не мати містечка, де б голову приклонити", — звучать щирі слова бурлаки.

Відданість, щирість, любов перемагають. Наталка після тяжкої душевної драми досягає щастя.

Заключна картина, побудована драматургом за принципом сценічного ансамблю, викликає піднесення.

Падає завіса. Глядачі просять автора вийти на сцену. З'являється Котляревський, зустрінутий бурею оплесків. Генерал-губернатор запрошує його в свою ложу. Сюди з'являється і Трощинський. Поздоровляють автора з перемогою. Капніст запрошує Котляревського і акторів прибути до нього в Обухівку.

— А від Обухівки не так далеко і мої Кибинці, — обізвався Трощинський. — Дамо виставу в моєму власному театрі...

Коли Іван Петрович вийшов з ложі генерал-губернатора, його оточили артисти. Підійшов, вітаючи, Стеблін-Камінський, а з ним молодий харківський літератор Орест Михайлович Сомов, який співробітничав у журналі "Украинский вестник". Він передав Котляревському вітання від харківських літераторів, а від Гулака-Артемовського подарунок — примірники журналу з його байками.

Іван Петрович запросив друзів до свого дому. Але тут обізвався Щепкін:

— Пропоную прогулянку на Ворсклу!

— На Ворсклуї На Ворсклу! — залунали вигуки. Тоді подав свій голос і Семен Битий, що весь час осторонь спостерігав за Іваном Петровичем:

— Можу провести до рибальського куреня. Там добудемо і казана, і рибу!

— Це чудово! На Ворсклу! — гукнув Щепкін і рушив на шлях, а за ним інші.

Стояла тиха місячна ніч. Гомінкий гурт спускався по Панянці до Ворскли. Зупинилися коло берега, розпалили вогнище, принесли від рибалок казана і риби. Щепкін, сидячи поруч Семена, підкидав у вогнище цурпалки, їх обох обдавав дим.

— Це добре, — говорив Щепкін, — коли б'є в обличчя дим. Мені пригадується мати в закуреній димом хаті. Завжди вона була обдимленою, і я її, навіть заплющившись, упізнавав по димному духу.

— А мене коли обдає дим, то ніби виринають з нього задунайські побратими навколо козацького вогнища, — обізвався Семен.

Місяць поволі котився на захід, нахиляючись до Ворскли, а зорі снували по землі шовковими нитками прозорі мережива. Природа зливалася в єдину гармонію з людиною, торкалася її душі, вселяла почуття приязні, дружби, любові.

Поруч Івана Петровича сиділа Преженковська. Вона поклала руку на його голову і грайливо перебирала чуб. Від цього ставало тепліше, душа розкривалася для радощів і скорботи. Здавалося, ніби прозорішала вода в пітьмі ночі. Тоді хвилини наповнювалися дивною музикою. Уявлялась дорога пісня, яку так вправно виконувала артистка. З тією піснею думки переносились у пережите минуле. Поглянув на сусідку. Зараз вона здавалася йому чарівною.

— В цьому Наталчиному вбранні ви якась особлива. Я уявляю вас такою не в сценічній грі, а в житті.

— Для мене сцена і життя нерозмежовані.

— Хотів би вас завжди бачити такою.

— У цьому вбранні?

— Так, у цьому вбранні і такою ж сердечною.

— Обіцяю бути такою.

— І завжди виступати на сцені в такому вбранні?

— Обіцяю...

Преженковська потисла йому руку і поклала голову на плече. Іван Петрович відчув, як тривожно забилося серце, а в думці роїлось питання: "Це правда чи артистична гра, пустотлива розвага? Що може вмістити в собі серце людини?"

Раптом думки розвіялись срібним дзвоном дівочого сміху Ніби збагнувши роздуми свого сусіда, Преженковська голосно засміялася. Той сміх поглинув музику тиші... Жаринки меркли на кострищі, вітер оживляв їх тихими поцілунками, а навколо розливалася над плесами зачарована темінь...

Червоною загравою вже займався схід, розсипав рожево-райдужні перлини по дрібній росі.

До Івана Петровича підійшов Щепкін, обняв його:

— Друже рідний! У цій гармонії буття, в гармонії неба і землі я пізнаю таємницю нашої дружби... Хочеться обійняти не тільки тебе, а й наш народ, що виплекав таку чарівну пісню. Хочеться обійняти весь світ, що породжує красу почуттів, які линуть з віків минулого і б'ються в невідомі далі!

Вранішній вітерець підхопив слова, покотив радість тихою, пробудженою хвилею.

41

Разом вони сприймали всю принаду і втому подорожі — їхали з артистами в Обухівку на запрошення Василя Капніста. Кожні гони шляху несли друзям щось невідоме, відкривали нові картини. Серпневе сонце не пекло, а лащилося, і люди поділяли між собою його тихі усмішки.

Часом усмішки гасли на устах, коли зустрічалася валка понурих від тяжкої подорожі чумаків або потомлених кріпаків, що пленталися, мов очманілі, повертаючись з панських ланів. Зникала, усмішка і з лиця Щепкіна.

Будинок Капніста в Обухівці не відзначався розкішними прикрасами та готичними вежами, як у маєтках інших поміщиків. Василь Васильович любив простоту в побуті і поводженні, незважаючи на своє становище і обрання його в 1817 році губернським маршалом дворянства. Простоту сприймала душа поета так, як писав у своєму вірші "Обухівка":

Приютный дом мой под соломой,

По мне, — ни низок, ни высок,

Для дружбы єсть в нем уголок;

А к двери, знатным не знакомой,

Забыла лень прибить замок.

Горой от севера закрытый,

На злачном холме он стоит;

А Псел, пред ним змеей извитый,

Стремясь на мельницы, шумит.

Капніст не давав бучних бенкетів "на три губернії", не тримав придворного хору з кріпаків, які прославляли б пана перед гостями. В цьому будинку ніколи не бував ні Аракчеєв, ні інші високі чиновники. Зате у його стінах зріли передові погляди Олексія Васильовича Капніста, Миколи Івановича Лорера, тут охоче бував Пестель, брати Муравйови-Апостоли, Сергій Волконський, Михайло Новиков.

І тепер всі вони були присутніми, коли в Обухівці гостювали Котляревський та Щепкін. В старосвітській просторій вітальні столи було накрито килимами, заставлено стравами, срібними келихами. На стіні висіли фамільні портрети.

Василь Васильович пояснював гостям:

— Це портрет мого діда Петра Христофоровича Капнісоса, героя грецького повстання проти турецького гноблення. А це портрет моєї матері — українки Софії Андріївни. Ото й килими є пам'яттю моєї матері. Під сволоком цієї вітальні я прожив шістдесят років. Прошу гостей у цій фамільній вітальні Капнісосів сідати за стіл.

Господар запропонував наповнити вишнівкою та слив'янкою келихи і звернувся до гостей:

— Коли виставляли в полтавському театрі мою "Ябеду", я пообіцяв запросити артистів у Обухівку, якщо відбудеться нова вистава ще з більшим успіхом. Таке сталося. "Наталка Полтавка" перемогла всі інші вистави в полтавському театрі. Спасибі автору і акторам!

Вся обстановка схиляла присутніх до простого поводження, до відвертості й дотепів. За столом розмовляли про різні новини. З подіями у політичному житті був добре обізнаний Пестель. Знаючи Василя Капніста як противника аракчеєвського режиму, Пестель сміливо розповідав про нещодавнє чугуївське повстання військових поселенців.

— А в Шебелинці селяни вчинили заколот, — говорив він, — забарикадувалися возами колом у кілька рядів і вели бій з каральними військами.

— Панове, — обізвався Новиков, — яку з подій цього, 1819 року майбутній історик поставить на перший план — чугуївське повстання чи виставу "Наталки Полтавки"?

Цей дотеп примусив зніяковіти Котляревського. Щепкін непомітно потис йому руку.

— Обидві події варті уваги, — відповів Сергій Мурав-йов-Апостол, — бо обидві вони є повстаннями проти...

— Повстаннями проти всього, що сковує думку, почуття, гальмує наш розвиток, — додав Новиков.

Після обіду гості розійшлися на прогулянку. Котляревський і Щепкін спустилися на берег Псла. Сонце, сідаючи над обрієм, розсипало проміння в прозорій хвилі, вигравало відблисками на чистому піщаному дні. Лягав на землю теплий вечір. Плескіт води, сюрчання невгамовних коників у прибережній траві зливалися в дивну мелодію, яка пливла за хвилею у вечорові сутінки. Земля пахла, мов розігрітий віск, дихала своєю родючістю.

В цей час Іван Петрович пожалкував, що не прибула в Обухівку Таня Преженковська, до якої він звик під час репетицій і відчував якусь теплу приязнь.

"А може, більше щось?" — запитував себе в думках і відповідав: "Ні... Тільки звичка, й не більше..." А чому вона не погодилась їхати разом?.. Дала обіцянку Трощинському їхати з ним у ридвані в його маєток у Кибинці. "Ми там зустрінемося", — тільки посміхнулася. А на запитання: "У цьому ж убранні Наталки Полтавки?" — відповіла: "У цьому. І з любимою вашою піснею "Чого вода каламутна"...

Здається, що то була щира, задушевна розмова. Вона й тепер полонить думки, що виплітають прозорими нитками картини, на які лягали тіні пройденого. То вони викликали тиху радість, то гіркоту, давно приховану в глибині серця. Здавалося, що й небозвід нахилився, прислухався до тих думок.

Пливли наповнені сердечною музикою хвилини... Та раптово Щепкін розвіяв ті думи піснею:

З того часу, як женився.

Я ніколи не журився,

Ой чук, Тетяна

Чорнобрива, кохана.

То він імпровізував пісню Михайла Чупруна з п'єси "Москаль-чарівник", яку щойно закінчив Котляревський, маючи намір виставити її в кріпацькому театрі у Кибинцях, куди мав запрошення від Трощинського...

А в одній із альтанок зібралися учасники таємного товариства — Пестель, Сергій Волконський, Олексій Капніст, Лорер, брати Муравйови-Апостоли.

Новиков повідомив однодумців про свою дружбу з Котляревським, якого він морально готує до вступу в таємне товариство. Присутні схвально поставились до цього повідомлення. Однак це суто конспіративне зібрання провадилося лише з участю цілковито здружених і перевірених учасників таємного товариства.

У тісному колі сиділи прославлені у Вітчизняній війні офіцери, які розгортали боротьбу проти самодержавства. Виділявся своєю поважністю, вольовим виразом красивого обличчя ще молодий генерал Сергій Волконський. Будучи рідним братом генерал-губернатора Рєпніна, він охоче прибув на його запрошення, використовуючи нагоди для зв'язків з учасниками нелегальних груп.

Нагороджений золотою шпагою за хоробрість у Бородинській битві, Павло Пестель привертав до себе увагу енергійністю, задумливим виразом розумних очей, здібностями захоплено й переконливо говорити. Молодший за інших Сергій Муравйов-Апостол приніс до друзів не тільки розкішну густу шевелюру та проникливий вираз темних очей, а й досвід повстання Семеновського полку, що відбулося в 1815 році. А тепер на посаді підполковника служить у частинах, дислокованих на Україні.

Говорили між собою стисло, конкретно, як належить військовим і учасникам нелегальних груп.

— Чугуївське повстання цього року остаточно переконує мене в необхідності встановлення республіканського устрою, — говорив Пестель.

— І революційного знищення царського дому Романових, — додав Волконський. — Настрій в армії тривожний. Зріє військовий заколот. Треба вибрати влучний час і дати сигнал. На півночі діють Рилєєв і його друзі. На півдні розгорнута робота в полках. Навіть рядові солдати за нас.

— Я уявляю військовий переворот з деякою участю народної маси, — вставив Новиков. — Необхідне опертя на народ.

— Народ пробуджується... Це так. Пробуджувались колись і раби, яких вів за собою Спартак... Але нам треба опиратися тільки на свідомих, мужніх бійців. Зараз уже не час ховатися під завісами масонських лож, — наполягав Пестель.

— До того ж уряд забороняє масонські ложі. Полтавська ложа "Любов до істини" закрита, — додав Новиков.

— Вам, Михайле Миколайовичу, — звернувся Волконський до Новикова, — є важливіше завдання, ніж керівництво масонською ложею. Це завдання всього "Союзу благоденства"... Треба виробити проект республіканської конституції.

— Буду виконувати доручення.

— Тримайте зі мною в цьому зв'язок, — зауважив Волконський.

Коли замовкали голоси в повитій диким виноградом альтанці, нічну тишу порушував солодкуватим белькотанням перепел у достигаючому просі та, ніби дратуючи його, розсипала ракша терпкі звуки в шелесті осоки.

На небі попливла з заходу невелика хмарина, волочучи за собою тінь через побілені хати, стодоли, обважнілі плодами садки. Десь на крайнебі хмарина зустрілася з іншою, привітавшись ударом грому. Але серед неба яскраво горіли зорі, а за лісом по той бік Псла ховався вогненно-червоний місяць, запалюючи верхи дерев янтарним відблиском.

Від Псла поверталися Щепкін і Котляревський, наблизились до альтанки, звідки почули знайомі голоси. Хтось читав:

И на обломках самовластья

Напишут наши имена.

Почувся голос Волконського:

— Тільки раб душею може бути тираном над рабами! Іван Петрович завагався — чи зайти в альтанку? Там

раптом зірвалася пісня. Молодий голос Сергія Муравйова-Апостола виводив:

Цар наш німець руський,

Надів штани вузькі!

Чоловічі голоси підхопили:

От так цар,

От так цар,

Православний государ!

На порозі альтанки з'явилися брати Муравйови-Апостоли, Сергій Волконський, Пестель, Новиков. Пісню продовжив Пестель:

Тільки за паради

Він дає награди!

Хор приспівував;

От так цар,

От так цар,

Православний государ!

Далі Волконський могутнім голосом затяг:

А за правду-матку

Гонить на Камчатку!

Підхопили приспів інші. До них приєдналися і Щепкін та Котляревський:

От так цар,

От так цар,

Православний государ!

Щепкін у такт приспівові пішов навприсядки вибивати гопака.

— Ура! Перемога наша! — гукнув Матвій Муравйов-Апостол і в такт танцюристові почав плескати долонями. До нього приєдналися й інші, обступивши колом невтомного завзятця, наче цим відзначали його викуп на волю.

До Котляревського підійшов Новиков, стиха мовив:

— Згадували про вас, Іване Петровичу... На нашу долю випали важливі доручення...

Друзі обіймалися, обмінювалися дотепами. Всіх ласкаво обгортала своєю синьою пеленою задумливо-чарівна ніч.

На ранок в Обухівку прибули з Кибинець від Трощинського запряжені добрими кіньми екіпажі для гостей.

Ще роса лежала на поруділих стернях, як екіпажі в супроводі кавалькади вершників неслися шляхом на Устивицю, а звідти на Миргород, де переправились через річку Хорол, а потім степовим шляхом — до Кибинець у двір Трощинського.

Серед розкішного саду велично красувався білими колонами великий палац вельможі, прославленого ще царицею Катериною. Біля палацу гостей зустрів кріпацький хор і оркестр. Гримнула музика і хор. До під'їзду вийшов старий, але ставний Трощинський, вітав гостей. Груди його рясно утикані регаліями, що нагадували щедру руку імператорів — Катерини II, Павла I, Олександра I. Широка блакитна стрічка через плече відсвічувала в собі сиве волосся колишнього міністра і, здавалося, змоложувала його, приховуючи шістдесятип'ятилітній вік. Тримав він себе як особа, вишколена великосвітськими бенкетами часів Потьомкіна.

Де взялися тут, ніби для декорації, три кобзарі.

— Це ті кобзарі, — пояснював Трощинський, — від яких у цьому ж таки дворі сам Микола Андрійович Цертелєв записав думи і видав їх цього року.

Один з кобзарів тримав у руці книжечку "Опыт собрания старинных малороссийских песней. С.-Петербург, 1819".

— Даруємо дорогим гостям...

Книгу взяв із рук кобзаря Котляревський. Але йому не подобалась ця заздалегідь підготовлена гра. Він не прочитав ні в обличчях кобзарів, ні в придворних співаків та музикантів тієї радості, яку вони повинні були виявляти при зустрічі гостей. Однак думи, які проспівали кобзарі, зворушили Івана Петровича. Він бачив, як ці співи зривали рабську покору й байдужість з кріпацьких облич і запалювали вогні у вогкій муті очей. А найбільше його стривожило те, що не вийшла зустрічати гостей Таня Преженковська. Адже вона раніше прибула сюди з самим Трощинським у багатому, квітчаному позолоченими гербами ридвані, яким користувався господар у столиці, ще будучи міністром. Ось стоїть біля під'їзду і той ридван. А акторки не видно. "Мабуть, забарилася, одягаючи для зустрічі, як обіцяла, вбрання Наталки Полтавки", — промайнула думка.

42

Кілька днів відбувалися в Кибинцях з усією урочистістю великосвітського двору гулянки, давалися концерти, вистави. Тут було виставлено з участю Щепкіна і п'єсу "Москаль-чарівник". Граючи в ній Чупруна, Михайло Семенович показав його зовсім не таким придуркуватим, як заведено було тут зображати селян на зразок Романа у подібній за сюжетом п'єсі Василя Гоголя "Простак".

— Своїм Чупруном ви засоромили мого Романа, — признався Котляревському Василь Гоголь.

— Мистецтво вимагає правди, — зауважив присутній при розмові Щепкін. — Я люблю український народ і не можу на сцені вивертати душу його представників, як вивертають часом для жартів кожух наверх вовною.

Кріпаки, довідавшись, що актор Щепкін наполовину вже звільнений від кріпацької залежності, шукали нагоди поговорити з ним, як з рідним братом. Одного разу співаки перед концертом оточили Михайла

Семеновича, розпитували, звідки він та як позбувся кріпацької залежності.

— Буває щастя людям... А в нас співай пісню, хоч трісни, а їсти не проси, — обізвався один.

Тут нагодився Трощинський, суворо поглянув, і кріпаки швидко розійшлися.

— Так, друже, — кинув Щепкін до Котляревського словами "Енеїди":

Мужича правда єсть колюча,

А панська на всі боки гнуча...

З кожним днем прибували нові гості. Біля під'їзду до палацу стояв іменний ридван лише для вельможних гостей.

Іван Петрович і Щепкін відчували незручність своєї присутності на бенкеті. Гості розташовувалися за столами в кількох залах. Ні Іван Петрович, ні Михайло Семенович не потрапляли в зал найіменитіших гостей. До того ж вони не могли зустрітися віч-на-віч з Преженковською. Та ось трапилася така нагода.

В останній вечір бенкетування було влаштовано концерт. На ньому виступила "королева" вечора Преженковська. Ніби спеціально її не випускали, тримаючи для заключного концерту.

Сам господар вивів її на сцену, тримаючи за руку. Вона була в білій шовковій сукні, рясно заквітчаній блакитними биндами. Іван Петрович заледве пізнав на сцені ту Таню, що так щиро грала раніше Наталку Полтавку. Він похилив голову. А ще більше збентежили його пісні, які вона виконувала. То були нудні романси та похабні пісеньки, дібрані на догоду старому Трощинському, щоб полоскотати його зашкарублі нерви.

Співачка мала не урочистий, як сподівалися від "королеви" вечора, а скоріше — вигляд зляканої людини, її темні очі нервово блищали, погляд розгублено блукав, ні на кому не зупиняючись. З уст виривалися напружено-пронизливі звуки, викликаючи жаль до співачки.

Іван Петрович підвівся і швидко вийшов із зали, ніби втікаючи від якої напасті: подався у темну гущавину саду. Почув за собою кроки. То наганяв його Щепкін.

— Друже, зачекай!

Іван Петрович зупинився, сів на стовбурі поваленого дерева, тяжко дихаючи, промовив:

— Це ганьба... Це не театр, а тортури для актора.

— Будемо боротися за справжнє мистецтво, вільне від рабських пут.

— Добудь, друже, мені скрипку, — попросив Іван Петрович.

Михайло Семенович пішов і незабаром приніс скрипку. Іван Петрович повів смичком, і полилася мелодія — "Чого вода каламутна". Здавалося, що скрипаль вкладав усю свою душу в ці звуки. Далі він переходив на інші народні мотиви, вдавався до вільних імпровізацій. Поволі сюди почали сходитись дворові люди, слухали з пониклими головами; виривалися тяжкі зітхання. Темні силуети блідо освітлювало проміння ледве надгризеної скиби молодика... Яріння смичка синім смутком пронизувало темінь ночі.

Аж ось ніби промінь освітив пітьму — з'явилась у білому вбранні постать жінки. Вона повільно ішла на звуки скрипки. Чорні силуети слухачів розступалися перед нею. Зупинилася неподалік від скрипаля...

А він не переставав грати. Знову повернувся до мелодії "Чого вода каламутна" і грав з такою пристрастю, що зненацька обірвалися струни. На мить запанувала тиша. Жінка в білому вбранні схилила голову. Здавалося, схилились і зачаровані тополі, обірвавши шепіт сріблом облитого листя.

Темні силуети слухачів почали зникати. Жінка в білому ще зробила кілька несміливих кроків до скрипаля.

— Простіть... Мене примусив Дмитро Прокопович... Я артистка... Маю догоджати... Така наша доля, — почулося стиха.

43

В 1821 році трупа Штейна залишала Полтаву. З нею виїздив і Щепкін, добувши звільнення від кріпацтва. Коли обіймалися друзі, то в їхньому прощанні обіймалися радість із журбою: радість творчих успіхів, звільнення таланту від пут рабства і журба розлуки.

— Не заростуть наші шляхи, якими разом простували до краси людської правди. На цих шляхах ми ще зустрінемося, — говорив Щепкін, цілуючи Івана Петровича та одержуючи від нього дорогий подарунок. То була "Енеїда".

Сердечно розпрощавшись із Михайлом Семеновичем, Котляревський мусив написати лист на ім'я поліцмейстера з проханням відібрати в Штейна рукописний текст "Наталки Полтавки" і ноти до неї, незаконно привласнені антрепренером.

Але не міг він просити, щоб затримали для полтавського театру Таню Преженковську, яку законтрактував на гастролі Штейн. Не шукав навіть нагоди попрощатися з артисткою.

Після від'їзду трупи Іван Петрович поніс смуток до свого дому. Довго нерухомо сидів у кріслі. У дзеркалі відбивалася його задумлива постать. Тепер видавалося обличчя змарнілим, а волосся на голові занадто посивілим. Зненацька вронив слова:

— Промайнуло мрійне моє легкокрилля, як світанкові сни...

Підійшов до вікна, дивився в сіру надвечорову імлу, що повивала схили до Ворскли. З кожною хвилиною вона ставала сірішою, замутненою сутінками. Так замулюються і хвилювання, що не виливаються в глибокі почуття.

Перевів зір на стіну, де висів портрет Щепкіна. Скільки в цій людині задушевної простоти, щирості! А від тієї не залишилося навіть портрета. Промайне рік, і час зітре з пам'яті грайливі риси її обличчя.

Рука потяглась до скрипки. От вона — давня, незрадлива подруга почуттів. Припала вже пилом. Одна струна обірвана. Налагодив і заграв. Полилася така задушевна мелодія, що, здавалося, ніякі понурі хмари не могли зупинити її плину.

Як завжди у хвилини тяжких роздумів, коли серце надривалося й тужило кривавими слізьми, ніби в гості до поета приходили його нерозлучні герої — биті вітрами, палені сонцем, сповнені добродушного гумору троянці. Єдналася тиха печаль із теплим сміхом, набували широчини мотиви героїчного, що лилися з чистих джерел пісні й думи.

"Адже народ ридаючи сміється і тим сміхом прокладає шляхи до перемоги", — думав поет.

Він ніби вдивлявся зблизька в свого героя і переконувався, що Еней зріс, загартувався, змужнів за останні роки, як змужніли творчі думки. Події Вітчизняної війни, діяльність перших борців за волю вітчизни поклали печать дозрілості, героїчної романтики і на думи поета, і на

його героїв. Тепер здавався і сам Еней бувалішим, завзятішим. Замість безшабашного гультяйства в ньому більше виявляється рис благородства, відваги, рицарської честі. Таким подихом наснажували літературу патріоти — буревісники нових боїв за честь і право людини. Тому тепер в уяві поета Еней —

Прямий, як сосна, величавий,

Бувалий, здатний, тертий, жвавий,

Такий, як був Нечеса князь;

На нього всі баньки п ялили,

І сами вороги хвалили,

Його любив всяк — не боявсь.

Здавалося, що похід очолених Енеєм троянців освітлено сучасними подіями в суспільному житті. Вітчизняна війна 1812 року, виступ на історичну арену революційної фаланги провісників волі внесли новий, живий струмінь у літературу. Тому й троянці

... були готові

І до останньой каплі крові

Свою свободу боронить...

Проривається у рядках поеми дух вольності, притаманний поетам нової генерації. Один із них, Володимир Раєв-ський, закликав:

Друзья! В пылу огней сраженья

Обет наш — пасть иль победить!

Молода плеяда письменників-романтиків підносила високі почуття любові до вітчизни, ненависті до деспотизму. Вдавання до романтичного історизму, прославлювання героя-патріота стає суттєвою ознакою естетики письменників, об'єднаних у "Вільному товаристві любителів російської словесності", з яким спілкується Котляревський. Він веде своїх троянців на завершення перемог і закінчує вистраждану роками поему "Енеїда"...

Ранок застає його за столом. Лице стомлене, а в очах не згасають іскри творчого вогню.

З'явився Новиков. Він тримав у руці журнал "Соревнователь просвещения й благоденствия" за 1821 рік, номер 16-й.

— Іване Петровичу! — гукнув ще з порога. Далі розгублено наблизився, запитав: — Ви хворі?

— Ні, лише не спав цієї ночі...

— То слухайте приємну звістку. Вас прийнято почесним членом "Вільного товариства любителів російської словесності". — Далі зачитав із журналу: — "Поважаючи відмінне знання в науках і вітчизняній словесності..." — Потім кинув читати: — Чого ж мовчите, не радієте? Це ж наші там керують! Це ж там наш друг, однодумець Федір Глінка!

— Дякую за повідомлення...

— Ви розумієте, що це означає? Розумієте, як підноситься наше полтавське товариство, яка шана мові, що нею розпочали ви літературу? — Потім тихо і багатозначно додав: — Тепер нам треба частіше зустрічатися.. Багато є діла... Ой багато, багато...

Кожна зустріч з Новиковим поволі зв'язувала Івана Петровича з діяльністю таємного товариства, хоч в його члени він не вступав.

На нараді у Києві учасників таємного товариства, керованого Пестелем, Новиков одержав завдання поширити діяльність у Полтаві. За пропозицією Пестеля тепер замість "Союзу благоденства" було створено Південне товариство з окремими управами. На чолі Тульчинської управи став Пестель, на чолі Кам'янської — Волконський і Давидов, на чолі Васильківської — Сергій Муравйов-Апостол.

Повернувшись з наради, Новиков розповідав:

— У Києві серед молоді про вас, Іване Петровичу, іде добра слава. Там знають вашу "Енеїду" і "Наталку Полтавку". А тому і Полтаву тепер вважають містом культурного розвитку. Наше місто з "Ворсклом — річкою невеличкою" стає містом слави.

— Ми робимо в Полтаві все, що вимагається від просвітителів, — зауважив Котляревський.

— Робимо багато, але не все, що вимагав від нас час...

— А чого не вистачає?

— Вистави, благодійні заклади, поширення духу вольності — все це добре... Але нам треба в безпредметний дух вольності вкласти конкретні нові ідеї... Події розгортаються, наша країна напередодні значних потрясінь. Ми не можемо згорнувши руки чекати цих подій. Ви це повинні добре розуміти, бо знаєте історію... Тепер уже не масонська ложа нас цікавить, а дещо інше, значніше, радикальніше! Даю вам таємно прочитати написані роздуми про важливі справи.

Розмови Новикова викликали в Івана Петровича багато роздумів.

Та недовго відбувалися зустрічі з цією палкою людиною. Новиков тяжко захворів. Його перевідав Іван Петрович. Сів біля ліжка, слухав тихі слова:

— Ми віримо, світло переможе темряву ночі... Наближаються грізні часи...

В глибокому погляді друга Іван Петрович побачив багато щирості, натхненного людинолюбства. Це викликало його на задушевну розмову.

— Ви говорите про темряву ночі, — почав він. — Темрява ночі особливо відчутна перед світанком. Про це я вже говорив у свій час і на зборах масонської ложі. Тепер ще хочу додати дещо. Мене тривожить думка про прихід бажаного світанку. Яким він буде? Справді сонячним чи занадто грозовим?.. Мої мандрівники-троянці завершили свої блукання. Який поет з'явиться, щоб повести їх далі у невідомі світи, крізь темряву століть? Я думаю про долю своєї країни, свого долею прибитого народу. Вірю в його відродження і розквіт. Знаю, що ви і ваші товариші поділяють цю думку. В піклуваннях вашого товариства багато романтики, багато мрійництва. Ви знаєте мудрі біблійні слова про те, що запалену свічку треба ставити не під спудом, а в світильник, щоб світила всім. Це треба пам'ятати і прокладати шляхи єднання з народом...

— У ваших простих словах багато мудрого і переконливого, — погоджувався Новиков. — Я заздрю, що ви живим словом потрапили на шлях єднання з народом. Але це тільки перші кроки на тому шляху...

Та хвороба Новикова ускладнювалась, серце відмовляло йому служити. В останню зустріч він просив дещо написане передати товаришам.

— Передайте Муравйову-Апостолу... Він тепер у Чернігівському полку...

То були останні його слова.

Іван Петрович схилив голову над померлим, подумав:

"Коли згорає палке серце, то світ його горіння залишається, щоб перемагати темряву".

44

Всю країну сколихнули події у грудні 1825 року. Звістки про них поволі докотилися й до Полтави. Але розмови велися тихо, обережно.

Напівголоса полтавці називали Сергія Волконського та інших, що їх більше як сотню чоловік заслано на каторгу та на поселення в Сибір. Кажуть, і полтавський генерал-губернатор Рєпнін засумував за своїм братом.

Розповідали про п'ятьох повішених на валу Петропавловської фортеці. Серед них і відомий полтавцям Сергій Іванович Муравйов-Апостол. Ішли поголоски, що він зірвався з шибениці, коли вішали, і переламав собі ногу. А коли знову жандарми підіймали його на шибеницю, він промовив:

— Бідна Росія. І повісити не вміють пристойно...

А як доповіли про це новопризначеному шефом жандарм мів остзейському графу Бенкендорфу, то той відповів:

— Навчимося вішати во ім'я благоденства імперії...

Героїв 1825 року почали називати декабристами. Здавалося, що шибениці Петропавловської фортеці кинули сіру тінь на всю країну. А в столиці новий імператор Микола I посилив паради, муштру і заснував

"Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії" для політичних розшуків, доносів, таємного слідства та покарання "державних злочинців".

Все це тривожило Івана Петровича. Над театром встановлювався жандармський нагляд, посилювалась цензура на театральний репертуар, що здійснювалася через так звану "п'яту експедицію" при Третьому відділі. Захоплення українськими виставами викликало підозріння й доноси таємних агентів, введених шефом жандармів Бенкендорфом.

Коли Стеблін-Камінський їхав у столицю, Котляревський попрохав його завітати до Ореста Сомова, передати листа і рукопис повного тексту "Енеїди" та довідатись про можливість його надрукування.

Всі події наклали печать і на зовнішній вигляд Івана Петровича. Він став задумливіший, на чолі поглибилися зморшки.

Часом приносив якісь розголоси Семен, бо він кожного свята ходив чи на базар, чи до собору, або монастиря, де найбільше збиралося люду, велися розмови.

Стояла глибока засніжена зима, коли Семенові одного разу трапилася дивна зустріч. На Монастирській вулиці, де гурбилися, ніби виставлені рядами напоказ, жебраки, він помітив чоловіка в якомусь дивному старому чернечому клобуці. Засмальцьований драний кожух підперезано вірьовкою. Чоловік тримав у одній руці дерев'яну ікону з зображенням Афонського монастиря, а другу простягав до перехожих, мовлячи:

— Подайте, що милість ваша, на Афонський монастир! Підійшовши впритул до чоловіка, Семен почав придивлятися до нього. Від несподіванки чоловік здригнув і почав хреститися:

— Свят-свят... Спаси, господи, і помилуй. Семен зайшов з другого боку, глянув у обличчя. Чоловік знову:

— Свят-свят... Спаси, господи, і помилуй.

— За кого це ти, Іване, так сердечно молишся? — запитав, посміхаючись, Семен.

— За спасіння, — відповів той.

— Від кого ти спасаєшся після того, як не добили нас з тобою турки під Слободзеєю?

— Е, брате, то вже забулося... А тепер інше спасіння... Біда драна прийшла й до Івана!

— Для чого ж ти оцю святу покришку носиш? Пізнавши свого давнього друга, з яким разом воював Проти турків і разом потрапив у лазарет, чоловік посміливішав. Він навіть пригадав ім'я давнього побратима.

— Запитуєш, Семене, для чого ношу оцю дерев'яну розмальовану покришку? Багато треба розповідати, друже... Скажу лише тобі так, як колись від тебе чув. Всі ми під богом ходимо, як запряжені коні під наритниками... А втім, якщо зайдемо погрітись до шинкарки, то розповім тобі все по порядку.

— З нагоди такої зустрічі, Іване, та й на ознаку свята не гріх і до шинкарки заглянути.

Чоловік зняв з голови чернечий клобук, струсив з нього навіяний сніг, обтер рукавом кожуха ікону.

— Отак буде краще... А цю афонську покришку в торбу... — промовив, рушаючи за Семеном.

У шинку було повно людей. Тютюновий дим обволікав постаті тих, що сиділи на лавах за столом. А ті, що куняли під стіною на долівці, здавалися вкутаними сивим туманом. Дехто співав, дехто лаявся. Якась п'яна баба верещала в кутку, п'ючи з чоловіками, намагалася заспівати "Ой п'яна я, п'яна", та голос її зривався, деренчав розбитим глечиком і розсипався у загальному гаморі. Пахло згаром, потом, вологими кожухами, горілкою та кислою капустою.

Семен не знайшов вільних місць за столом. Та Іван заспокоїв його:

— Сядьмо на долівці, під стінкою. Це місце для грішних, а праведні хай за столами... Він витяг з торби афонську ікону.

— Це буде замість столика... Така рахуба, що й молитися до неї можна, а можна і в господарстві використати. Хай запахне горілкою і святим, намальованим на дощечці.

Семен приніс від шинкарки жбан горілки. Іван витяг з торби хлібину і шматок сала.

— Це все зароблене на Афонський монастир... Прости, господи, нас грішних, — посміхнувся і почав краяти ножем хліб і сало.

Пили горілку по черзі нахильці із здорового жбана. Іван почав трохи п'яніти, розсупонив себе від вірьовки. Далі спроквола почав вичитувати, ніби по написаному:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа... Чи любить бог царів земних? Ні, не любить! Бо вони прокляті! Про це пише глава восьма "Книги царств": "Собрашася мужи израилевы й приидоша к Самуилу и рекоша ему: ныне постави над нами царя... И рече Самуил к людям, просящим

от него царя: сие будет правда царева: сыны ваша возмет, й дщери ваша возмет, й земля ваша одесятствует, й вы будите ему рабы й возопите в день он от лица царя вашего". — Перевівши дух, Іван додав: — То значить, що сам бог застерігав людей від царів, що вчинили рабство на землі.

— Де це ти, Іване, такої грамоти набрався? — запитав Семен.

— То є православний катехізис...

— Вперше чую такий катехізис.

— Бо не був ти солдатом Чернігівського полку, що збунтувався проти царя.

— А ти був там?

— Коли б не був, то й не говорив би. Сам підполковник Сергій Апостол навчив нашого брата, щоб знали православний катехізис. І все в ньому проти царів, за свободу, за правду... Шкода Сергія Апостола. Такий добрий чоловік був.

Трохи подумавши, Іван звернувся до свого співбесідника:

— Ще давай вихилимо із цього жбана, а тоді я розповім усе по порядку...

— Таке діло примочити треба...

— А треба... Будьмо... Тепер слухай далі. Ото як збунтувалися перед різдвом у столиці проти царя, то вістка і в наші полки дійшла. Чернігівський полк стояв у селах Триліси, Мотовилівка, Ковалівка і в самому Василькові на Київщині. Тоді Сергій Апостол їздив у роти, читав

цей катехізис. Прибув до нього брат Матвій та інші офіцери. Любили всі Сергія Апостола і його друга Бестужева-Рюміна... Душевні люди. Розповідали нашому брату правду... Та швидко, коли цар присмирив бунтівників у столиці, прибули посіпаки-жандарми, щоб заарештувати Сергія. Він утік, вистрибнув у вікно, і швидко збунтувався весь Чернігівський полк, солдати пішли за ним. Пристали мушкетери, набралося тисячу чоловік... Під командою Сергія рушили під Білу Церкву, щоб закликати до бунту інші полки і всім третім корпусом іти на Київ і на Москву добувати свободу. Та назустріч чернігівцям виступив генерал Гейсмар з гарматами та кіннотою. Чернігівці ішли з музикою, не стріляли. Попереду Сергій Апостол. Він наближався до частин генерала Гейсмара, гукаючи: "Брати, не стріляйте! Приєднуйтесь до нас! За свободу, за спасіння вітчизни!" Та у відповідь ударили з гармат, і десятки наших чернігівців лягли мертвими. Картеччю було поранено в голову Сергія Апостола. Заюшений кров'ю, він тримався на ногах, давав команду не здаватися... Розгорнувся бій... Страшно було глянути, як наш брат солдат бив свого брата солдата... Розбили славний Чернігівський полк... По-заарештовували тих, хто залишився живим. Поміщиця Браницька подарувала двісті пудів заліза на кайдани для нашого брата... Багатьох закатовували на смерть... Кров'ю брався білий сніг...

— Як же ти врятувався? — обізвався Семен.

— Вели й мене на тортури і, мабуть, закатували б на смерть. Та я перехитрив. Коли проходили біля глибокого яру, я враз подався сторчака в нього, аж у голові зашуміло, а в очах замиготіли блискавки. На дні яру прикинувся вбитим. Зверху гукали, щоб підводився, а я не ворухнувся. Вирішили, що я таки вбився, і повели інших на катування. А тим часом я очуняв, добрався до села, переодягся, а потім пішов до знайомого ченця в Київській лаврі. Теж колишній солдат... Разом проти турка воювали. Він натяг на мене оцю чернечу шапку, позичив афонську іконку, вибив мені афонську печатку біля ліктя. Говорив: "То твій пашпорт". Навчив мене, як спастися.

Іван загорнув по лікоть рукав і показав на шкірі печатку.

Слухаючи розповідь, Семен нахилив голову, ніби вона стала важчою, вбираючи все сказане.

— Куди ж тепер помандруєш? — запитав.

— Куди помандрую?.. А знаєш, куди мандрує зірваний вітром листок, що його гонить хвиля? Погойдає його та й приб'є до берега. А там намулом загорне... Так і нашому братові, що за довгі роки солдатчини втратив свою рідню... Бачиш, брате, оцю драну торбу? То вся моя маєтність, що заробив за довгі роки солдатчини. А бився ж і з турком, і з французом. Понесу свою плакану долю в цій Драній торбі на рідну Донщину, розповім, як була полита кров'ю, брате, Україна.

Ще припався до жбана, допив горілку Іван. Семен не зводив з нього очей.

— А може, по дорозі десь під тином околію.

Поможи ж мені, брате,

Труну склендрувати,

Склендрувать труну,

Коли я помру —

Виривалися зітханнями хрипливі слова пісні. Густим голосом підхопив її і Семен. Полилася журна пісня. В шинку сутеніло, в наморожені шибки ледве пробивався світ. Шинкарка засвітила лойову свічку. Вогник тьмяно мерехтів, важко перемагаючи густу заслону диму та надиханої пари.

Заниділим птахом пісня билася в замуровану кригою та снігом шибку, змішувалася з людським гомоном і хропінням тих, що вже поснули на соломі в кутках шинку. До співаків підійшло кілька чоловік і та жінка, що намагалася співати "Ой п'яна я, п'яна". Дивлячись, що баба плаче, Іван вирішив її розважити.

— Заспіваю для тебе, бабо, такої:

Я солдат із виду бравий,

Та мундир ношу дірявий!

Я отечеству защита —

Спина вся моя побита!

Баба ще дужче заплакала, примовляючи:

— Е, ні, і ця пісня невтішна. Десь і мій синок поневіряється в солдатчині. Звідки ж ти, чоловіче, мандруєш?

— З пекла, бабо!

— Свят-свят...

— А як там у пеклі чорти поживають? — втрутився в розмову один розважливий п'яний.

— Невесело живеться і чортам... Бо не справляються з грішниками, яких дуже багато розвелося. А коли починається зима, грішні душі аж товпляться до пекла, щоб зігрітися у вогні.

— Та воно ж дуже пече?

— Нічого, що пече... Спочатку пече, а потім привикають. Плавають по кип'ячій смолі, аж бульбашки за ними схоплюються. А серед грішників є багато таких сердечних людей, що й перед ангелами по доброті не поступляться.

П'яна баба, втираючи сльози та похитуючи єпівчутливо головою, запитувала:

— А чи дуже страшні там чорти?

— Всякі бувають... Там теж не всі рівні. Є такі, як шолудиві кошенята. Тільки з ріжками і вогненними язиками. А є з цапиною головою, а е й такі, що на ішаків похожі. Всякому чортові є своє звання. А найстаршим над ними, ніби генерал, сам сатана!

— То ти й сатану бачив? — посміхаючись, запитав п'яний.

— А чому ж ні? Навіть трохи випили з ним, коли я лагодився з пекла на грішну землю.

— А яку п'є сатана? Сиву чикилдиху чи оковиту?

— Не гребує, яка потрапить до рук. Таку пельку не легко залити. Півказана випиває без передишки. А потім, як чикилдихи обіжреться, засне і хропе на все пекло, як становий після усмирення бунтівників. А коли спить сатана, то грішники зчиняють такий бунт проти чортів, що ті аж хвости піджимають та розбігаються по кутках пекла.

— Свят-свят... свят-свят, — хрестилася заплакана баба.

— Всюди бунтують, і на землі, і в пеклі. Нема спокою...

Може, тільки в раю одна благодать, — додав п'яний чоловік.

— В раю, звісно, добре, — додав Семен. — Там таке: лежи собі, їж, пий, веселися, кричи, мовчи, співай, крутися. Там і ні холодно, ні душно, а саме так, як у сіряках. Коли кому що захотілось, то тут, як з неба, і вродилось.

— Де це ти таке чув?

— У книзі таке пишеться. От і чув.

— Та воно і в раю не дуже добре, — продовжував Іван.

— А чому ж?

— Орендарі в оренду забрали рай. То й праведним душам достається від них... Пани і там справляють бенкети, а мужики тільки сплять.

— Отаке... І на землі орендарі, і в раю орендарі та пани, а де ж та правда?

— Недаром у пісні співається:

Нема в світі правди,

Правди не зискати...

Спів підхопили кілька голосів. До них приєднався і деренчливий голос п'яної баби. Вогник свічки мляво коливався від співу. В густих хвилях важкого повітря ніби повисла пісня, розпростерши сірі крила над поснулими, над тими, кого не брав сон.

Цього вечора Котляревський у себе вдома зустрівся з Стеблінім-Камінським, який повернувся із столиці, виконавши доручення Івана Петровича, — побачився з його давнім знайомим Орестом Сомовим і розпитав про можливість надрукування повного тексту закінченої, на шість

частин, "Енеїди".

— Мало втішного привіз я із столиці, — розповідав Стеблін-Камінський. — Орест Сомов просив передати, що з надрукуванням поеми треба зачекати до кращих часів.

— То він має рацію... Зараз не час... Які настрої в столиці?

— Тяжка безнадія опанувала всіх, хто вірив у наближення просвітку... Ваш прихильник Орест Сомов, який жив у одному будинку з Рилєєвим і Бестужевим та мав з ними літературні зв'язки, теж зазнав тимчасового ув'язнення. Але його швидко звільнили як особу, не причетну до таємної організації... У Сомова я зустрів нашого земляка, молодого поета Миколу Маркевича.

— Чув про нього. Говорять, він дуже прихильний надіслав лист до Рилєєва, дякуючи за поему "Войнаровський" та "Исповедь Наливайки"?

— Так. Лист ходить у списках серед прихильників Рилєєва, його текст я привіз із собою. Можу познайомити вас з цим листом. Його одержав Кіндрат Федорович за кілька місяців до подій і в свою чергу написав щиру відповідь Маркевичу...

Іван Петрович з хвилюванням прочитав перепис листа Маркевича.

— Добре... Дуже добре сказав у листі Микола Андрійович... Дуже добре, — повторював Котляревський і ще вголос прочитав останні рядки: — "Примите нашу общую благодарность... Слава тому, кто

прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздать благодарность. "Исповедь Наливайки" врезана в сердцах наших и в моем также".

Ще раз повторив Іван Петрович:

— "Исповедь Наливайки" врезана в сердцах наших и в моем также..."

— "Исповедь Наливайки", — як говорив Сомов, була надрукована. Але він просив передати її текст у розповсюджених списках. Дозвольте і цю передачу вручити...

Іван Петрович був дуже схвильований, і Стеблін-Камінський сам зачитав вірш.

— Прочитай ще раз, — попросив Котляревський.

— Мені здається, що ці от рядки найбільш вражаючі:

Но вековые оскорбленья

Тиранам родины прощать

И стыд обиды оставлять

Без справедливого отмщенья —

Не в силах я...

— А мені здається, що тут є ще сильніші рядки. — Іван Петрович узяв список, зачитав:

Но где, скажи, когда была

Без жертв покуплена свобода?..

Саме в цей момент увійшов у кімнату засніжений Семен. Іван Петрович помітив занадто збентежений його вигляд. Очі в Семена були налиті тривогою.

— Що трапилося, Семене? Де барився так довго?

— Зараз обтрушу сніг і розповім усе...

За хвилину Семен сидів біля печі, розповідав про зустріч із колишнім солдатом Чернігівського полку, втікачем, про все те, що почув од нього... Особливо схвилювала Івана Петровича згадка про Сергія Муравйова-Апостола.

— Це був задушевний юнак... Його короткий вік не зрівняти з тисячами існувань...

Уже було за північ, коли Іван Петрович пішов провести Стебліна-Камінського. Поволі повертався, давши простір роздумам.

Стояла тиха зимова ніч. Ледве шорохкотіли лапаті сніжинки, пронизуючи своїм падінням густу темінь. Здавалося, що небо з засніженою землею єднали велетенські струни. Вони тремтіли, ронячи невловимі звуки, подібні до шепоту, що його розсипають, падаючи на землю, пелюстки вишневого цвіту. Той таємничий шепіт б'ється в душу, і вона насторожено розкривається, вбирає в себе трепетний подих зачарованої ночі.

Десь ударив у клепало нічний сторож, і той удар ніби на сотні верств зарипів у морозному повітрі. На той сполох сумно відгукнувся пугач, і ніч стала немовби ще темнішою.

Іван Петрович знав, що то обізвався пугач серед мурованих стін біля тюрми. Тому гук той важко вдарив у груди. Прискорив кроки. Здавалося, що йшов не один. З ним ніби переходили снігові намети ті, з ким зустрічався на несходимих життєвих шляхах, несучи і втому, і біль, і радість...

Знову тихо. Лише шорохкотять струни снігові, шепочуть хвалу пишній землі, що заснула, загортаючи своє лоно білою пеленою. Хочеться впасти в її обійми... Земле чарівна, царице світу! Багато ти пронесла на своєму лоні подій, багато ввібрала в себе сліз і крові, багато прийняла в себе налитих любов'ю і гнівом сердець. З давнини у майбутнє несеш ти рідних дітей — голодних на волю і чулих і німих до твого материнського голосу. Земле рідна, пишна чарівнице-мати!

А сніжинки сипалися химерним плетивом спогадів, і

здавалося, що душа поринала в пухнастих обіймах зими. Убрана в зимові шати, закутана білим покривалом, пригнічена темрявою ночі спить земля, чекаючи весни, чекаючи пробудження у грозовому світанні.

46

В будинкові Рєпніна тепер не влаштовувалися бучні бенкети. Відбувалися лише скромні зустрічі. Іноді запрошували сюди й Івана Петровича. Його приходові раді були княгиня і княжна Варвара Миколаївна. З тієї дівчинки, що слухала колись виставу "Наталки Полтавки", виросла стрункa, з чорними косами, великими темними очима жвава панночка, їй приносив Іван Петрович ноти, разом сідали до фортеп'яна. Княгиня зручно забиралася в крісло і слухала гру дочки. Княжна з захопленням виконувала маловідомі фортеп'янні п'єси Глінки, які вона ще недавно слухала від Марії Раєвської — молодої дружини Сергія Волконського, засланого тепер на двадцять років каторги у Нерчинські рудники.

Після всього, що сталося з братом, Микола Григорович став ще приязнішим до Котляревського. Здавалося, що він цим висловлював не тільки свою повагу до нього, а й приязнь свого брата. Не випадково була запропонована Івану Петровичу почесна посада попечителя "Богоугодного заведення", що об'єднувало всі лікувальні і благодійні заклади міста. Шануючи пам'ять своїх друзів, що за статутом "Союзу благоденства" зобов'язувалися підносити "загальне благо народу", Іван Петрович віддався новій праці, не залишаючи улюбленого Будинку для виховання бідних.

Сам Рєпнін цікавився роботою "Богоугодного заведения" і в своєму будинку слухав разом з княгинею повідомлення Івана Петровича. На цей раз участь у розмові взяла й княжна Варвара. Залишивши гру, вона засипала запитаннями, цікавилася роботою лікарів, доглядом за хворими, а потім висловлювала свої побажання, роздуми.

— Треба добре ставитись до людей... Поважати і допомагати їм. Так завжди говорив мій хороший дядя Сергій Волконський... Де тепер він, рідненький? — сумно запитувала княжна.

Князь і княгиня співчутливо поглядали на дочку, не заважали їй висловлювати свої уболівання.

Потім Варвара звернулася до матері:

— Заберімо до себе маленького Миколку. Він буде нагадувати дядю Сергія і Марію... Мамо, я тішитиму свого двоюрідного братика, що залишився в Петербурзі, коли Марія поїхала до Сергія в Сибір.

У княгині наверталися сльози. Рєпнін мовчав, задумливо зупинявся біля вікна, звідки відкривався вид на міський парк.

Утерши сльози, кйягиня заспокоїла дочку:

— Добре, Варочко, заберемо Миколку. Хай трошки підросте.

— Я так люблю діток, — заговорила Варвара до Івана Петровича. — У вашому "Богоугодному" теж потрапляють на лікування діти? Я хочу допомагати їм...

Микола Григорович підійшов до дочки, сів біля неї, поклав руку на плече. Княжна пригорнулась до батька, чекала, що він почне про щось цікаве розповідати. А розповісти Рєпніну було про що. Він брав участь у багатьох воєнних походах, у російсько-турецьких війнах, виконував відповідальні доручення у Вітчизняній війні. А ставши малоросійським губернатором, осмілився виступити перед чернігівським та полтавським дворянством про обмеження поміщицької сваволі над кріпаками, висловлювався за збереження козацьких прав. Тепер багато його колишніх знайомих і друзів покарані за участь у таємних організаціях.

Зважаючи на обідній час, Іван Петрович чемно підвівся.

— Даруйте мені, — промовив він. — Я не маю права більше забирати у вас часу.

Попрощалися. Але, коли гість вийшов у коридор, Микола Григорович його зупинив і запросив до себе в кабінет. Це була кімната, що нагадувала музей. Тут висіли рідкісні портрети визначних діячів, учених, полководців.

На великій картині було зображено Полтавський бій із шведами. На іншій — змальовано полтавського полковника Пушкаря. Висів тут і скромний портрет Мотрі Кочубеївни.

На столах розставлені різні антикварні речі, сувеніри, привезені Миколою Григоровичем з різних країн, де він побував. Рєпнін став розповідати гостю про свої мандрівки, показував своєрідні експонати.

— Ви так багато бачили і багато знаєте, — зауважив Іван Петрович.

— Але основного у своєму житті я не збагнув. Найтяжче в житті — пізнати самого себе. Це необхідне і для людини, і для цілого народу, нації. Недаремно на цьому наголошували філософи. Скажу вам відверто, що часом тільки в кінці роботи ми довідуємося, з чого належало б її починати.

— Але ж добрий початок, кажуть, половина діла.

— Однак і таке кажуть: не треба день до вечора хвалити. Я переконуюсь у тому, що зробив мало за своє життя. Брав участь у походах великих армій, щоб тепер переконатися, що сила і безсмертя народів не у великих арміях, а в його душі, в його роздумах. Придивлявся до народів, які населяють великі країни, і до народів, що мешкають на незначних територіях. Це дало мені можливість довідатися, що батьківщину люблять не тому, що вона велика, а тому, що вона рідна. Стара істина говорить, що морю не треба добавляти води.

— Однак повноводі ріки завжди віддають свої води морю. Без цього могло б і море пересохнути...

— У ваших дотепах я завжди відчуваю народну мудрість. Я заздрю вам. Ви працею живете. Мені часом хочеться скинути з себе генеральський мундир, одягнути просту свиту і стояти непомітно десь поруч з багатьма людьми, щоб пізнати самого себе. Для цього не розмальовані футляри потрібні, а... Ми перетворилися в знаряддя, в додаток до законів, здійснюючи право сильного над безсильними. А це є найбільше безправ'я — зверхність рабів над рабами.

Микола Григорович замовк, підійшов до столу, розкрив альбом. Серед інших малюнків тут був малюнок акторки Преженковської в ролі Наталки Полтавки. Це вразило Івана Петровича.

— Вас хвилює цей малюнок? — запитав Рєпнін. — Хвилює він і мене, коли я дивлюся на нього, скинувши губернаторський мундир. Він заважав мені по-справжньому дивитися і на вашу п'єсу... А малюнок цей зроблено так, що й сама акторка не знає про нього.

— Такою я хотів би завжди бачити її... Це ж вона виконує пісню "Віють вітри".

Іван Петрович узяв у руки малюнок, пильно вдивлявся. Скорботою спогадів виповнилися його очі.

— На знак моєї поваги до вас з радістю дарую вам цей малюнок. —

— Я дуже вдячний... Велике спасибі, — ніяковіючи, дякував Іван Петрович.: — Це дорога пам'ять.

Прощався Рєпнін так з Котляревським, ніби це було розставання на довгі роки.

— Працюйте для рідного краю, — говорив Микола Григорович, — тисячі разів виставляйте "Наталку Полтавку". Хай у ній пізнає народ самого себе...

— Так, мова і пісня неподільні. З ними народ, як ті троянці, вирушив у мандрівку століть...

Після цієї зустрічі Іван Петрович поринув у вир щоденних справ по службі. До нього доходили чутки, що губернатор потрапив у опалу і має намір виїхати за кордон із своєю сім'єю.

Кожен день народжувався, несучи турботи. Тепер їх стало більше, бо відкривалися нові лікарні й притулки. Навіть організація вистав відійшла на другий план.

Біль за втратою друзів затамовували щоденні клопоти за хворими, немічними. Попечитель часто обходив кімнати, де лежали хворі, провідував безнадійних. Багато чув від них скарг на лиху долю, розпитував про їх походження, вникаючи в найдрібніші деталі. Всюди лагідно розмовляв, давав поради. На такі зустрічі і розмови завжди чекали хворі, вели з своїм попечителем найсердечніші, відверті бесіди.

Одного разу під час чергового обходу його увагу привернула хвора, знесилена жінка. Сів біля її ліжка, запитав:

— Це ви та, що не пригадує свого роду? Жінка пильно подивилася і, зітхнувши, відповіла, — слова її виривалися з тяжким подихом:

— Ні... не та я, що не пригадує свого роду. Пригадую... То я тільки говорила так, бо доля навчила. А справді не загубила свого роду на тих стежечках-доріжках, якими водила мене лиха недоля... Якщо мої уста говорили про безрідність, то серце вимовляло інакше. Кажуть люди: який дід, такий і рід. А я знаю, що дід мій у походи ходив, невільників визволяв, свою дівчину-невільничку в турецьких гаремах шукав... Мати розповідала казки, співала пісні і померла від горювання за втраченою волею... Носила я у тяжких мандрах і горювання своєї матері, і згадки діда... Ні, я не безрідна мандрівниця-жебрачка... Ще я носила з собою дорогі мені пісні, які...

Жінка замовкла, взяла рушничок у руки. Червоні кетяги калини і чорним шиті листочки спліталися віночком на ньому... Збираючи сили, хвора тихо продовжувала:

— Жила я довго в монастирі черницею. Ігуменя наказала мені двадцять літ бути співачкою монастирського хору і двадцять літ кожну

ніч проти суботи та в новорічну ніч стояти на колінах і замолювати гріхи. "А через двадцять літ, — говорила ігуменя, — настане полегшення і побачиш ти перед своїми очима ясним ангелом того, хто привітав тебе і сказав добре слово у твоєму страдному житті..." Молилась я... довго молилася... Минули двадцять літ... А полегшення не приходило... Не з'являвся ангел-утішитель... Я зневірилась і кажу ігумені: "Мабуть, даремно б'ю поклони..." Розгнівалась вона... Ти, мовляв, утратила віру, і царство небесне для тебе закрите... Відлучаю, говорить, тебе від сестер монастиря... Забираю назад черниче ім'я Феофанії... Іди собі, як і прийшла сюди, з своїм гріховним ім'ям Наталії, що не пам'ятає роду... Ото й пішла бродити по світу, як безрідна. Носила з собою ті пісні та надію...

Слухаючи розповідь, Іван Петрович пильно придивлявся до жебрачки. В її голосі й очах він вловив далекий відтінок того, що запам'ятав, коли в молоді роки зустрів кріпачку Наталю, вивезену з маєтку решетилівського поміщика Попова... Взяв суху руку хворої. Тяжкі роздуми-спогади нахилили його голову над ліжком знесиленої жінки, а серце щеміло від невимовного жалю.

Жебрачка вдивлялася в обличчя попечителя, розглядала сиве волосся, високий лоб... Ніби з туману виринали здогади. В очах промайнув згасаючий вогник тихої радості...

А через кілька днів похоронили безталанну. На цей раз за труною покійниці йшов аж до кладовища сам попечитель. Знаючи добре Івана Петровича, жителі міста зупинялися, багато з них приєднувалися до похоронної процесії. Жандармський офіцер, що їхав з Кременчука в колясці з своєю огрядною дружиною, зупинився. Це була літня людина в мундирі підполковника, з-під якого можна було помітити покалічене плече. Він покликав городового, запитав:

— Кого це так урочисто хоронять?

— Не можу сказати, ваше благородіє... Кажуть, якусь жебрачку...

— Дивні діла тут творяться... Беззаконня якісь повелися, прости господи.

— Якась мужичка... і стільки людей, — промовила його дружина і відвернулася.

Іван Петрович не глянув у бік жандармського офіцера. Та хоч би й глянув, то чи міг би впізнати в його тлустій, мов огірок, постаті того негідника Вербицького, що в нього стріляв за зневажання честі людини. А в особі огрядної пані чи впізнав би колишню вродливу дочку золотоніського поміщика? Та, мабуть, і ім'я її витруїли з пам'яті роки мандрівок, турбот і переживань...

Покійницю поховали поруч з могилою матері Івана Петровича. Ще довго залишався він біля свіжої могилки. Уже сутеніло, почав накрапати дощ, зволожуючи свіжонагорнуту землю. Здавалося, що дрібні краплини падають перлами невиплаканих сліз і своїм тихим плескотом розносять мелодію невільницького плачу, яку не вимовити словами.

48

Михайло Васильович Остроградський після навчання за кордоном та недовгої праці в столиці, де він набув ім'я видатного математика, приїхав у Полтаву, щоб звідси вирушити у рідні села Пашенне та Говтву. Він завітав до свого улюбленого вихователя Котляревського саме тоді, коли той лагодився теж у подорож в Обухівку до Олексія Васильовича Капніста. Іван Петрович мав намір побувати на Пслі, хотів уклонитися могилі старого Капніста Василя Васильовича, що недавно помер.

Збирався і Семен Битий, який занудився, живучи в місті.

— Коли гляну на шляхи полтавськії, — говорив він, — то хочеться разом з вітром помандрувати ними. Дивлюсь, як далеко понеслась курява шляхом, і хочеться наздогнати ту куряву, побрататися з нею. Дарма що одна нога в мене шкутильгає, а все-таки я можу ще добре ходити.

— Помандруємо всі разом, — обізвався Остроградський. — За мною вислали з рідного села добрих коней і простору бричку. Розмістимося всі в ній і поїдемо. Та нарешті, Іване Петровичу, час уже виконати обіцянку побувати у наших краях. Пригадуєте, як я розповідав про намальовану мадонну, за яку зазнав покарання від законовчителя?

— Добре пригадую ту шкільну подію. Але це не зовсім буде зручно для вас... Де Обухівка, а де Говтва?

— Нічого... Я охоче заїду в Обухівку до свого приятеля Олексія Капніста. Ще студентом приятелював з ним.

— Добре, — відповів Іван Петрович і звернувся до Семена: — Це ж, Семене, той самий Мишко Остроградський, що про нього ми колись розмовляли, як ще навчався він у Полтаві...

До схід сонця запряжена у добру бричку пара коней трюхикала шляхом. Поганяв вусатий кремезний чоловік. Сидячи в бричці, Остроградський розповідав про свою подорож за кордон, про життя в Парижі. Розмова переходила на жваві дотепи. Котляревський розповідав нові анекдоти. Іноді вставляв і Семен своє, як він говорив, слово з перцем.

Видався весняний тихий день. Повітря ледве коливалося, п'янило мандрівників. Розкішна земля, ніби пишна вродливиця, зачаровано мліла, вбираючи на повні груди сонячні щедроти та переливаючи їх у кожну билинку. Непомітно переїхали через Говтву і ще до заходу сонця були в Обухівці.

— Люблю оцю старосвітську, криту соломою хату, — кинув Остроградський, коли бричка зупинилася біля порога.

Гостей зустрів Олексій Капніст і повів на свіжу могилу свого батька, що височіла на крутому березі над Пслом, звідки відкривалися неосяжні простори, в сивизні яких потонули села, хутори, діброви. Сонце, лягаючи за гору, торкалося дерев, і вони горіли.

Іван Петрович став біля могили. Вітер куйовдив волосся на голові.

— Ніколи не повинна заростати бур'янами ця могила. А якщо якимись бурями її буде зруйновано, то наші нащадки відшукають цю кручу над Пслом і шануватимуть пам'ять поета-громадянина, автора "Оды на рабство", славетного онука грецького ватажка повстання проти гнобителів.

Гостинно привітала гостей простора хата. Олексій Васильович розповідав про своє ув'язнення в Петропавловській фортеці за участь у декабристській групі.

— Це ж так недавно тут за столом ми сиділи разом з тими, що зазнали тяжких покарань, — промовив Іван Петрович.

— Шкода Сергія Муравйова-Апостола — людини з ніжною, як у дитини, душею і мужнім серцем. А брата Матвія довічно заслано в Сибір...

— Я чув, що їх старенька мати ще жива. Може, завітаємо до неї у Хомутець?

— Не треба тривожити стару. Я недавно був там. Запустів колись гостинний дім, заріс навколо бур'яном. А вечорами моторошно виють сови...

Тривожно ятрилося серце Олексія Васильовича, і він тихо, ніби сам до себе, продовжував:

— Я не сидів у Олексіївському равеліні Петропавловської фортеці. Але, перебуваючи в суміжному равеліні, знав, що в Олексіївський потрапили Рилєєв, Пестель, Каховський, Бестужев-Рюмін, Трубецький і наші друзі — брати Муравйови-Апостоли. Я не раз, припадаючи до ґрат, прислухався, вловлював нічні тривожні звуки, які здавалися тяжкими зітханнями, що неслися від равеліну, де переважно сиділи приречені на смерть. За тими ґратами сиділи наші милі, рідні друзі...

— Які люблячі серця мали вони в своїх грудях, — вставив Остроградськнй. — Я жив тоді за кордоном. Туди доносились глухі відгомони подій. Сподівалися, що хтось із учасників таємного товариства втече за кордон, розповість про все. Але сподівання були марними. Кажуть, що коли Волконському запропонували організувати втечу, він образився, бо вважав за краще стати перед царськими катами і загинути в рідному краю, ніж тікати з нього для порятунку. Так, декабристи любили свою вітчизну, любили її скорботною любов'ю...

— І рознесли свою скорботу по далеких просторах, — вставив Олексій Васильович, а потім розгорнув лист і прочитав привезене ним із столиці послання Пушкіна, що розповсюджувалося серед друзів у списках. Лилися слова, як повінь, що не збагнеш її простору. Здавалося, що фамільні портрети на стінах вітальні уважно схилялися, слухаючи слова Олексія Васильовича:

Во глубине сибирских руд

Храните гордое терпенье,

Не пропадает ваш скорбный труд

И дум высокое стремленье.

Вражені прочитаним, слухачі задумливо мовчали.

— Декабристи зазнали поразки, — обізвався Олексій Васильович, — над Вітчизною нависли хмари. Кращі її сини гинуть... А сини Павла Першого ніби мстяться за замордованого батька. І Олександр, і Микола наче тягнуть за собою чорну тінь батька — недоумкуватого сина Катерини. Жорстокий Микола Перший, придушивши повстання декабристів, заявив: "Революція біля порога Росії. Але вона не переступить цей поріг, доки я живу й дію". Шибеницями розпочав він своє царювання... А що буде далі? Густі хмари нависли навколо...

Мовчанка гнітила стривожені розмовою душі. Чути було, як десь цвіркунець свердлив тишу своїм сюрчанням.

Після розмови Олексій Васильович повів гостей у м'яко повиту диким виноградом альтанку. Пусткою і смутком повіяло від неї.

— Шкода, — зітхнув він, — заростає бур'яном доріжка, якою ходили колись до цієї альтанки Пестель, Волконський, Муравйови-Апостоли...

Вранці гості ще вклонилися могилі старого Капніста і залишили гостинну стару хату в Обухівці.

— Заїдемо спершу в Говтву, де колись оселився мій прадід — виходець із запорожців, — запропонував Остроградський.

Ще здалека виднілася біла церква на говтвянській горі, оперезаній Пслом.

— Її збудували запорожці. Заїдемо подивитися на ту мадонну, про яку я розповідав.

Коли зайшли в церкву, Івана Петровича насамперед вразила картина "Сорок святих". То була намальована ватага людей у запорозьких убраннях.

— Ніби мої троянці вирушають у похід! — вигукнув Іван Петрович. Потім підійшов до картини діви Марії. То була засмучена жінка в українському вбранні. Однією рукою тримала немовлятко, а другою журливо підперла щоку. В очах радість і біль матері. Біля її ніг намальовано кобзу, обрамлену віночком, наче вишиваним рушничком.

— Хто це намалював таку мадонну?! — аж скрикнув Іван Петрович.

— Якийсь художник-запорожець...

— То як же його звали?

— Невідомо... Мабуть, його пензлем мальовані мадонни і в решетилівській Михайлівській церкві, теж збудованій запорожцями. Може, рука того художника торкалася і тих малювань, якими оздоблено Межигірський монастир під Києвом.

— Яка сила почуття в цьому образі жінки-матері! Таким смутком і гордістю сповнені очі не тільки матерів, що пестять немовлятко біля свого лона, а й тих, які випроводжали своїх синів на подвиги.

— Кожен народ, що зберігає в переказах історичну славу, пишається гордістю своїх матерів.

— Я вас прошу, Михайле Васильовичу, берегти цю картину. До цього часу я думав, що наш народ, виплекавши прозору душу гордої своєю гідністю жінки, залишив її образ у пісні та думі і не породив у живописі свого Рафаеля... Але виходить, що майбутній історик скаже: "На цій землі недаремно жив народ, який мав свого Рафаеля, та не доніс його імені до нащадків".

— Я математик і хочу точно знати, в якому столітті з'явиться той історик?

— Таке століття настане! Коли народ досягає своєї зрілості, він тоді глибше осмислює своє минуле, сучасне і сміливіше дивиться у майбутнє. Так само, як і дозріла людина глибше роздумує про своє дитинство і мріє про щастя.

— Очевидно, це буде тоді, коли герої вашої "Енеїди" перестануть блукати далекими шляхами і зрощуватимуть плоди рідної землі у вільній праці, — додав Остроградський.

Поки відбувалася ця розмова, Семен Битий забрався на дзвіницю, а спустившись униз, вигукнув:

— Єй-єй, видно з дзвіниці ті могили, що оточували наші рідні Турбаї! Хочеться птахом полинути туди!

Далі він не прислухався вже до розмов і думав щось своє, тривожне.

Погостювавши в Остроградського ще в Пашенному, Іван Петрович повертався з Семеном до Полтави. Зупинились на ночівлю біля тієї корчми край Решетилівського шляху, де відбулась колись перша їх зустріч ще в молоді роки. Корчма за цей час глибше вікнами увійшла в землю, а колись кучеряві явори тепер маячили уже засохлими верхів'ями. Проти корчми, як і колись, стояла мурована огорожа палацу магнатів Попових, а на вежі те ж саме, не стерте часом число: "1786".

Вечорові сутінки лягали на порослі зеленою осокою береги Говтви. Блідою іскрою замиготіла на небі перша зірка. Тонула в сутінках мережана даль Полтавського шляху. Старою завороженою примарою здавалася обвітрена корчма.

Мандрівники не заходили до неї, розташувалися біля порога. Семен не сідав, — то виходив на шлях, то знову повертався. Нарешті, після довгих роздумів, заговорив:

— Якийсь ніби терпкий вітер віє по шляху, бентежить мою шкарубку мужицьку душу. Думи рояться...

Його постаті не зламали літа й негоди. Стояв біля шляху прямий і нездоланний, як Голота в думі.

— Багато років минуло, коли зустрілися ми біля цієї корчми. А тепер настав час розлучитися нам... Не хочеться скніти сидняком.

— Куди ж ти збираєшся?

— Піду ще пошукаю правди... Шукав її все життя... Тут недалеко до Турбаїв. Може, там віднайду ті стежки, де колись ходив із своєю коханою... Другої такої не зустрічав ніде, хіба що в пісні... А потім подамся далі. Іноді хочеться натягти вовчу шкуру і стати вовком.

— З ким же ти помандруєш?

— Є товариш вірний... Недаремно гартували мені його задунайські побратими. За халявою у мене добре нагострений незрадливий товариш.

— Чого ж іти проти ночі? Почекаймо до ранку.

— Тому що, кажуть, з'явився якийсь Кармелюк і гуляє ночами. Забирає у багатіїв і роздає бідним, як волоський ватажок Владимиреску, що подарував колись того коня... Пісню про Кармеля чув.

За Сибіром сонце сходить,

Хлопці, не зівайте,

Ви на мене, Кармелюка,

Всю надію майте...

— Ех! Заспівати б такої з побратимами. Щоб і земля взялася вогнем!

— Семене-друже... Шкода з тобою розлучатися.

— І мені шкода... Ви сердечна людина... Але ми ще зустрінемося. А тепер чого мені сидіти, коли он-які люди, декабристи, як ви говорили, повставали проти царя. А ми проти панів, бо до царя нам далеко... Та й Кармелюк кличе! Кому ж обізватися на той клич, як не такому бурлаці. Прощайте... Не згадуйте лихом.

Тричі навхрест обнялися, поцілувалися. Шпаркий вітер обгорнув обох і покотив шляхом слова прощання.

Іван Петрович стояв, дивився вслід, як віддалялася в сутінках, трохи шкутильгаючи, постать. Далі почулося:

Гомін, гомін по діброві...

Поволі стихала пісня, як і тоді, під час першої зустрічі. Хотілося ще й ще вловлювати її відгомін. Але знайомий голос зовсім затих, і раптово налягли на землю густі хмари...

Іван Петрович довго стояв над шляхом, прислухався, ніби виглядав когось. Вітер куйовдив сиве волосся на голові...

Коли схилялося на захід сонце, він любив сидіти біле відкритого вікна і дивитися у далечінь, де пролягся понад Ворсклою шлях, гублячись у синій безмежності. В такі хвилини ніби приходили до нього в гості давні друзі, приносили тривогу, ятрили пережиті почуття. Та не тільки в уяві з'являлися давні знайомі і незнайомі друзі, прихильники.

Ось і тепер... Почувся дзвоник у двері, і він поспішив назустріч гостям. Був уражений несподіванкою. У вітальню повагом, неквапно увійшли двоє — жінка й чоловік. Спершу здалося, що це сон або привид. Перед ним стояла Таня Преженковська в такому вбранні, як уперше з'явилася на сцені, виконуючи роль Наталки Полтавки. Навіть поза її була така, ніби вона, скинувши коромисло з плеча, лагодилася виконати пісню "Віють вітри". Як і колись, іскрилися вогники в темних очах, що тепер ще більше заглибились під чорними бровами. Біля вуст намітилися рисочки.

— Я завітала до вас, щоб доспівати незакінчену пісню... Не забули за п'ятнадцять літ той вечір у Кибинцях?..

— Незабутнє не забувається... Прошу сідати, бути рідними гостями.

Повертаючись до чоловіка, що зайшов з нею, Преженковська відрекомендувала:

. — Це Ізмаїл Іванович Срезневський. З Харкова...

— То ви той самий Срезневський, що видав "Украинский альманах"?..

— Не тільки альманах, а й перша книга моєї "Запорожской старины" вийшла друком... Дозвольте подарувати її вам.

Іван Петрович кинувся обіймати гостя.

— Отака несподівана радість... Приємна зустріч... Сідайте, сідайте, дорогі друзі...

Ізмаїл Іванович сів проти Котляревського, а артистка — близенько, поруч нього.

— Час уже написати історію, гідну нашого народу... — заговорив Срезневський. — Ви подали своєю "Енеїдою" чудовий приклад. У харківській "Утренней звезде" надруковано уривок останньої частини вашої поеми. Але пора видати твір повністю. І "Наталку Полтавку" давно слід надрукувати. З цією метою я прибув до вас, щоб домовитися про надрукування і "Наталки Полтавки", і "Енеїди"... До того ж я незабаром поїду в слов'янські країни і хочу повезти туди ваші твори. Перед тим заїду в столицю до друзів. Користуючись одним із списків "Наталки Полтавки", я зараз перекладаю її чеською мовою.

Іван Петрович так захопився розмовою з істориком, що Преженковська почала відчувати якусь незручність від неуважного ставлення до неї. Потім Котляревський передав Срезневському підготовлений до друку текст "Наталки Полтавки" і "Москаля-чарівника".

— Ваші рукописи будуть хорошою пам'яткою не тільки для мене, а й для всієї нашої літературної молоді, яка поважає вас... А молодь наша росте, з'являються талановиті поети... Всі обставини говорять за те, що вони з новою силою продовжать розпочату вами справу. Я вірю в це, як вірю в те, що після ночі неодмінно настає ранок, а після ранку приходить день.

Очі Ізмаїла Івановича загорілися, пасма розкішного волосся розвихрилися на голові, а на запалих щоках проступили рум'янці.

Тим часом Преженковська, розглядаючи кімнату, побачила на стіні малюнок, в якому пізнала себе у ролі Наталки Полтавки. Вона підвелася і швидким кроком підійшла ближче, здивовано запитала:

— Звідки цей малюнок? Не сподівалася бачити себе тут намальованою.

Співбесідники обірвали розмову, підійшли до артистки.

— Іване Петровичу, що це за жарти? — запитала вона.

— Ні, це не жарти... Ви пізнали себе такою, якою...

— Так, пізнала. А чи пізнаєте ви, що я стою перед вами у тому самому вбранні, що й тоді була?

— Це вбрання мені багато чого нагадує. Я ніби чую ту пісню, що ви тоді виконували.

— І мені пригадуються перші успіхи в моєму акторському житті... І не тільки успіхи, а й страждання... І не тільки страждання, а й тортури, через які проходить жінка, що віддає себе сцені... Коли б я померла за тиждень до того, як виступила вперше в ролі Наталки, то моє життя не варте було б жодної уваги. А коли б я взагалі не знала цієї ролі, то не знала б тієї тривоги, яку й принесла зараз до вас.

— То добре, що ви живете й приносите багато нам приємності своєю грою, — зауважив Срезневський. — Пам'ятаю, як одного разу в Харкові молодь зустрічала вас на сцені і випроводжала бурею аплодисментів. Своєю веселістю, дзвінким сміхом ви просто полонили слухачів.

— Веселість і сміх, — вимовила, зітхнувши, артистка. — А що криється за тими веселощами? Полтавці зробили велике діло, що в свій час допомогли розкріпачити артиста Щепкіна... Це так. Але чи подумав

хто, що театр закріпачив і вільну людину, якою була я до виступів на сцені. Життя накладає ланцюги на жінку, а на артистку подвійно. Вона завжди у рабській залежності. Всі минулі п'ятнадцять років я соромилась згадувати той вечір у Кибинцях пана Трощинського... Він приніс багато страждань артистці, яку вважали "пустотливою Танею".

Замовкла.

— Я хочу ще й ще вас слухати, — тихо мовив Іван Петрович.

— А я хочу ще й ще говорити... Бо не для сценічної пози я одягла це вбрання, в якому колись ви бажали бачити мене. З цим убранням я принесла ще не змарновану частину своєї душі, перевірену стражданнями повагу до вас і... Але словами всього не вимовиш. Я хочу доспівати мелодії, які не дограли ви в ту ніч, коли обірвалися струни скрипки.

Рвучко підійшла до розчиненого вікна, вдихнула свіже повітря, що линуло від ворсклянських берегів. Там, за вікном, зачаровані тишею, місячним сріблом облиті, тихо гойдалися тополі. Іван Петрович сидів задумливо-скорботний. Ізмаїл Іванович не зводив очей з артистки. Аж ось полилися з її вуст пісні, понеслися на лебединих крилах у простір збудженої ночі. Здавалося, що там, де слова співачки доторкалися темної тиші, землю кутав голубий смуток. Закінчивши одну Наталчину пісню, вона переходила до іншої, і голос її звучав ще з більшою пристрастю.

Ізмаїл Іванович стояв, схрестивши на грудях руки, слухав. Обірвавши пісню, співачка підійшла до Івана Петровича. Він узяв її руку і притулив до вуст. Хвилини мовчанки... її порушив Ізмаїл Іванович:

— Ви краще співаєте, ніж я чув вас раніше. Зблизька ви чарівніша, ніж на сцені.

— Бо я принесла ці пісні, щоб віддати їх авторові...

— Ні, не віддавайте, не віддавайте, — благав Іван Петрович. — Я подарував ці пісні для вас і для багатьох таких, як ви. Хай вони будуть з вами. Пісня мусить мати свої крила... У вашому співі я ніби знайшов себе вдруге. В мою душу вливається ваш спів, як колись...

Щирість розмов, приязнь гостей дуже схвилювали Івана Петровича. Він зняв із стіни рушничок, вишиваний червоною калиною з чорними листочками, і підніс його Срезневському.

— Яка чудова річ! Вишито давніми полтавськими узорами. Це коштовний рушничок...

— У цьому рушничкові зібрані почуття і страждання жінки.

— Я заздрю цій жінці, — збентежено обізвалася артистка.

— Ви заздрите стражданням людини?

— Так... Коли вони варті уваги поета.

Звертаючись до Срезневського, Іван Петрович продовжував:

— Ви, Ізмаїле Івановичу, людина молода, але зуміли об'єднати навколо себе гурток літераторів... Ви обов'язково зустрінетесь і з тим невідомим поетом, якому я хотів би потиснути руку. Прошу вас — передайте йому цей рушничок. А з ним передайте й найсердечніші почуття.

— Хіба можна передавати так почуття? — запитала Преженковська.

— Це почуття не звичайні, а ті, що їм розкривають свої обійми цілі віки...

— Звичайно, що за почуттями ідуть і обійми, — жартувала Преженковська.

— В тих, зібраних у простій вишивці, почуттях я уявляю великий зміст. То безсмертя народного генія. Ці перлини духовного життя зібрані і в слові, і в пісні, і вкраплені в подібних вишиваних кетягах калини.

Беручи рушничок, Ізмаїл Іванович потис Котляревському руку.

Преженковська поклала йому руку на плече так, як дозволяла собі колись.

— Рідні мої, дорогі мої, — повторював Іван Петрович. — Ви стільки принесли несподіваної радості.

Якесь особливе тепло полилося від тієї руки, тепло, що його вловлює людина в промінні перед тим, як сонце має пірнути за обрій. Тепло, що не стільки зігріває тіло, як пестить душу.

Відчуваючи владу над своїми співбесідниками, Преженковська заговорила:

— Пригадуєте вечір після вистави, коли ми зробили, нічну прогулянку до Ворскли?

— Пригадую, як сьогодні...

— То й сьогодні можемо поновити ті ж незабутні хвилини... В хаті нам тісно, бо стільки вражень, що просяться вони на простори... Підемо туди, де справді віють вітри...

Коли вийшли з будинку, тепла липнева ніч трепетно огорнула їх подихом рути-м'яти.

— Спасибі тобі, — обізвався Котляревський, — що ти принесла пісні моєї молодості, повернула мені вже забуту казку... Заради цього хочеться ще жити... Я заздрю прийдешнім поетам, які ще складатимуть сотні, тисячі пісень, прославлятимуть у них усе прекрасне...

— Іване Петровичу, — зауважив Срезневський, — якби ви прочитали таку лекцію нашим студентам у Харкові, вони б вас на руках носили...

— Ні! Я не хочу, щоб Івана Петровича носили студенти на руках... Хай краще він літає на крилах моєї пісні... — В голосі Преженковської бриніла самовпевненість гордої жінки.

— Жартівнице моя непоправна!..

Перед спуском з гори до Ворскли зупинилися. Чорним силуетом на супротивній горі маячіли мовчазні примари монастиря, а довкола урочисто-таємничо ніч розкривала свої обійми.

Небо побляклою смугою благословляло народження ранку. Здавалося, ніби вперше над землею мало зійти сонце. Та ось поривчастий вітер захитав верхів'я тополь. З півночі налягла хмара, почувся грім.

— Буде гроза, — зауважив Ізмаїл Іванович.

— То добре! Хай гримить! Підемо назустріч грозі! — не вгавала співачка, — Хай віють вітри нескінченної пісні!

— Я, як романтик, не відстану від вас! — погодився Ізмаїл Іванович.

— А ви, Іване Петровичу? — Таня пригорнулася до нього.

— Я давно звик мандрувати разом із своїм Енеєм, незважаючи на бурі й грози! — мовив Іван Петрович. — Таня пригорнулася ще міцніше... — Ти принесла тиху радість, щоб незаповнене щастям серце проспівало лебедину пісню...

Вихрясті невблаганні хмари неслися в шаленому танку, за ними обзивалися і наростали громовиці. Тоді здавалося, ніби виринали з морської хвилі човни з ватагою завзятого, нескоримого Енея. Потім ховала в собі все темрява. Блискавка роздирала її, пускаючи на землю сині стріли. Хотілося, щоб ще й ще блискавка осявала небо, рідних мандрівників, щоб вони ще повернулися з далеких доріг, зазнаючи нових пригод, і щоб ще раз їхній ватажок спустився у пекло й повернувся загартований та мудрий.

Хай мандрівники вирушають у нові походи, хай з'явиться новий ватажок. Може, він поведе шляхами, якими ходив шукати правду Семен Битий і безталанна Наталка прагнула добути щастя, як зеленого розмаю. Може, розкриються перед ними неозорі простори, плекані в мріях.

Чимраз ширше освітлювалося блискавками небо, вповивався грозами ранок над скаламученими широкими плесами Ворскли...

ЕПІЛОГ

Перед тим як виїхати в слов'янські країни для вивчення мов і літератури, Ізмаїл Іванович Срезневський пізньої осені 1838 року прибув з Харкова у Петербург. Насамперед він завітав до давнього приятеля Михайла Васильовича Остроградського, привіз сумну звістку про недавню кончину Івана Петровича Котляревського. Але ця звістка, виявляється, вже докотилася До столиці, і славного земляка збиралися пом'янути на черговій "п'ятниці" в Євгена Павловича Гребінки.

— Хотів би і я завітати до Євгена Павловича, — обізвався Срезневський.

— То це добре. Він людина гостинна і товариська. Радий буде зустрітися з вами. До речі, він перейшов з канцелярської служби на роботу викладача мови та інших предметів у Дворянський полк і живе на Петербурзькій стороні, — відповів Михайло Васильович.

Взявши візника, вони вирушили на Петербурзьку сторону. Переїхавши мостом через Неву, потрапили в найбідні-шу і найбруднішу частину міста. Тут потяглися довгі вузькі вулиці. Дерев'яні будиночки дрібних чиновників, відставних унтер-офіцерів, небагатих крамарів визирали, здавалося, з болота. Візник часто лаявся, коли колеса екіпажа загрузали в багнюці. Нарешті добралися до казарм, біля яких були добре бруковані вулиці.

Прибули до Євгена Павловича вчасно. Тут готувалися до обіду. Господар з добродушною усмішкою на блідому лиці зустрів гостей, повів у простору кімнату, де чимало вже зібралося постійних відвідувачів.

Євген Павлович познайомив прибулих з іншими гостями — Нестором Васильовичем Кукольником, Іваном Івановичем Панаєвим, Миколою Андрійовичем Маркевичем, Іваном Максимовичем Сошенком, Володимиром Григоровичем Бенедиктовим. Були тут гості у військовому, давні Гребінчині приятелі по Ніжинській гімназії, неподалік, за невеличким столиком, сиділи, розглядаючи малюнки, Карл Павлович Брюллов, а біля нього учні Академії художеств — Тарас Шевченко, Василь Штернберг, Аполлон Мокрицький.

Карл Павлович привітно зустрів Срезневського, а Шевченко, потискаючи його руку, промовив:

— Спасибі за "Запорожскую старину". Добре діло вробили. Спасибі...

Брюллов став розпитувати про Україну, показував малюнки Штернберга, привезені з Чернігівщини, зокрема, краєвиди Качанівки.

— Коли я дивлюся на ці пейзажі, — говорив Карл Павлович, — то здається, от-от вирине з тихого плеса русалка, а на березі десь з'явиться "козак моторний" Еней...

Маркевич, підвівшись від фортеп'яна, де він стиха щось награвав, підійшов до Шевченка.

— Дещо виходить з моєї імпровізації. Ходім до фортеп'яна, допоможи, — запросив Тараса.

Незабаром Микола Андрійович ударив по клавішах і полилася мелодія. Шевченко слідом наспівував!

Нащо мені чорні брови,

Нащо карі очі,

Нащо літа молоди,

Веселі, дівочі?

Але раптово обірвав гру Маркевич. На вулиці залунала пісня солдатів, яких муштрував унтер-офіцер. Гвалтівно вривалася в кімнату солдатська пісня "Гром победы, раздавайся".

— Чи правда, Євгене Павловичу, що всі унтер-офіцерші Петербурзької сторони відчиняють вікна, слухаючи муштрову солдатську пісню? — запитав Маркевич.

Євген Павлович знизав плечима. За нього відповів Кукольник:

— Не дивно... Пісня патріотична. Солдати прославляють православного царя. Багатьом до серця така пісня... Отож і слухає її народ. Самодержавство, православіє і народність — це клич нашого часу.

Говорив Кукольник з апломбом ні в чому не погрішного авторитета, як людина, повна свідомості своєї переваги над іншими. Про це промовляв і його новий модний фрак, і зачіска, і самовпевнений вираз обличчя.

Шевченко і Штернберг перезирнулися.

— Терпіть, гартуйте витримку, — зауважив юнакам Брюллов, продовжуючи схвально розглядати малюнки Штернберга.

До них знову підійшов Маркевич, розкрив Гребінчин альбом, що лежав коло малюнків, і записав: "Україна, музика, природа, поезія нас навіки з'єднали". А коли вщухла солдатська пісня, він знову повернувся до фортеп'яна.

Кукольник, сидячи в кріслі, продовжував свою розмову:

— Чи правду я кажу, Євгене Павловичу?

— Та звісно... звісно, — зніяковіло відповів Гребінка.

— От, приміром, — вів далі Кукольник, — моя п'єса "Рука Всевишнього вітчизну врятувала"... Сам імператор і імператриця похвалили п'єсу.

— А чи правда, Несторе Васильовичу, що вашу п'єсу збираються перевидати під іншою назвою? — запитав Вася Штернберг.

— Не знаю, не чув...

— Панове! — втрутився Гребінка. — Сідаймо за стіл! Час обідати... Сідайте, наливайте чарки... Хто яку хоче!

Кукольник розкрив свою валізочку, витяг пляшку токайського:

— Я питиму свою... Малоросійських напоїв не визнаю.

— Добре, якщо тільки напоїв, — тихо промовив Штернберг, сідаючи біля Шевченка.

Коли сіли усі за стіл, Євген Павлович подякував гостям за люб'язність, заявив, що Михайло Васильович Остроградський хоче дещо сказати.

— Недавно обірвався голос співця України Котляревського, — неквапно почав Остроградський, — співця, що водив завзятих троянців-козаків у далекі походи. Я подвійно відчуваю скорботу — за втратою не тільки поета, а й найкращого свого учителя. Йому я багато чим зобов'язаний. Він навчав своїх учнів бути мужніми, чесними. Підіймаю чарку на знак найкращої пам'яті вчителя-друга!

— Пом'янімо!

— Пом'янімо! — загули голоси.

Остроградський, а потім Срезневський розповіли про свої незабутні зустрічі з Котляревським. Ближче до них пересіли Шевченко, Штернберг, Мокрицький. Розпитували, цікавились життям, побутом автора "Енеїди". Тарас кілька разів підіймався з-за столу, виходив у Другу кімнату, щось записував, шепотів, наспівував, ніби сам з собою розмовляв.

Срезневський розповів про видання в Харкові "Наталки Полтавки" з його передмовою. Примірники цього видання він везе в слов'янські землі, де набуло слави ім'я українського письменника.

Ізмаїл Іванович з властивим для нього романтичним піднесенням говорив:

— Народ, що багато козакував у походах, закозакує тепер у поетичному слові. Пробуджуються нові сили до творчості. Герої славної "Енеїди" понесуть на широких вітрилах слово і пісню Котляревського. Коли ми говоримо тут про смерть автора "Енеїди", то я скажу, що це осяяна вічністю смерть.

Шевченко не раз стискав руку Срезневському, шепотів:

— Спасибі, спасибі... — і знову щось занотовував. Розмови почали дратувати Кукольника. Він не звик залишатися малопомітним на таких вечірках. Вибравши зручний момент, Нестор Васильович налив чарку токайського, підвівся й почав:

— Панове! Я розумію захоплення присутніх згадками про малоросійського, якщо можна так сказати, поета... Поетичне слово — велика сила. Поет служить своїм словом, як служить солдат його імператорській величності своєю рушницею і шаблею. Наша єдина, велика імперія кличе всіх на подвиги во ім я самодержавства, православія і народності. Ура великому імператору!

— Ура! — відгукнувся в кінці столу чийсь одинокий голос і обірвавсь.

Шевченко, Штернберг, Мокрицький поставили на стіл свої чарки, не винивши наливки. Брюллов застиг у мовчанці з чаркою в руці. Гребінка, ніяковіючи, мовчки простяг руку, щоб цокнутися з Кукольником. Знову за вікном пролунала маршова солдатська пісня і виручила Кукольника. З

виглядом переможця він сів, швидко почав їсти. Запанувала мовчанка, її порушив Штернберг:

— Друзі! Тарас написав вірш "На вічну пам'ять Котляревському". Просимо його прочитати.

Штернберга підтримали Сошенко і Брюллов:

— Просимо, Тарасе, просимо.

Шевченко сміливо вийшов на середину кімната, розгорнув папірець і почав:

Сонце гріє, вітер віє

З поля на долину,

Над водою гне з вербою

Червону калину;

На калині одиноке

Гніздечко гойдає, —

А де ж дівся соловейко?

Не питай, не знає...

Читання вірша все більше й більше захоплювало присутніх. А Кукольник червонів дедалі дужче.

...Недавно, недавно у нас в Україні

Старий Котляревський отак щебетав;

Замовк неборака, сиротами кияув

І гори, і море, де перше витав,

Де ватагу пройдисвіта

Водив за собою, —

Все осталось, все сумує,

Як руїни Трої.

Шевченко зробив паузу, розгортаючи другий папірець. Тим часом обізвався Кукольник:

— Панове! Я не визнаю такої поезії! Що це за вирази — "ватагу пройдисвіта водив за собою"? Так можна дійти до того, що поети почнуть вихваляти... е... розбійників... Пробачте, панове, така поезія... Це шкідливо і небезпечно... Навіть обурливо. Я сам навчався в Ніжині, розумію малоросійське наріччя. Скажу, що в ньому є багато незрозумілого.

— Просимо Тараса продовжувати, — гукнув Штернберг.

— Просимо, просимо, — обізвалися інші. Але Шевченко мовчав, зібгавши папірець у жмені. Очі його налилися гнівом.

— Панове! Прошу пробачення. Я обіцяв бути в театрі, тому змушений залишити дорогих друзів. — Кукольник встав із-за столу, взяв свій чорний високий циліндр, розкланявся, не глянувши в бік Шевченка.

— Несторе Васильовичу! — кинувся до нього Гребінка. — Просимо ще побути з нами... Як же це так? Ще ж не їли смаженого, не допили...

— Не можу! Мушу завітати в театр... До побачення, панове! — Виходячи, Кукольник повторював: — Обурливо і небезпечно... Навіть підозріло. Якесь вільнодумство.

З місця зірвався Штернберг, вхопив пляшку з недопитим токайським, підбіг до дверей і гукнув Кукольнику:

— Несторе Васильовичу! Ваше токайське залишилось недопите! Візьміть!..

Жарт викликав усмішки, а Мокрицький додав:

— Вася! Долий пляшку квасом, заткни і віднеси в театр. Хай доп'є Нестор Васильович або залишить для подібних до себе нащадків!

— Нема кращого, як наша вишнівка, — промовив Остроградський і підніс повну чарку Тарасові, який все ще стояв серед кімнати у тій самій позі.

Підійшов до Тараса і Срезневський.

— Ви насправді поет, — заговорив він, — ваш вірш схвилював мене. Дозвольте передати вам подарунок.

Срезневський розгорнув рушничок, вишиваний кетягами калини і чорними листочками.

— Іван Петрович Котляревський, коли я востаннє зустрічався з ним, просив передати поетові, який гідний буде цього, подарунок.

Рушничок взяв Шевченко. Його обступили Штернберг, Мокрицький, Сошенко, Брюллов, розглядали вишивку.

— Це нам, Тарасе, згодиться при малюванні картин з українського побуту, — зауважив Карл Павлович. — Зверніть увагу на композицію вишивки. Це вишивала рука художника. А скільки тут вкладено почуття, ніжності! Чудово, гармонійно...

— Подарунок Котляревського берегтиму, як незабутню пам'ятку, — пообіцяв Шевченко.

— Друзі! — гукнув Штернберг. — Тарас не закінчив...

— Просимо продовжувати!

— Просимо!

Розгорнувши пожмаканий папірець, Шевченко звів голову, окинув палким поглядом присутніх. Прозорим струменем полилися слова:

Все сумує, — тільки слава

Сонцем засіяла.

Не вмре кобзар, бо навіки

Його привітала.

Будеш, батьку, панувати,

Поки живуть люди;

Поки сонце з неба сяє,

Тебе не забудуть!

Маркевич, дослухавши вірша, ударив по клавішах — і кімнату наповнила дивна мелодія. Всі колом обступили музиканта. Розляглася широка пісня, їй було тісно, вона виривалась у розчинене вікно, неслася через заснілі в туманах провулочки, казарми, палаци, линула на безкраїй простір степів, роздолля синіх озер...

Над подарунком-рушничком схилив думне чоло Тарас, ніби голубив незрадливі сподіванки-надії.

1965 — 1967